Marathwada Shikshan Prasarak Mandal's

Sunderrao Solanke Mahavidyalaya, Majalgaon

INTERNAL QUALITY ASSURANCE CELL

Criterion – 3 Research, Innovations and Extension

3.3. Research Publication and Awards

3.3.2 Number of books and Chapters in edited Volumes/ Books published and Papers in National /International Conference Proceedings per teacher during last five years

Marathwada Shikshan Prasarak Mandal's

Sunderrao Solanke Mahavidyalaya, Majalgaon

INTERNAL QUALITY ASSURANCE CELL

Criterion – 3 Research, Innovations and Extension

3.3. Research Publication and Awards

3.3.2.1 Number of books and Chapters in edited Volumes/ Books published and Papers in National /International Conference Proceedings per teacher during last five years

Year	2017-2018	2018-2019	2019-2020	2020-2021	2021-2022
Number	02	03	04	26	15

Coordinator
Internal Quality Assurance Cell (IQAC)
Sunderrao Solanke Mahavidyalaya,
Majalgaon, Dist.Beed (MS)

Sunderrao Solanke Mahavidyalaya
MAJALGAON
DIST.BEED
(MAHARASHTRA)
Majalgaon

PRINCIPAL
Sunderrao Solanke Mahavidyalya
Majalgaon Dist. Beed (M.S.)

Marathwada Shikshan Prasarak Mandal's

Sunderrao Solanke Mahavidyalaya, Majalgaon

3.3.2. Total No. of Books and Chapters in edited Volumes/ Books published and Papers in National /International Conference Proceedings per teacher during lasat five years

Sr.No	Name of the teacher	Title of the book/chapters published	Title of the paper	Title of the proceedings of the conference	Name of the conference	National / International	Year of publication	ISBN/ISSN number of the proceeding	Affiliating Institute at the time of publication	Name of the publisher
1	Dr. S.B. Dehmukh English Department	Dalit Autobiographical Discourss and Translation	NA	Dalit Discourses Critical Prospective in Indian Literature	NA	National	2021-2022	NA	Sunderrao Solanke Mahavidyalaya, Majalgaon	NA
2	Dr. M.A. Kavhale Marathi Department	Kasturi	Nond Ghenari Kavita	NA	NA	NA	2017-2018	NA	Sunderrao Solanke Mahavidyalaya, Majalgaon	Vina Publication Aurangabad
3	Dr. M.A. Kavhale Marathi Department	Satyashodhak Anna BhauSathe : ManavtavadiVicharvant	VarnechyaKhoryatilVyavstaparivartnachaSanghrsh	Satyashodhak Anna BhauSathe : ManavtavadiVicharvant	NA	NA	2018-2019	978-93-83672-74-5	Sunderrao Solanke Mahavidyalaya, majalgaon	Shaurya Publication Latur
4	Dr. M.A. Kavhale Marathi Department	Marathi Sahityatil Nave VicharPravah	SathottariGraminKadmbarichiVatchal	NA	NA	NA	2019-2020	978-93-83109-63-0	Sunderrao Solanke Mahavidyalaya, majalgaon	Aditya Publication Latur
5	Dr. M.A. Kavhale Marathi Department	समाजचिंतक तुकडोजी महाराज व गाडगेबाबा	संत तुकडोजी महाराजांच्या ग्रामगीतेतील आधुनिक विचार पेज १ ते ५	NA	NA	National	2021-2022	978-93-91305-06-2	Sunderrao Solanke Mahavidyalaya, Majalgaon	आधार पब्लिकेशन्स, अमरावती ISBN 978-93-91305-06-2

6	Dr. K. B. Gangane Hindi Deparetment	Hindi Sahitya: Vimarsh Ke Vividh Aayam	Samkalin Hindi Upnyas Stri Vimarsh Ke Vividh Aayam	Devchand College Kolhapur	Hindi Sahitya: Vimarsh Ke Vividh Aayam	One Day Internationallevel Webinar	2020-2021	Nil	S. S. M. Majalgaon.	Chief Editor: Pr. Anita Chikhlikar.
7	Dr. B. R. Nale Hindi Deparetment	Anna bhau Sathe ka Sahitya Samajik Samata ke Dharatal Par	Anna bhau Sathe ka Sahitya Samajik Samata ke Dharatal Par	Refrance Book	NA	NA	2018-2019	978-93-83672-74-5	Sunderrao Solanke Mahavidyalaya, majalgaon	NA
8	Dr. B. R. Nale Hindi Deparetment	NA	Harish Goyal ki Vidnyankathe ' Sanjivani '. Pag. No. 112 to 114.	Current Global Reviewer (Peer Reviewed Multidisciplinary International	Human Rights	International Interdisciplinary Level Webinar	2020-2021	ISSN: 2319-8648	S. S. M. Majalgaon.	Chief Editor: Mr. Arun B. Godam / Principal Dr. Kishan Pawar
9	Dr. B. R. Nale Hindi Deparetment	NA	Jhuthan Aamtmakatha me Dalit Vimarsh. Page. No. 47-49.	Research Journey (Peer Refreed & Indexed Journal) Special Issu 259(B) January 2021.	Vaishwikaran Ke Pariprekshya Mein Bhartiya Bhasha, Sanskruti Aur Sahitya Ki Parsparikata	InternationalLevel Webinar	2020-2021	E- ISSN: 2348-7143.	S. S. M. Majalgaon.	Chief Editor: Dr. Babasaheb M. Gore / Dr. Dhanraj T. Dhangar
10	Dr. B. R. Nale Hindi Deparetment	NA	Kailash Banvaasi Ke Sahitya Mein Vividh Vimarsh Page No. 18-21	Bohal Shodh Manjusha (International Peer Reviewed & Refereed Multidisciplinary Journal)	SAMKALIN HINDI SAHITYA: VIVIDH VIMARSH	One Day International Level Webinar	2020-2021	ISSN: 2395-7115	S. S. M. Majalgaon.	Gugan Ram Educational & Social Welfare Society, Harya

11	Dr. B. R. Nale Hindi Deparetment	Hindi Sahitya: Vimarsh Ke Vividh Aayam	Nari Vimarsh Ke Bahane…Page No.34-37	Devchand College Kolhapur	NA	One Day InternationalLevel Webinar	2020-2021	NA	S. S. M. Majalgaon.	Chief Editor: pr. Anita Chikhlikar.
12	Mr. B. R. Bodke History Department	Lokraja Shivchhatrapati	Chhatrapati Shivaji Maharajanchya Dhornas Bagal Dilyane Marathyanche Panipat Zale	NA	LOKRAJA SHIVCHHATRAPATI	National	2020-2021	978-81-953976-5-5	Mahatma Gandhi Mahavidyalaya Ahmadpur	Vidya Book Publication
13	Mr. B. R. Bodke History Department	Ch. Shivaji Maharajanchya Dhoranas Bagal Dilyane Marathyanche Panipat Zale.	Lokkalyankari Raja Shivchatrapati	NA	NA	NA	2021-2022	78-81-953976-5	Sunderrao Solanke Mahavidyalaya, Majalgaon	Lokkalyankari Raja Shivchatrapati
14	Dr. A. S. Pentawar Political Science Department	Samkaleen Jagtik Surakshechi Aavhane : Dhoran aani Rananeeti	Nakshalwadi Chalval aani Rashitriya Surakshitata	NA	NA	National Publishers	2020-2021	ISBN No-978-3-90573-54-7	Sunderrao Solanke College Majalgaon	Swaranjali PublicationGhaziabad (U.P)
15	Dr. A. S. Pentawar Political Science Department	Vaishvik Suraksha evam Chunoutiyan : Ranneeti Aur Drushtikon	Savaidhanik Adhikar evam Kanun Aur Mahila	NA	NA	National Publishers	2020-2021	ISBN No-978-93-90818-90-7	Sunderrao Solanke College Majalgaon	Bharati Publications, New Delhi.

16	Dr. A. S. Pentawar Political Science Department	Gandhivadi Vichar (Rajkiya Paripreksha)	Mahatma Gandhi yanche Rajkiya Tatvadnyan	NA	NA	National Publishers	2020-2021	ISBN NO-978-93-91305-34-5	Sunderrao Solanke College Majalgaon	Adhar Publications Amravati.
17	Dr. A. S. Pentawar Political Science Department	Bhartiya Sanvidhan aani Rajkaran	Sanghrajya Shasan aani Bhartiya Sanghrajyache Swarup	NA	NA	National Publishers	2020-2021	ISBN No-978-93-91097-18-9	Sunderrao Solanke College Majalgaon	Dayadhan Publications Pvt. Ltd. Hingoli
18	Dr. A. S. Pentawar Political Science Department	---	73rd and 74th Constitutional Amendment Act and Political Empowerment of Women	WOMEN'S EMPOWERMENT: ISSUES & CHALLENGES	One Day National Interdisciplinary E-Conference on WOMEN'S EMPOWERMENT: ISSUES& CHALLENGESs	National	2020-2021	ISSN- 2278 9308	Sunderrao Solanke College Majalgaon	Aadhar International Publication, Amravati
19	Dr. A. S. Pentawar Political Science Department	---	Bhartiya Sanvidhanatil Arakshan Vishayak Tartudi	Indian Modern Concepts in Politics (Political Leadership, Researvation, Communalism)	National E-Conference on Indian Modern Concepts in Politics (Political Leadership, Reservation, & Communalism	National	2020-2021	ISSN- 2277 -5730	Sunderrao Solanke College Majalgaon	Ajanta Prakashan, Aurangabad.

20	Dr. A. S. Pentawar Political Science Department	“महात्मा गांधी यांचे राजकीय तत्वज्ञान”	गांधीवादी विचार (राजकीय परिप्रेक्ष्य)	NA	NA	NA	2021-2022	978-93-91305-34-5	Sunderrao Solanke Mahavidyalaya, Majalgaon	Adhar Publication Amravati
21	Dr. A. S. Pentawar Political Science Department	“संघराज्य शासन आणि भारतीय संघराज्याचे स्वरूप”	भारतीय संविधान आणि राजकारण	NA	NA	NA	2021-2022	978-93-91097-18-9	Sunderrao Solanke Mahavidyalaya, Majalgaon	Dayadhan Publication Hingoli
22	Dr. G. T. Mokasare Sociology Department	Bhartiya Vicharvant	Mahatma Gandhi Yanche Gramvishayak Vichar	NA	NA	National	2020-2021	ISBN978-93-90532-20-9	Sunderrao Solanke College Majalgaon	Ajinkya Prakashan Washim
23	Dr. G. T. Mokasare Sociology Department	Samajik Badal Aani Sadyasthiti	Samajik Parivartan Aani Gunhegari	NA	NA	National	2020-2021	ISBN 9788192115566	Sunderrao Solanke College Majalgaon	Prathamesh Publication, Nanded
24	Dr. D. S. Shinde Public Administrration	21 Vya Shatkatil Jagtk Suraksha V Aavhane	Dahshatvad Karane V Upayyojana	NA	NA	National	2020-2021	ISBN NO.978-93-90573-83-7	Sunderrao Solanke College Majalgaon	Swaranjali Publication, Ghaziabad,(UP)201012
25	Dr. D. S. Shinde Public Administrration	Paryavarniya Samasya V Manavi Jivan	Purparisthiti Aani Prashashanachi Bhumika	NA	NA	National	2020-2021	ISBN-978-93-91689-26-1	Sunderrao Solanke College Majalgaon	AARUNA PRAKASHAN LATUR
26	Dr. S.S. Rudrawar Commerce Department	Atmanirbhar Bharat, Current Publication, Agra	Role and Importance of Bancassurance in India	NA	NA	National	2021-2022	978-93-93496-	Sunderrao Solanke Mahavidyalaya, Majalgaon	Atmanirbhar Bharat, Current Publication, Agra

27	Dr. S.S. Rudrawar	The Journey of Indian Economy in the Last 75th Years, Serials Publications Pvt. Limited	SBI Life Insurance and its Role in Corporate Social Responsibility in India	NA	NA	National	2021-2022	978-93-91844-	Sunderrao Solanke Mahavidyalaya, Majalgaon	The Journey of Indian Economy in the Last 75th Years, Serials Publications Pvt. Limited
28	Dr. S.S. Rudrawar Commerce Department	NA	Role of SBI Life in Corporate Social Responsibility and Claim Settlements in India	Two day national conference on Emerging Trends in Innovation in Education, Business & Economy	Two day national conference on Emerging Trends in Innovation in Education, Business & Economy	National	2022-2023	978-93-95944-16-8	Sunderrao Solanke Mahavidyalaya, Majalgaon	Avinash College of Commerce, Hydrabad Conference Proceeding
29	Dr. N. R. Dhawale Commerce Department	Social Change and Current Status	Drought Propensity and A Review of Rainfall in Marathwada Region	NA	One Day E-Conference on Social Change and Current Status	National	2020-2021	ISBN No. 978-81-921155-6-6	Sunderrao Solanke Mahavidyalaya Majalgaon	Prathmesh Prakashan Nanded
30	Dr. N. R. Dhawale Commerce Department	Education Publishers & Distributors Aurangabad	NEP 2020: A Transition and its Implications on Indian	NA	NA	National	2021-2022	978-93-92864-	Sunderrao Solanke Mahavidyalaya, Majalgaon	Education Publishers & Distributors Aurangabad

31	Dr. N. R. Dhawale Commerce Department	NA	Google Classroom: A Cloud Based Collaborative Digitel Learning Platform	Two day national conference on Emerging Trends in Innovation in Education, Business & Economy	Two day national conference on Emerging Trends in Innovation in Education, Business & Economy	National	2022-2023	978-93-95944-16-8	Sunderrao Solanke Mahavidyalaya, Majalgaon	Avinash College of Commerce, Hydrabad Conference Proceeding
32	Dr. B. S. Kale Commerce Department	Anora Aeon of new Organised Research and Academic 75 years of Indian Independence An Overview	The Role of Taxation Systemfor Development of Indian Economy	NA	NA	National Publisher	2020-2021	978-93-91204-31-0	Sunderrao Solanke Mahavidyalaya, Majalgaon	Anand Prakashan, Aurangabad
33	Dr. B. S. Kale Commerce Department	New Education Policy 2020	New Education Policy 2020: A Review	NA	NA	National	2021-2022	78-93-92864-49	Sunderrao Solanke Mahavidyalaya, Majalgaon	Education Publishers and Distributors, Aurangabad
34	Dr. B. S. Kale Commerce Department	NA	Recent Trends in Electronic Commerce – A Review	Two day national conference on Emerging Trends in Innovation in Education, Business &	Two day national conference on Emerging Trends in Innovation in Education, Business &	National	2022-2023	978-93-95944-16-8	Sunderrao Solanke Mahavidyalaya, Majalgaon	Avinash College of Commerce, Hydrabad Conference Proceeding
35	Dr. S. N. Ipper Chemistry Department	THE FLAVONES	NA	NA	NA	International	2020-2021	ISBN:978-93-90435-81-4	S. S. M. Majalgaon.	Daya Publishing House, Astral International Pvt. Ltd. New Delhi-110002

36	Dr. S. N. Ipper Chemistry Department	NA	Synthesis, Characterization of Mn(II) Complex of 2-(furan-2-yl)-5 hydroxy-4H-chromen-4-one Ligand as Antibacterial and Antifungal Agents	“Chemistry for Society, Industry and Technology ICCSIT-2021	“Chemistry for Society, Industry and Technology ICCSIT-2021	International	2020-2021	ISSN (P)-2250-253x	S. S. M. Majalgaon.	Captain Netaram Singh Charitable trust, Jaipur
37	Dr. S. N. Ipper Chemistry Department	NA	Synthesis, Characterization and Antimicrobial Study of Manganese (II) Complex of 2-(Furan-2-Yl)-5-Hydroxy-4 H-Chromen-4-Ones	International e-Conference on New Horizons And Multidisciplinary Applications In Science And Technology In Association withInternational Journal of Scientific Research in Science and Technology	International e-Conference on New Horizons And Multidisciplinary Applications In Science And Technology In Association withInternational Journal of Scientific Research in Science and Technology	International e-Conference on New Horizons And Multidisciplinary Applications In Science And Technology	2020-2021	ISSN: 2395-6011	S. S. M. Majalgaon.	International Journal of Scientific Research in Science and Technology (www.ijsrst.com)

38	Mr. S. C. Motekar Chemistry Department	NA	A series of Pd-doped MIL-101 for enhanced Hydrogen	Nanoscience and Nanotechnology (ICONN 2021)	Nanoscience and Nanotechnology (ICONN 2021)	International	2020-2021	--	S. S. M. Majalgaon.	
39	Dr. S. A. Dake Chemistry Department	Name of Book Edited: Green Chemistry and Sustainable Technology: Biological, Pharmaceutical, and Macromolecular Systems.	NA	NA	NA	International	2020-2021	ISBN 9781771888622	Department of Basic Science and Humanities, Deogiri Institute of Engineering and Management Studies, Aurangabad, Maharashtra, India	Apple Academic Press, Florida (USA) and Canada.
40	Dr. S. A. Dake	Book Chapter-5: An Environmentally Friendly Approach: Synthesis and Biological Evaluation of α-Aminophosphonate Derivatives	NA	NA	NA	International	2020-2021	ISBN 9781771888622	Department of Basic Science and Humanities, Deogiri Institute of Engineering and Management Studies, Aurangabad, Maharashtra, India	Apple Academic Press, Florida (USA) and Canada.

41	Dr. S. A. Dake Chemistry Department	Nanocatalysis	Nanocatalyzed Synthesis of Bioactive Pyrrole, Indole, Furan, and Benzofuran Derived Heterocycles	NA	NA	National	2021-2022	78-10-03141-48	Sunderrao Solanke Mahavidyalaya, Majalgaon	CRC Press eBook
42	Dr. V.P. Pawar Physics Department	IEEE International Conference dielectric Liquids (ICDL)	Structural Properties in Binary Mixtures of Polar Molecules thorugh micro wave dielectric techniques	IEEE International Conference dielectric Liquids (ICDL)	NA	International	2017-2018	978-1-5190-4877-9/17	Sunderrao Solanke Mahavidyalaya, Majalgaon	Manchester United Kingdom
43	Dr. V.P. Pawar Physics Department	International Conference Recent trends in Science	Structural properties in a binary mixture of Diethanolamine with triethanolamine using Bruggeman model Proc.	International Conference Recent trends in Science	International Conference Recent trends in Science	Internatonal	2018-2019	2249-894X	Sunderrao Solanke Mahavidyalaya, majalgaon	

44	Dr. I.B. Solunkhe Botany Department	NA	Green Audit: A case study in Sunderrao Solanke Mahavidyalaya, Campus, Dist. Beed, Maharashtra	Proceedings of NAAC Sponsored Two Days National Seminar on "Revised Accreditation Framework"(RAF)	NA	National	2019-2020	978-81-930332-2-8	Sunderrao Solanke Mahavidyalaya, majalgaon	
45	Dr. I.B. Solunkhe Botany Department	Forest Resources, Biotic Interference and Suggestion for conservation of Yawal – Pal wildlife sanctuary and its Environs, from Southern Satpuda Ranges(M.S.)	Advanced in plant Science, Vol. V	NA	NA	NA	2021-2022	978-93-91768-67-6	Sunderrao Solanke Mahavidyalaya, Majalgaon	Bhumu Publishing,
46	Dr. P.A. Deshpande Zoology Department	Effects of Drugs on Bivalve Molluscs	Effects of Drugs on Bivalve Molluscs	NA	NA	National	2021-2022	978-93-85882-	Sunderrao Solanke Mahavidyalaya, Majalgaon	Harshwardhan Publication Pvt.Ltd. Limbaganesh, Dist

47	Dr. R.T.Pawar Zoology Department	Green Audit: A case study in Sunderrao Solanke Mahavidyalaya, Campus, Dist. Beed, Maharashtra	NA	Proceedings of NAAC Sponsored Two Days National Seminar on "Revised Accreditation Framework"(RAF)	NA	National	2019-2020	978-81-930332-2-8	Sunderrao Solanke Mahavidyalaya, majalgaon	
48	Dr. R.T.Pawar Zoology Department	NA	NA	Special Issue of International Web Conference on Recent Advances in Freshwater Aquaculture (RAFA-2021)	International Web Conference on Recent Advances in Freshwater Aquaculture (RAFA-2021)	International	2020-2021	ISSN: 2455-0620	SSM, Majalgaon	Research Culture Society & Publication
49	Dr. R.T.Pawar Zoology Department	NA	NA	Special Issue of A Two-Day International (Web) Conference On "New Vistas in Aquatic & Terrestrial	A Two-Day International (Web) Conference On "New Vistas in Aquatic & Terrestrial	International	2020-2021	ISSN: 2455-0620	SSM, Majalgaon	Research Culture Society & Publication
50	Dr. R.T.Pawar Zoology Department	Limnological Studies of Majalgaon Reservoir of Marathwada, Maharashtra State	NA	NA	NA	International	2020-2021	9783346272386 9783346272393	SSM, Majalgaon	GRIN Publication, Verlag, Germany

51	Dr. R.T.Pawar Zoology Department	Effects of Drugs on Bivalve Molluscs	Effects of Drugs on Bivalve Molluscs	NA	NA	National	2021-2022	978-93-85882-	Sunderrao Solanke Mahavidyalaya, Majalgaon	Harshwardhan Publication Pvt.Ltd. Limbaganesh, Dist. Beed (Maharashtra)
52	Dr. R.T.Pawar Zoology Department	NA	NA	Conference Special Issue On “New Vistas in Aquatic & Terrestrial Biology and Environment during Current Pandemic” (24 – IJIRMF) DOIs:10.2015/IJIRMF.2455.0620/ATBE-03-2021	A Two-Day International (Web) Conference On “New Vistas in Aquatic & Terrestrial Biology and Environment during Current Pandemic” (24 – IJIRMF)	International	2021-2022	ISSN: 2455-0620	Department of Zoology, S. S. P. Mandal’s Nanasaheb Y. N. Chavan Arts, Science & Commerce College, Chalisgaon, Dist. Jalgaon (M.S.) India	Research Culture Society & Publication

Coordinator
Internal Quality Assurance Cell (IQAC)
Sunderrao Solanke Mahavidyalaya,
Majalgaon, Dist.Beed (MS)

Sunderrao Solanke Mahavidyalaya
MAJALGAON DIST.BEED (MAHARASHTRA)
Majalgaon

PRINCIPAL
Sunderrao Solanke Mahavidyalya
Majalgaon Dist. Beed (M.S.)

DALIT DISCOURSE

CRITICAL PERSPECTIVES IN INDIAN LITERATURE

EDITOR - DR. KISHOR N. INGOLE

Scanned with Oken Scanner

Contents

Preface | v

Acknowledgements | vii

1. Dalits' Struggles: Experiences and Perspectives in the Select Poems of Meena Kandasamy's *Touch*- Dr. S. Marithai |09

2. Subjugation of Dalit Women and Indain Film- Dr. Sidhartha B. Sawant |13

3. Untouchable Consciousness in Rohinton Mistry's A Fine Balance- Rajesh S. Gore | 17

4. An Outsider: A Voice of an Unheard Story of Kaikadi Community- Dr. Sachin S. Ghuge |29

5. Blending of Poverty, Struggle and Respect in Jupaka Subhadra's Konngu isn't a Rag that stand Guard over my Head- Sarang Gajanan Haribhau | 32

6. Subaltern Psyche in Rabindranath Tagore's Chandalika- Dr. Manisha B. Gawali | 36

7. Mahasweta Devi's Draupadi: An Ecofeminist Overview of the Dalit Discourse- Dr. Sangeeta G. Avachar |40

8. Caste Discrimination and Untouchability in Utpal Dutt's The Great Rebellion: A Dalit Perspective- Anuradha Digambarrao Deshmukh |46

9. The Plight of Untouchables in Mulk Raj Anand's Untouchable- Dr. Archana Badne |53

10. Dalits in Schooling towards Twenty First Century Education and Empowerment- Dr. Kotra Balayogi |56

11. Dalit Autobiographical Discourses and Translation- Dr. Suresh B. Deshmukh | 61

12. Multilayered Victimization of Oppressed Class Reflected in the Indian Dalit Literature- Diksha Kadam |65

Scanned with Oken Scanner

Dalit Autobiographical Discourses and Translation

Dr. Suresh B. Deshmukh

Introduction:

Literature unfolds the reality of many communities that are unknown to the world. Lives of the downtrodden communities are distinct and different which are beyond average cognizance for foreign readers. Dalit discourse unearths the pathetic life of the downtrodden community. Due to diverse characteristics of Dalit literature, the literature fetches the attention of many scholars, and academicians at international level. The translation of Dalit literature is in great demand for the international readers. Hence, the role of translator is crucial to present the literature in an authentic manner to the international readers. The present attempt is to pay attention to the unique nature of Dalit literature in regards to the dialects, vernacular language, custom, and tradition of the downtrodden communities.

Language plays a pivotal role in all human affairs. Language used in various discourses like oral or written has its own significance in the given context. As Michel Foucault states that, 'Discourse as a system of thought, knowledge, or communication that constructs our experience of the world'. Dalit discourse has much more importance in social context. Dalit discourse presented in Dalit literature is unique and diverse at the same time. It is quite difficult to comprehend the connotative meaning of particular dialects by the foreign reader. Most of the Dalit writers prefer to write their literature in their own regional languages. Owing to international recognition of Dalit writings, Dalit writings have been translated into various languages especially in English language. With due recognition to English translation of Dalit writings, it raises many issues in relation to the untranslatability of vernacular dialects, and colloquial language used by Dalit writers. Social connotations of Dalit vernacular are diverse and different, even the common readers are unable to comprehend the connotative meaning due to their social backgrounds.

When it is a matter of translating Dalit writings, the role of translator comes into play. The translator has the huge responsibility to translate the content with exact contextual meanings into target language, taking into consideration the custom, tradition, and blind beliefs of the community as well as their implications in social context. The translator must have the social ability to understand the social connotation of Dalit

Scanned with Oken Scanner

dialects as well as translate it into target language using appropriate vocabulary. Another major problem generally face by the translator is to find similar vocabulary for target language. Many Dalit dialects are unable to translate into target language. Dalit autobiography is one of the important and popular genres of Dalit literature. It represents the whole story of pain and suffering of a Dalit in plain manner. Dalit writers have succeeded in raising their voice so far muted for justice to international level by using the form of autobiography for presenting the personal narratives in the public sphere. As Gajarawala claims that, "The genre of Dalit autobiography offers us a particularly salient opportunity to dissect the problem of historicity. Undoubtedly one of the most important genres of modern canon of this literature of protest, autobiography is in fact inaugural; it marks the start of Dalit literary movement"(177). Autobiography as a genre serves on two levels: it describes personal experiences of the narrator representing at the same time cultural, social, economic, and political life of the community concerned. It means the autobiography is not only the individual life story but the story of the whole community. While describing the life narrative of the writer, socio-cultural and economic life of the society is exposed in various dialects of the society that represent culture, custom, and tradition of the society, which are unfamiliar to the foreign reader.

Translation plays an important role in any discussion of literature in the contemporary world. J. R. Firth claims that 'the fact is, translation is a necessity on economic and on general human grounds' (135). Through translation of literature, people realize the cultural, political, and social life of the people. Hence, the translation theory is very significant for contemporary research.

Translation can be treading a slippery ground as Christoph Gutknecht comments that 'Communication between different individuals and nations is always easy, especially when more than one language is involved. The job of a translator and / or interpreter is to try to bridge the gap between two foreign languages' (692). Finding an equivalent in the target language has also been problematic for the translator.

Whatsoever, the translation serves as a bridge between culture i.e. clear from the fact that it is going on right from the Renaissance, the age that the rise of humanism, has been known 'the great age of translation' in which many ancient texts had been translated. History of translation is testimony of success to provide treasure of knowledge. The knowledge can be used for human welfare. This significance of translation makes translation studies an important discipline in the present academic world. Here one can aptly cite from the translate Arun Prabha Mukherjee, and what she feels about the translation of Dalit writer: 'I do hope that this English translation of *Joothan* has been able to convey the timbre of Valmiki's voice: its honesty, its anger, its

Scanned with Oken Scanner

mockery and its sadness. No translation is a replica of the original text and every translation necessarily involves a loss. My translation of *Joothan* is no exception. At times the English version may sound awkward, but I have chosen awkwardness over falsification or softening'. (xxxix)

Moreover, one can say that Translation studies enriching contemporary literature as well as criticism as Bassnett says 'Translation Studies, therefore, is exploring new ground, bridging as it does the gap between the vast area of stylistics, literary history, linguistics, semiotics and aesthetics, (17). Another leading figure in translation theory Edwin Gentzler mentions: 'Although considered a marginal discipline in academia, translation theory is central to anyone interpreting literature; in an historical period characterized by the proliferation of literary theories, translation theory is becoming increasingly relevant of them all' (1). Hence, translation plays a major role in contemporary literature and research.

Translation of the autobiographies particularly Omprakash Valmiki's *Joothan*, Kishore Kale's *Against All Odds*, and Urmila Pawar's *Aaydan* might not offer the real test of literariness but the translators succeed in maintaining the original flavour. It is observed that the translator has certain limitations because of the concepts, culture, and customs, as well as colloquial, vernacular dialects used by Dalit writers. The translators seem to fail in providing the exact meaning of colloquial and vernacular dialects in the autobiographies to the foreign reader. In Kishore Kale's autobiography *Against All Odds*, the custom of *Chirautana* is the brutal custom of the community. One cannot find such practice in other communities. Besides, the custom is considered as a legal affair in the community. It is equally difficult to translate the practice of the community into target language. The custom of *Chirautana* is translated as 'a young girl's first sexual encounter'. Here, the foreign reader is not able to understand the other implications of the concept where the girl is merely an object, mute sufferer, and passive receiver of that injustice. Hence, it is the translator's responsibility to offer clarification of the concept to the foreign reader during the translation. In the case of *Aaydan*, the translator has used many Marathi words due to the problem of untranslatability of culture specific terms and concepts. The word to word translation is also another problem for the foreign reader to understand the culture specific meaning of the concept such as *Randkisuj* – 'widower's swelling', this does not offer the real meaning to the foreign reader because the Marathi word has the multiple meanings i.e. –the woman is responsible for her husband's death, she does not deserve a decent life, she is considered as inauspicious and so on. However, the translations of the autobiographies try to provide the original flavour to the foreign reader. Because of such

Scanned with Oken Scanner

English translations Dalit writers' voice reaches the international audience.

So far as the translation of Dalit literature is concerned, it is a call for the academician to explore life, and culture of Dalits at international level. The translated Dalit literature provides a space for sharing Dalit anguish and distress to the foreign reader. Dalit literature not only speaks about social discrimination but also proves its own strength of potentiality and identity. Through translation, socio-cultural transmission has been possible among the disempowered groups of the world.

Works Cited:

Firth, J. R. "Linguistic analysis and translation". *For Roman Jakobson : Essay on the Occasion of his Sixtieth Birthday 11 October 1956*, edited by M. Halle et al., The Hague: Mouton, 1956, p. 135.

Gentzler, Edwin. *Contemporary Translation Theories.* 2nd ed., Viva Books Pvt. Ltd., 2010, p. 1.

https://en.wikipedia.org/wiki/Discourse (13Oct. 2021)

Kale, Kishore Shantabai. *Against All Odds.* Translated by Sandhya Pandey, Penguin, 2000, p. 197.

Pawar, Urmila. *The Weave of My Life:A Dalit Woman's Memories'.* Translated by Maya Pandit, Kolkata, Stree, 2008.

Valmiki, Omprakash. *Joothan: A Dalit's Life.* Translated by Arun Prabha Mukherjee, Samya, 2003, pp. vii-viii.

Scanned with Oken Scanner

कस्तुरी

डॉ. परशुराम गिमेकर

गौरवग्रंथ

- **कस्तुरी : (डॉ. परशुराम गिमेकर गौरवग्रंथ)**
  (Kasturi : Dr. Parshuram Gimekar Gauravgranth)
© **डॉ. परशुराम गिमेकर**
११९, पेठेनगर, भावसिंगपुरा, औरंगाबाद
मो. ९८८१०४९३२१
- **प्रकाशक**
  वीणा प्रकाशन
  ११९, पेठेनगर, भावसिंगपुरा, औरंगाबाद
- **अक्षरजुळवणी**
  अकबर शेख
  अक्षर कॉम्प्युटर्स,
  जवाहर कॉलनी, औरंगाबाद
  भ्रमणध्वनी : ९३७२७५७०५७
- **मुद्रक**
  रुद्रायणी ऑफसेट
  सिडको, औरंगाबाद
- **मुखपृष्ठ**
  सरदार
- **प्रथमावृत्ती**
  १४ एप्रिल २०१८
- **मूल्य : १५०० रुपये फक्त**
- **पेजेस : ८२०**

५९. चिंतनशील कविता : प्रा. सुलोचना नरूटे २८६
६०. आर्त टाहो : डॉ. शरद खांडेभराड २९५
६१. नोंद घेणारी कविता : डॉ. एम. ए. कव्हळे २९८
६२. दारिद्र्याचे चित्रण : डॉ. अनिल काळबांडे ३०७
६३. उपेक्षितांची कविता : डॉ. पी. जी. रानमाळ ३१४
६४. 'वडारवाडी' : एक चिंतन : डॉ. राम रौनेकर ३१७
६५. गाथा वेदनांची : डॉ. सुभाष पुलावळे ३२२
६६. 'मिथकीय' रूप : डॉ. निशिकांत आलटे ३३२
६७. 'वडारवाडी' (काव्यसंग्रह) : प्रा. परशुराम गिमेकर ३४०
६८. 'वडारवाडी' (इंग्रजी अनुवाद) : डॉ. व्ही. डी. चंदनशिवे ३६०

विभाग तिसरा : 'मोहाडी' : चिंतन आणि आस्वाद ३७७
६९. आवर्तातून बाहेर पडलेली कविता : डॉ. व्ही. डी. चंदनशिवे ३७९
७०. दलित कवितेतील निसर्ग : डॉ. वि. ल. धारूरकर ३८३
७१. दलित जाणिवांची निसर्ग कविता : डॉ. गणेशराज सोनाळे ३९०
७२. दलित कवितेला नवा आयाम देणारी कविता : प्राचार्य प्र.ई. सोनकांबळे ३९५
७३. वास्तवाचा चिंतनगर्भ आविष्कार : डॉ. कमलाकर चव्हाण ३९७
७४. दलित साहित्यातील निसर्ग काव्याचा प्रारंभ : डॉ. विलास कुमठेकर ४०२
७५. आशयगर्भ शब्दांची गुंफण : हरीश खंडेराव ४०४
७६. जीवनातील सुरावटींचा निसर्गाविष्कार : डॉ. सिद्धोधन कांबळे ४०८
७७. आंबेडकरी विचाराची कविता : प्रा. संजय साळुंके ४१६
७८. आंबेडकरी चळवळीचे शब्दांकन : डॉ. भारती बेंडाळे ४२६
७९. दलित जीवन रेखाटणारी कविता : प्रा. संभाजी कदम ४३३
८०. डॉ. परशुराम गिमेकर यांची काव्यदृष्टी : डॉ. महावीर कांबळे ४४५
८१. 'मोहाडी'च्या निमित्ताने : प्रा. शकुंतला भरांबे ४५५
८२. परिवर्तनाची दिशा शोधणारा काव्यसंग्रह : डॉ.आय.जे. तांबोळी ४६५
८३. मोहाडी (काव्यसंग्रह) : प्रा. परशुराम गिमेकर ४७८

विभाग चौथा : 'कस्तुरी' : गंध आणि गंधक ५०९
८४. कमालीचा उपहास करणारी कविता : डॉ. शरणकुमार लिंबाळे ५११
८५. दुःखाची अनुभूती : प्रा. प्र. दा. गायकवाड ५१६
८६. संवेदनशीलतेचा प्रत्यय देणारी कविता : डॉ. सतीश बडवे ५१८

६१. नोंद घेणारी कविता

डॉ. एम.ए. कांबळे

डॉ. परशुराम गिमेकर यांचा 'वडारवाडी' हा कवितासंग्रह १९८२ मध्ये प्रकाशित झाला. वडारांच्या जगण्याचा शोध घेत त्यांच्या दुःखाचा वेद मांडण्याचा प्रयत्न कवीने अतिशय सूक्ष्मपणे केला आहे. ही कविता वाचताना मन अस्वस्थ व्हायला लागतं, कवितेच्या माध्यमातून डॉ. गिमेकरांनी उपस्थित केलेले प्रश्न माणसाला भंडावून टाकतात. स्वातंत्र्यात जगणारी ही माणसे आहेत का? कोणत्या स्वातंत्र्याची मिरासदारी आम्ही मिरवतो? हाच का सुजलाम् सुफलाम् भारत? असे अनेक प्रश्न या कवितेमुळे उपस्थित होतात. स्वातंत्र्य मिळालेल्या भारतात राहणारा आणि आम्ही भारताचे नागरीक म्हणणारा वडार समाज आज वास्तवात कसा जगतो आहे, याची व्यथा आणि गाथा डॉ. परशुराम गिमेकर 'वडारवाडी' काव्यसंग्रहातून मांडतात.

१९४७ साली भारताला स्वातंत्र्य मिळाले. १९६० नंतर आत्मभान आलेल्या अनेक नव्या पिढ्या स्वतःच्या जीवनाचे वास्तव चित्रण साहित्यातून करु लागल्या. इथल्या पारंपरिक समाजव्यवस्थेला, वर्गव्यवस्थेला, दैववादाला, संस्कृतीला, प्रस्थापित व्यवस्थेला नाकारत साहित्याच्या चळवळी मराठीमध्ये स्थिरावल्या. डॉ. गिमेकरांचे याठिकाणी महत्त्वाचे वैशिष्ट्ये म्हणजे स्वत: जातीने वडार नसूनही सुरुवातीला त्यांनी वडारांच्या जीवनाचे चित्रण केले. साहित्याच्या क्षेत्रात माणसे स्वतःच्या जीवनाचे चित्रण करत असताना डॉ. गिमेकर मात्र 'वडारवाडी'त रमतात. याचाच अर्थ याठिकाणी ते डीकास्ट होतात. जातीचा, धर्माचा कोश तोडून मानवकेंद्री भूमिका स्वीकारतात. हे डीकास्ट होणे याठिकाणी महत्त्वाचे वाटते.

साहित्याचा जीवनाशी जवळचा संबंध असतो; नव्हे साहित्य म्हणजेच जीवन असते. साहित्याच्या मुळाशी मानवी मनाची वेदना असते आणि ही वेदना भावनेतून येत असते. यादृष्टीने या कवितासंग्रहाकडे पाहणे आवश्यक आहे. भारताची ओळख माणसांचा देश नसून जातीचा देश म्हणून जास्त आहे. हे आपणास नाकारता येत नाही. इथल्या संस्कृतीने जातीचे, धर्माचे, पंथाचे घट्ट जाळे विणले आणि त्यामध्ये माणूस बंदिस्त केला. हे जाळे तोडण्याचा प्रयत्न डॉ. गिमेकर हे 'वडारवाडी'च्या माध्यमातून करताना दिसतात. समाजातील आपले स्थान कोणते आणि ते इथेच का? हा प्रश्न इथल्या व्यवस्थेने विचारण्याची मुभा कोणालाच दिली नाही. इथल्या व्यवस्थेत 'जातीवरून व्यवसाय आणि जन्मावरून जात' हे सूत्र बांधलेले होते. गावगाडा आणि गावगाड्याबाहेर अशी ही व्यवस्था होती. वडार हा गावगाड्याचा कायमस्वरूपी घटक कधी बनलाच नाही. आज अस्तित्वात असलेल्या ४२ भटक्या

विमुक्तामध्ये १४ विमुक्त जमाती आहेत. त्यापैकी वडार ही एक जमात आहे. दगड फोडणे, गिट्टी फोडणे, चिरे, जाते तयार करणे हा त्यांचा प्रमुख व्यवसाय. गुन्हेगार म्हणून माथी शिक्का लागलेली ही जमात आहे.

१८७१ ला इंग्रजांनी कायदा केला. त्यानुसार वडार, उचले, टकारी, फासेपारधी अशा १४ जमाती गुन्हेगार म्हणून घोषित करून त्यांच्या वसाहती तयार केल्या. त्यांना 'सेटलमेंट' म्हटले जाई. अशी ५२ सेटलमेंट भारतात निर्माण करण्यात आली. त्यांना दररोज हजेरी द्यावी लागे. इंग्रज राजवट असेपर्यंत त्यांच्यावर अनेक अन्याय, अत्याचार झाले. स्वातंत्र्य मिळाल्यानंतरही हे सेटलमेंट सुरू होते. १९५२ सरकारच्या हे लक्षात आल्यानंतर तत्कालीन पंतप्रधान पं. जवाहरलाल नेहरु यांनी या सेटलमेंटची तार तोडून त्यांना मुक्त केले. पण प्रतिकात्मक तारा तोडल्याने विमुक्तांचा प्रश्न मिटणारा नव्हता. त्यांच्या पुनर्वसनाचा प्रश्न न सोडविल्याने त्यांच्या जीवनात कोणताच फरक पडला नाही. त्यांच्याकडे गुन्हेगार म्हणून पाहण्याची दृष्टी इंग्रजानंतर भारतीयांनी स्वीकारली. त्यामुळे त्यांच्यावर लादलेला गुन्हेगारीचा शिक्का आजही तसाच आहे. त्यामुळेच डॉ. परशुराम गिमेकरांसारखा संवेदनशील हृदयाचा कवी त्यांच्या व्यथेला आपल्या काव्याचा विषय बनवितो आणि समग्र मानवी जीवनाला आव्हान देतो.

'वडारवाडी' मधील २६ कवितामधून वडार समाजाच्या विविध अनुभवाचे, त्यांच्या दु:खाचे, दारिद्र्याचे, अंधश्रद्धाचे, व्यसनाचे, संस्कृतीने केलेल्या अन्यायाचे विविध छटा, कंगोरे डॉ. गिमेकर उलघडून दाखवितात. वडारांचे जीवन म्हणजे दगडाचे जीवन. स्वातंत्र्य मिळनूही वडारांच्या जगण्यातला दगड नाहीसा झाला नाही. स्वातंत्र्याची कोणतीच फळे त्यांच्या वाट्याला आली नाहीत. मग आम्ही स्वातंत्र्यात जगतो आहोत का? हा प्रश्न इथल्या माणसांना पडल्याशिवाय राहात नाही. आम्ही कोणत्या शतकात राहतो याविषयी कवी लिहितो,

"दगडाचे आचार
तसे,
विचार दगडाचेच
अजूनही जगतो आम्ही
अश्मयुगीन जीवन
विसाव्या शतकातऽऽऽ"

कवीचा हा प्रश्न इथल्या स्वातंत्र्याला उद्देशून आहे. स्वातंत्र्यानंतरही इथला माणूस हजारो वर्षे आधीचे जीवन जगत असेल तर आपण कोणत्या स्वातंत्र्याचे गोडवे गातो? हा प्रश्न कवी उपस्थित करतो. वडार अश्मकालीन जीवन जगतोच पण त्याचा इतिहास सुवर्णाक्षरांनी लिहावा एवढा तेजस्वी आणि भव्य आहे. रक्ताळलेली

बोटे होईपर्यंत त्याने दगड फोडले. इथले महाल, इमारती, देवळे त्यानेच निर्माण केली. भारतातील लेण्यांचा तो शिल्पकार आहे. हा त्याचा इतिहास इथल्या वर्तमानाने हिरावून घेतला. इथल्या देवळांना, इमारतींना, लेण्यांना प्रसिद्धी मिळाली पण त्यांची निर्मिती करणारा मात्र दुर्लक्षित राहिला.

' हे देशा, या देशात
कोरविल्या जाते इसवीसन काळाचे
दगडाच्या पानावर
पण, नसते नावनोंदही माझी
पायरीच्या दगडावर! पायरीच्या दगडावर!!'

कलावंत म्हणून वडाराकडे समाजाने पाहावे अशी कवीची अपेक्षा आहे पण तसे होताना दिसत नाही. उलट दगडावर नाव कोरण्याचा विद्रोह केल्यास स्वकीयाकडूनच उपेक्षा होते.

'एके दिवशी मी
छिन्नीला लेखणी कल्पून
मी माझ्यातला 'राम' कोरला
'कोंडुदेवा' च्या माळावर
तेव्हा
'बापाने शाबासकी म्हणून
पाठीवर सुतकीचा दणकाच दिला!'

असा अनुभव येतो. याठिकाणी जुन्या–नव्या पिढीतले वैचारिक द्वंद्व कवीने नोंदविले आहे. 'माझी टाळू' ही कविताही पारंपरिक विचारसरणी व कष्ट हेच जीवन मांडणारी आहे. ही पारंपरिक विचारसरणी जीवनपद्धती वडारांनी स्वेच्छेने स्वीकारलेली नाही. इथल्या व्यवस्थेला दबून तो हे कार्य करतो आहे. याचा समाचार कवीने 'त्यांच्या दबावाखाली दबून' या कवितेत घेतला आहे. याद्वारे कवी वडारांना जागृत करु पाहात आहे. तू कैलास लेणे कोरलेस पण तुझ्या हाती काय आले? असा थेट प्रश्न कवी वडाराला करतो त्यामुळे तू दगड फोडू नको असा सल्लाही देतो. या कलावंताच्या वाट्याला शेवटी काय येते तर,

'एवढे कोरुन। करुन
काय तुझ्या हाती
'डोंगुर कोरला नि उंदीर निघाला'
शेवटी
उंदरचं 'तुझ्या हाती' आले भाजीसाठी!'

वडाराचे हात दुकानातल्या पाटी, पुस्तकाकडे न वळता दगडाकडे वळतात. हे का होते तर इथली संस्कृती टिकवण्यासाठी. जीवात जीव असेपर्यंत इथली शोषण करणारी संस्कृती तो जोपासत राहतो. जन्माने वडार म्हणून त्याने दगडच फोडला पाहिजे ही संस्कृतीची, व्यवस्थेची आज्ञा तो शिरसांवद्य मानतो. स्वत: अडाणी राहून संस्कृतीसाठी शाळा बांधतो. पण गाढवाला हात लावू नका माणूस गाढव होतो असे शब्द कानी पडताच तो विद्रोह करतो,

'गायीचे दूध पिणाऱ्यांनो
गाढवाच्या गांडीवर फिरणारे
माझे हात
दगडाच्या पाठीपोटावरुन
टाकीच्या घणाघाती घावांनी
फिरले की तुम्ही त्याला
देव समजता
आणि मग
पूजाअर्चा। पूजापाठ करता'

याठिकाणी येणारा राग हा गाढवावरील त्याच्या प्रेमाचे द्योतक आहे. गाढवं, डुकरं, कुत्री ही वडारांची जन्माची संतती संपत्ती आहे. ती फक्त त्यांची संपत्ती नाही तर संततीसुद्धा आहे. त्यामुळे वडारांचा माणसापेक्षा गाढवांवर जास्त विश्वास आहे. आपल्या मुलाला सल्ला देताना बाप 'आता पारखलं पाहिजे' या कवितेत म्हणतो,

'मुक्या गाढवावर
ओझं टाकावं बेटा
पण
टाकू नये विश्वास
भल्यामाणसावर
कारण
विश्वास अविश्वासाला
जन्म देतो,
आपली मूल्य नाकारण्यासाठी'

वडारांना गावात अस्तित्व नाही. समाजव्यवस्थेने त्यांना गावगाड्यात स्थान दिले नाही. त्यामुळे बेघर असल्याचे दु:ख त्यांच्या मनात सलत राहते. आणि शेवटी पायच त्यांचे घर बनते. या सलत राहणाऱ्या दु:खाला कवी कवितेतून वाट करून देतो आणि मग विद्रोहाची ठिणगी पेटते.

'गाववाल्यांनो
गाववाले गावाचे
गाववस्ती गावाची
माहित नाही,
गाववस्ती पेटविली म्हंजे
उभा गाव जळत असतो!

पण इथली माती आपली नाही. कारण माणसाला याठिकाणी मरण्याची मुभा असली तरी पुरण्याची वा जाळण्याची मुभा नाही. त्यामुळे 'इथल्या मातीला जातीचा वास आहे' असे कवी म्हणतो. 'मृत्यू' कवितेतही आपल्याला मसणवाटा मिळणार नाही या भीतीने उंदराचं औषध घेऊन मरण पत्करणाऱ्या वडारणीचे हृदय हेलावून टाकणारे चित्र कवीने उभे केले आहे. 'दगडाची खडी फोडतान्फोडता' आणि 'झोपडी शिवतान्शिवता' या कवितेतूनही समाज, संस्कृतीपासूनचे तुटलेपण, बेघर असल्याची वेदना आणि समाजव्यवस्थेने हीन लेखण्याचे दुःख येताना दिसते.

भारताच्या इतिहासाची गौरवशाली परंपरा इतिहासाच्या पानापानावर मांडली जाते पण हा इतिहास परिपूर्ण इतिहास नाही. देशाचा इतिहास देशातील माणसांचा इतिहास असतो. या इतिहासामध्ये वडारांची, त्यांच्या कार्याची, त्यांनी निर्माण केलेल्या कलेची नोंद मात्र सापडत नाही. त्यामुळे कवी येथील इतिहासालाच प्रश्न विचारतो,

'देश होतो, देशातील माणसांचा
त्यांच्या रक्ताचा, त्यांच्या एकात्मतेचा
याची नोंद तू शेवटच्या पानावर
घ्यायची विसरलास वाटते?'

त्यामुळे इथला इतिहास कवीला फसवा वाटतो. 'सत्यमेव जयते' च्या देशात सत्याचा अंश दिसत नाही. इतिहास वडाराच्या जगण्याची, त्याच्यावरील अन्यायाची, त्यांच्या दुःखाची नोंद घेत नसेल तर नवा इतिहास निर्माण करावा लागेल, लिहावा लागेल असे कवीस वाटते त्यासाठी तो हातातील हत्यारे टाकून लेखणी घेण्याची भाषा करतो.

'आता
आम्ही आमचाच
इतिहास लिहिणार आहोत
तुझ्या शेवटच्या पानापासून ते
आमच्या शेवटच्या पानापर्यंत'

वडारांच्या झोपडीमध्ये सदासर्वदा दुःख, दैन्य, वेदना आहेत. कोणत्याही प्रकारची समृद्धता तिथे नाही. पण हीच दुःखाची लाट नव्या सुखाची जननी होते. कवी दुःखाला घाबरुन पळवाट शोधत नाही तर तो आशावादी आहे. काळोख घेऊन येणारी रात्र नव्या दिवसाला जन्म देते यावर कवीचा विश्वास आहे त्यामुळे 'नवांकुर' कवितेत कवीचा आशावादी दृष्टिकोन प्रत्ययास येतो.

'अशीच एक,
पायवाट येते
पायाला रक्ताळून जाते
घाटात गरगर फिरविते
घामाने ओलेचिंब करते
पण शेवटी
नव्या शिखरावर नेऊन सोडते...'

हा आशावाद जगण्याची नवी उर्मी देतो. वडार ही पोटासाठी काबाडकष्ट करून जगणारी जमात. ती पोटार्थी आहे. रात्रंदिवस कष्ट केल्यामुळे शरीर थकतं, मनही थकतं अशावेळी वडारांना व्यसन जवळ करते. तोही व्यसनामध्ये बुडून जातो. वडारांची सर्वात मोठी समस्या म्हणजे दारु हे व्यसन होय. वडार समाजात लहान मुलापासून स्त्रिया आणि पुरुष दारुचे व्यसन करतात. या व्यसनापायी कधीकधी त्यांचा संसार उद्ध्वस्त होतो तर कधी तो स्वतःच उद्ध्वस्त होतो. कवीने दारुच्या व्यसनावरच 'नुस्ता नुस्ता राहतो' ही कविता लिहिली आहे. दारुचे व्यसन त्याने दिवसभर केलेल्या श्रमाचे कसे मातेरे करते याचे दाहक चित्रण या कवितेत येते. दारुड्या जेव्हा दारुच्या अड्डयावर जातो तेव्हा त्याच्या खिशात पैसा असतो त्यामुळे दारुचा थेंब त्याला आपलासा वाटतो,

'म्हणून
दारुडा
दारु पितो
पिता–पिता
बाटली रिकामी
खिसाही रिकामा
होत जातो

व्यसनापायी आलेले दारिद्र्य कवीला याठिकाणी नोंदवणेही महत्त्वाचे वाटते. व्यसनाने उद्ध्वस्त झालेल्या जीवनाची व्यथा मांडणारी ही दारुड्याची कथा आहे.

वडार जमातीच्या जीवनातील वेदना आणि दुःख याचप्रमाणे समाजव्यवस्थेकडून, संस्कृतीकडून त्यांच्यावर होणाऱ्या अन्याय, अत्याचाराचे चित्रण 'वडारवाडी'त येते. त्याचप्रमाणे या शोषणाच्या विरुद्ध होणारा विद्रोह हा 'वडारवाडीचा' महत्त्वाचा विशेष होय. 'माणसाचा अभंग गाण्यासाठी' ही कविता यादृष्टीने महत्त्वपूर्ण ठरते. इथल्या व्यवस्थेचा आलेला वाईट अनुभव अनुभवल्यानंतर, हाताला घट्टे पडोस्तोवर इथल्या व्यवस्थेत पिळल्यानंतर वडारांनी इथलं सारं नाकारायला सुरुवात केली आहे. इथल्या लोकशाहीला, साम्यवादाला, समाजवादाला, जातीला, पाणपोईला आग लावण्याची भाषा तो बोलतो,

'पेटू दे असेच पेटत्या निखाऱ्यात
हिरोशिमा अन् नागासाकीसारखे
आता
मीही आग ओकीतच निघालो'

हा विद्रोह वडाराचे अस्तित्व नाकारणाऱ्या विरुद्ध आहे, प्राण्यांना समानतेची वागणूक देणाऱ्या संस्कृतीने मानवाला बाजूला सारले. माणसाची वेदना संस्कृतीचा विषय बनलाच नाही. मग इथल्या विषमतावादी संस्कृतीचे गोडवे गाण्याचा प्रश्नच उद्भवत नाही यावर भाष्य करताना कवी म्हणतो,

'अरे
हाल्याच्या तोंडून वेद वदवणारी
तुझी मनोवंदना, तीच माझ्या
मुखातून प्रसवली असती तर
मीही गायले असते पोवाडे
तुझे, तुझ्या संस्कृतीचे मनसोक्तपणे'

त्यामुळे माणसाचे अभंग गाण्यासाठी आता आम्ही कविता लिहिणार अशी भाषा कवी करतो. दगडाचा देव हा निर्जीव असून दगडात आणि देवात कोणताच फरक नाही त्यामुळे कवी देवाला नकार देतो. वडारांनी दगडाचा देव केला त्या दगडाने देवाशी साधलेला संवाद याठिकाणी महत्त्वाचा वाटतो. आम्ही तुझ्या देवळाच्या भिंतीत, पायात गाडून घेतले अन् तुला अस्तित्व प्राप्त करून दिले. आम्हीही दगड अन् तुही दगड पण दगडातही येथे भेदभाव केला जातो त्यामुळे कवी देवाविरुद्ध विद्रोह करतो. दगडाला उद्देशून कवी म्हणतो,

'आता मात्र

माझ्या दगडा
घाल देवावर दगड
काढ चिप-चिपोरा
आणि एकदाचे न्याहळ सर्वांग...'

यातून देवाचे, संस्कृतीचे वास्तव रुप शोधण्याचा प्रयत्न कवी करतो, ते शोधल्यावर इथल्या देवाचा फोलपणा कळायला लागतो. शोषणासाठी इथल्या संस्कृतीने देवाची निर्मिती केली असून देवही दगडच असल्याचे कवी सांगताना दिसतो.

'वडारवाडी' ही वडार समाजाच्या जगण्याची गाथा आहे. वडारांचे वास्तव जीवन चित्रण करण्याबरोबरच त्यांना विकासाची दृष्टी देण्याचा कवीचा मानस आहे. इथल्या माड्या, महाल, वाड्या यांनी वडारांचे अस्तित्व नाकारले, गावानेही त्यांना गावगाड्यात स्थान दिले नाही. त्यामुळे गाव आपला नाही त्यामुळे,

'मी माझे
गाव सोडणार आहे
गाववाले राहा म्हणाले तरी
गावात मी राहणार नाही'

अशी भाषा तो करतो, आपला विकास आपल्यालाच करावा लागणार आहे. त्यामुळे वडारांना जागविण्याचे कार्य त्यांनाच करावे लागणार आहे. 'तिथे तुला जायचे आहे' या कवितेमधून कवी वडाराला आत्मसन्मानासाठी जगण्याचे सांगतो. त्यासाठी तो

'हे वडारा
तिथे तुला जायचे आहे
'वडारवाडी'तील वडारा,
जागवायचा आहे! जगवायचा आहे!!'

त्यासाठी कामाचा डोंगर आहे पण घामाचं पाणी नाही. त्याठिकाणी त्याला जावे लागेल. 'वडारवाडी'तील वडार जागवणे ही काळाची गरज आहे. त्यासाठी वडारांनी एकत्र यायला पाहिजे त्याशिवाय परिवर्तन होणे शक्य नाही. वडाराच्या अनेक उपजाती आहेत. या जातीच त्यांच्या विकासाला बाधक आहेत. जातींची बंधने आणि श्रृंखला तोडून त्यांनी एकत्र येण्याची निकड कवीला वाटते. त्यासाठी 'असे या एकत्र' या कवितेत कवी आपली सर्वांची जात शेवटी एकच असल्याचे माती वडार, गाडी वडार आणि जाती वडार यांना सांगतो. वडारांनी एकत्र येऊन शिक्षण घेऊन आपल्या इतिहासाची, आपल्या झालेल्या अन्याय, अत्याचाराची चर्चा करण्याची गरज आहे तरच वास्तव इतिहास जगासमोर येईल.

वडाराच्या उन्नतीचा अंतिम मार्ग सांगताना कवी त्यांना डॉ. बाबासाहेब आंबेडकरांनी दिलेला 'शिका, संघटित व्हा आणि संघर्ष करा' हा संदेश देते. त्याशिवाय वडार समाजाचा विकास होणार नाही याची कवीला खात्री आहे.

'आता असे करु, असे कोरु
या देशाच्या, या मातीच्या,
या दगडाच्या, या देवळाच्या
पायरी–पायरीवर आपण आपल्या
नावांच्या नावनोंदी नोंदवू
कारण
इतिहास आपली वाट पाहताहे
हाती लेखणी घेवूनऽऽऽ'

हा संदेश अतिशय महत्त्वाचा आहे. डॉ. परशुराम गिमेकर यांनी वडारांच्या वेदना, दुःख अत्यंत समर्थपणे मांडले आहे. त्याचबरोबर त्यांच्या विकासासाठी मार्गही त्यांनी दाखविला आहे. 'वडारवाडी' या काव्यसंग्रहाचा समग्र विचार करता वेदना, विद्रोह, नकार, मानवतावादाचा स्वीकार, बुद्धिप्रामाण्यवाद, आत्मभान, आत्मशोध, व्यसनाधिनता ही 'वडारवाडी' ची वैशिष्ट्ये जाणवतात. ही सर्व वैशिष्ट्ये दलित साहित्याची आहेत. त्यामुळे दलित साहित्याच्या प्रवाहामध्ये हा महत्त्वाचा काव्यसंग्रह आहे. दलित साहित्याच्या कक्षा रुंदावण्याचे कार्य डॉ. परशुराम गिमेकर यांनी केले ही बाब अत्यंत महत्त्वाची आहे. यादृष्टीने 'वडारवाडी' हा दलित साहित्यातील मैलाचा दगड ठरला आहे.

●●●

ISBN- 978-93-83672-74-5

सत्यशोधक अण्णा भाऊ साठे : मानवतावादी विचारवंत

संपादक
डॉ. मनोहर सिरसाट
सौ. अनुप्रिता मोरे
स्वप्नील राजपंखे

अनुक्रमणिका

१. अण्णाभाऊंच्या लोकनाट्यातील वास्तव
प्रा. डॉ. तुळशीराम चंद्रसेन उकिरडे ९

२. अण्णाभाऊ साठे : व्यक्ती आणि वाङ्मय

३. आण्णाभाऊ साठे यांच्या साहित्यातील समाजवास्तव १६
प्रा. डॉ. अंजली टेंभुर्णीकर २०

४. आण्णाभाऊ साठे यांचे कार्य साहित्य आणि चळवळ
प्रा. डॉ. ढवळे सत्यनाराण शिवाजी २५

५. साहित्याचे प्रणेते व मानवमुक्तीचे पुरस्कर्ते : अण्णाभाऊ साठे एक बहुआयामी व्यक्तिमत्व २७
डॉ. उलगडे लक्ष्मण काशिनाथ

६. क्रांतीची ज्योत पेटवणारा मराठी साहित्यीक अण्णाभाऊ साठे
प्रा. डॉ. खुशाल पांडूरंग वाघमारे ३०

७. अण्णा भाऊ साठे का साहित्य सामाजिक समता के धरातल पर
डॉ. भाऊसाहेब रा. नळे ३३

८. अण्णा भाऊ साठे : समता, स्वातंत्र्य आणि बंधुत्वाचे पाईक
प्रा.डॉ.डी.के.खोकले ४०

९. अण्णा भाऊ साठे यांचे सामाजिक, आर्थिक व राजकीय विचार
भालेराव सुधाकर नारायण ४४

१०. वारणेच्या खोऱ्यातील व्यवस्थापरिवर्तनाचा संघर्ष
डॉ.एम.ए.कव्हळे ४८

११. अण्णाभाऊ साठे – व्यक्ती आणि जीवन ५३
प्रा.डॉ.हांगे सुधाकर एस. , प्रा.डॉ.हांगे सुधाकर एस.

१२. अन्ना भाऊ साठे यॉचे समाजिक, आर्थिक व राजनीतिक विचार ५६
मनोज कुमार तिवारी

१३. आण्णाभाऊ साठे : साहित्यीक महामेरु ६०
प्रा. आर. एस. लोहकरे

१४. आण्णाभाऊ साठेंची स्त्री विषयक उदात्तता ६४
डॉ. मुंगी अे. आर.

१५. लोकशाहीर आण्णा भाऊ साठे यांच्या पोवाडयाचा चिकीत्सक अभ्यास 67
श्रीमती रीना रामचंद्र कांबळे

ISBN : 978-93-83672-74-5

१०.

वारणेच्या खोऱ्यातील व्यवस्थापरिवर्तनाचा संघर्ष

डॉ.एम.ए.कव्हळे
साहाय्यक प्राध्यापक,मराठी विभाग, सुंदरराव सोळंके महाविद्यालय, माजलगाव

साहित्यरत्न आण्णा भाऊ साठे म्हणजे असामान्य प्रतिभेचे जीवंत उदाहरण आहे. दीड दिवसाची शाळा शिकल्यानंतर आपल्या प्रतिभेच्या बळावर माणूस साहित्यरत्न आणि हजारो लोकांच्या गळयातील ताईत बनू शकतो, जिद्द, श्रम आणि हातोटीमुळे सर्वश्रेष्ठ पदावर पोहोचता येते. हे आण्णा भाऊ साठे यांनी आपल्या लेखनाच्याद्वारे दाखवून दिले आहे. मराठी साहित्याच्या प्रांतामध्ये आण्णा भाऊ साठे यांचे योगदान महत्त्वपूर्ण आहे. एक कादंबरीकार, कथाकार, नाटककार, लोकशाहीर आणि एक महानायक ही सर्व बिरूदे त्यांना तंतोतंत लागू पडतात. स्वातंत्र्योत्तर मराठी साहित्यामध्ये त्यांचे लेखन सर्व लेखनामध्ये उठून दिसावे आणि अग्रस्थानी ठेवावे असे आहे.

आण्णा भाऊ साठे यांच्या कादंबऱ्यांचा विचार करता त्यांचे कादंबरी लेखन विपूल व वैविध्यपूर्ण आहे. आण्णा भाऊ साठे यांच्या लेखनाचा मूळ पाया त्याचा अनुभव व सभोवताली वावरणारी माणसे आहेत. म्हणून ज्या समाजात आण्णा भाऊचा जन्म झाला, त्या समाजातील दु:ख, दैन्य, उपासमार आणि जगण्यासाठीचा संघर्ष त्यांच्या लेखनातून पदोपदी आविष्कृत होतो. याविषयी स्वत: आण्णा भाऊ साठे म्हणतात, "आपण जे जीवन जगतो, ज्या जीवनात आपला आणि आपल्या कैक पिढयांचा जन्म झाला, ज्या जीवनाचा आपण रोज अनुभव घेत आलो आहोत, तेच जीवन जगणारी बहुसंख्यांक जनता, त्या जनतेचे विशाल जीवन, तिची जगण्याची धडपड, किंवा संघर्ष, त्याच जनतेत वावरणारे उदात्त विचार हे सारे आपल्या लिखाणातून त्या आपल्या जनतेपुढे आपण मांडावे, अशाच मोहाने प्रेरित होऊन मी आजपर्यन्त लिहित आलो आहे."[१] याचा अर्थ वारणेच्या खोऱ्यातील जनता, त्याचे जगणे, त्यांचे विचार आणि त्यांच्या जगण्याचा संघर्ष व धडपड आण्णा भाऊंनी जाणिवपूर्वक चित्रीत केली आहे. त्यांच्या कादंबरी वाङमयात जो वारणेच्या खोऱ्यातील संघर्ष आला आहे तो अत्यंत महत्वपूर्ण असून त्यांच्या कादंबऱ्यांचा मूलाधार आहे.

'फकिरा' ही आण्णा भाऊ साठे यांची अतिशय गाजलेली व सर्वश्रूत कादंबरी. आण्णाभाऊच्या जन्माच्या वेळी ज्या फकिराने इंग्रजी खजाना लुटला आणि तो खजिना गरिबांना वाटत असताना दोन ओजळी सुरती रूपये आक्काच्या म्हणजे आण्णाभाऊच्या आईच्या पदरात टाकली, त्याच पैशातून आण्णाभाऊंना पहिली घुटी मिळाली त्या फकिराचा जीवनसंघर्ष हा 'फकिरा' कादंबरीचा विषय आहे. फकिरातील संघर्ष हा तत्कालीन दोन गावातील व दोन

प्रवृत्तीतील संघर्ष आहे. वाटेगावात जत्रा भरावी यासाठी गावातील राणोजी मांग शिगावच्या जोगतीणी मोठया हिमतीने पळवितो, पण वाटेतच बापू खोत त्याचे शीर कापतो. गावासाठी बलिदान देणाऱ्या या राणोजी मांगाचा मुलगा म्हणजे फकिरा होय. फकिरा हा लहानपणापासूनच बंडखोर विचाराचा आहे. तो विद्रोहाने पेटलेला, न्यायासाठी सदैव प्राण देण्यासाठी तयार असणारा महानायक आहे. माणसावर होणारा अन्याय त्याला सहन होत नाही. माणूसकी हे त्याच्या जगण्याचे मूलतत्त्व आहे. त्यामुळे त्याने केलेल्या लुटी तो गरजूंना वाटताना दिसतो. माणसावर होणारा अन्याय, अत्याचार त्याला सहन होत नाही म्हणून तो इंग्रज शासनाविरूद्ध बंड पुकारतो. सरकारच्या तिजोऱ्या भरलेल्या असताना सर्वसामान्य माणूस जेव्हा अन्न अन्न करून मरतो तेव्हा फकिराला हे पहावत नाही. म्हणून तो भेडसगावातल्या खजिन्यावर स्वारी करतो व खजिना लुटीनंतर त्याची समप्रमाणात वाटणी करतो.

फकिराचा हा संघर्ष फक्त लुटीपुरता मर्यादित नाही तर आपला समविचारी व न्यायासाठी झगडणारा, गरिबांचा कैवारी व श्रीमंताचा कर्दनकाळ असलेला सत्तू भोसले याला जेव्हा अटक होते तेव्हा फकिरा आपल्या साथीदाराच्या मदतीने त्याची सोडवणूक करतो. सावळयालाही तो सोडवतो. फकिराचे हे वर्तन सत्य, न्याय आणि बंधुतेच्या स्थापणेसाठी आहे. शोषितांच्या न्याय हक्कासाठी तो जन्मभर संघर्ष करतो. यासाठी तो प्रस्थापीत व्यवस्थेला हादरे देतो. पण शेवटी आपल्या समाजबांधवांचा दारकोंड केल्यामुळे व इंग्रजांकडून त्याचा होणारा छळ न पाहवल्यामुळे फकिरा आत्मसमर्पन करतो. आपल्या समाजबांधवासाठी या धगधगत्या बंडाचा व विद्रोहाचा अंत झाला असला तरी अन्याय, अत्याचाराविरूद्ध त्याने सुरू केलेला संघर्ष हा हजारो पिढयांपासून चालत आलेला मानव जातीच्या जगण्यासाठीच्या संघर्षाचा द्योतक आहे आणि तो पुढेही सुरू राहणार आहे. फकिराच्या या जीवनसंघर्षाबद्दल डॉ.वैशाली भालसिंग म्हणतात, " 'फकिरा' ही एका उमदया माणसाची झुंजार जीवनगाथा आहे. त्याचवेळी ती मांगांच्या व्यथा वेदनांचे जीवंत चित्र आपल्यासमोर उभे करते. एका जमातीचे सलग दर्शन तोपर्यंतच्या मराठी साहित्यात क्वचितच आले असेल. जून्या गावगाडयातील धर्मजीवन, जत्रा-खेत्रा, सणसमजूती, ग्रामव्यवस्था, सवर्ण व दलित यांचे परस्परसंबंध, त्यातील क्रौर्य आणि माणुसकी या सगळयांचे दर्शन या कादंबरीतून घडते. फकिराचा सबंध त्याच्या कुटुंबाशी आणि गावाशी आहे. तसाच तो त्याच्या जातीशी आणि वर्गाशी आहे. त्यातून निर्माण होणाऱ्या विविध समस्यांची गुंतागुंत आण्णाभाऊंनी सन्हदयतेने रेखाटली आहे."[२] म्हणून फकिराचे कादंबरीतील बंड व संघर्ष हा व्यवस्थापरिवर्तनाचा संघर्ष आहे.

'वारणेच्या खोऱ्यात' ही आण्णाभाऊची आणखी एक गाजलेली कादंबरी होय. या कादंबरीमध्ये वारणेच्या खोऱ्यातील संघर्ष चित्रित केलेला आहे. हिंदुराव व त्याचे साथीदार यांनी इंग्रज सरकार आणि नागोजीरावसारखा जमीनदार यांच्या विरोधात केलेले हे बंड आहे. या बंडाला सर्वसामान्यांचाही मुक पाठिंबा आहे. पारतंत्र्याच्या विरोधी व जमीनदारांच्या विरोधी बंड करणाऱ्या

हिंदुराव या नायकाला शेवटच्या श्वासापर्यंत साथ देणारी कादंबरीची नायिका मंगला आहे. हा संघर्ष सुष्ट आणि दुष्ट या दोन प्रवृत्तीमधला संघर्ष आहे. जमीनदारांनी शेतकऱ्यांची आणि काबाडकष्ट करणारांची चालवलेली पिळवणूक आणि इंग्रज शासनाने अशा अपप्रवृत्तीला दिलेले उत्तेजन याविरूद्धचे हे बंड आहे. हा दोन प्रवृत्तीमधला संघर्ष सांगताना बाबुराव गुरव लिहितात, “नागोजी पाटील हा समंजामदार शेतकऱ्यांचा प्रतिनिधी आहे. स्वाभाविकच तो गोरगरिबांचा कर्दनकाळ आहे. हंबीरराव हे दुय्यम दर्जाचे खलपात्र आहे. या कादंबरीत नायकाच्या विरोधी गटात व्यसनी, चोर, दरोडेखोर, खूनी, आप्पलपोटी, संधीसाधू, आपमतलबी यांचा भरणा आहे. तर नायकाच्या बाजूला सर्व शक्तीमान, नितीमान, तरूण, प्रेमळ, स्वातंत्र्यप्रिय व त्यागी क्रांतीकारकांची फळी उभी आहे. म्हणजे येथील संघर्ष भल्याबुऱ्यांचा आहे.”[३]

भारतावर इंग्रजानी १५० वर्ष राज्य केले. याकाळात इंग्रजांनी सरंजामशाही व्यवस्थेला मदत केली. ज्या व्यवस्थेने वर्गसंघर्ष निर्माण केला त्या व्यवस्थेविरूद्ध आणि अशा व्यवस्थेला बळकट करणाऱ्या इंग्रज सरकारविरूद्ध हिंदुराव व मंगलाचा हा संघर्ष आहे. आण्णाभाऊ साम्यवादाचे पुरस्कर्ते असल्याचाही परिणाम या कादंबरीतील विचारावर झालेला दिसतो. कामगारांचा व कष्टकऱ्यांचा छळ करणारी ही सरंजामदारी व्यवस्था आण्णाभाऊंना मान्य नव्हती. ही व्यवस्था बदलण्यासाठी त्यांचा नायक हिंदुराव उर्फ राजाराम पाटील शेवटच्या क्षणापर्यंत संघर्ष करतो. सावकार व सरकारविरूद्धचे हे बंड, हा संघर्ष कशासाठी हे सांगताना हिंदुराव म्हणतो, “कारण आम्ही बंड का केलं आहे हेच लोकांना अद्याप समजलं नाही. बाकी सरकार व सावकार यांना ते नीट उमजलं आहे. आणि म्हणून ते आम्हावर सापासारखा डूक धरून आमच्या बेसावधपणाची वाट पाहत आहेत. आमच्या पिढयान् पिढयांनी हातावर पोट घेऊन दुसऱ्याच्या शेतावर राबावं. आमच्या मालकीचं म्हणून जगात काहीच नसावं असं त्यांना वाटतं. परंतु आज आमच्या हातून खुरपं जाऊन बंदूक आल्याबरोबर सर्वच उलटं झालं आहे. ज्या सावकारानं खोटे दस्त करून गरिबांच्या जमिनी बळकावल्या होत्या, तेच आज आपल्या हातानं दस्त टराटरा फाडून टाकित आहेत. माझीही फार मोठी जमीन होती. पण आमच्या सावकारानं माझ्या वडिलावर खोटी फिर्याद करून सात वर्ष खटला चालवला. त्या खटल्यात आमची सारीच जमीन गेली. आणि आज तेच लोक आमची जमीन आम्हाला परत देऊन माझ्या वडिलांना लवून मुजरा करू लागले आहेत. हीच गत मल्हारीची, शिवाची व तुझीही आहे. त्याचबरोबर हे आम्हाला पाहून थरथर कापणारे लोक आम्हाविरूद्ध वाटेल ते करायला कमी करणार नाहीत हे विसरून चालणार नाही.”[४] यामुळे हे सरकार बदलल्याशिवाय व आपले सरकार आल्याशिवाय हे शोषण थांबणार नाही यांची जाणीव असल्यामुळे हिंदुराव आणि त्याचे साथीदार या शोषणाच्या व्यवस्थेविरूद्ध संघर्ष करताना दिसतात.

‘वारणेचा’ वाघ ही आण्णाभाऊची कादंबरी अशाच एका संघर्षाची कथा आहे. ‘फकिरा’ कादंबरीमध्ये येणारे एक पात्र सत्तू भोसले. या पात्रावर, त्याच्या कार्यकर्तृत्वावर, त्याच्या संघर्षावर आधारित कादंबरी म्हणजे ‘वारणेचा वाघ’ ही कादंबरी होय. यातील सत्तू हा नायक सुरवातीला इंग्रज सरकारमध्ये सैन्यात असतो पण रॉबर्टच्या द्वेषाला कंटाळून तो नोकरीचा राजीनामा देतो व गावात येतो. गावातील मथाजी चौगुले हा एक दिवस महाराच्या गरोदर सईला लाथा घालत असतो. हा अन्याय सहन न झाल्याने सत्तू याला विरोध करतो. पण चौगुला ऐकत नसल्याने सत्तू त्याला ठार मारतो. सत्तूच्या मनात अन्यायाबद्दल, अत्याचाराबद्दल प्रचंड चिड आहे. याचाच परिणाम तो वारणेच्या खोऱ्यातील अन्यायाविरोधात बंड पुकारतो. सर्व लोकांना एकत्र करून सत्तू वारणेच्या खोऱ्यात फिरते सरकार स्थापन करतो. या फिरत्या सरकाराला खोऱ्यात फार मोठा प्रतिसाद मिळतो. स्त्रियांवर होणारे अन्याय, अत्याचार हे फिरते सरकार कमी करते. समाजातील अन्याय दूर करण्याबरोबरच हे फिरते सरकार इंग्रज सरकारविरूद्ध बंड करते. या सत्तूचा शेवट मात्र दुर्देवी होतो कारण ज्या सईला व तिच्या पोटातील मुलाला वाचविण्यासाठी सत्तू मथाजीचा खून करतो. त्या सईच्या पोटातील मुलगा राजा मोठा झाल्यावर धर्म बदलून डॅनियन होतो. सैन्यात अधिकारी होऊन सत्तूवर गोळी झाडतो. यातच सत्तूचा मृत्यू होतो. सत्तू हा वारणेच्या खोऱ्यातील अन्यायाविरोधामध्ये लढणारा लोकनायक आहे. या लोकनायकाबद्दल बाबुराव गुरव म्हणतात, “वारणेच्या वाघाची ही शोकांत कथा ब्रिटीशांच्या अरेरावी, गुलामगिरी, दडपशाहीविरूद्ध बंड पुकारणाऱ्या एका क्रांतीसिंहाची शौर्यगाथा आहे. नितीसंपन्न धैर्याची, स्वाभिमान, इमान, कर्तुत्वाची, आत्मविश्वासाची, महाराष्ट्रातील जिद्द, आस्मिता आणि स्वातंत्र्यपुजक वृत्तीची ही गौरवगाथा आहे. ब्रिटीशांनी गुन्हेगार ठरविलेल्या लोकनायकाची ही चित्रकथा आहे.”[५]

आण्णा भाऊ साठे यांच्या कादंबऱ्यातील वारणेच्या खोऱ्यातील संघर्षाचे स्वरूप पाहता हा संघर्ष अन्यायी, अत्याचारी इंग्रज सरकार आणि त्यांच्या जुलमी अधिकाऱ्याविरूद्धचा संघर्ष आहे. जुलूम व गुलामगिरीतून भारतीय जनतेला मुक्त करण्यासाठी आपले स्वतंत्र सरकार असले पाहिजे आणि त्यामुळे स्वातंत्र्यासाठी आण्णाभाऊचे नायक झगडताना आणि संघर्ष करताना दिसतात. फकिरा असो, राजाराम उर्फ हिंदूराव असो वा सत्तू भोसले त्यांचा संघर्ष इंग्रज सत्तेविरूद्ध दिसतो. त्याचबरोबर या नायकांचा संघर्ष स्वकीयांशीही दिसतो. या स्वकीयांविरूद्धच्या संघर्षाचे स्वरूप अन्याय, अत्याचाराविरूद्धचे आहे. समाजाने निर्माण केलेल्या शोषणाच्या व्यवस्थेविरूद्धचा हा संघर्ष आहे.आण्णाभाऊच्या विचारावर साम्यावादाचा प्रभाव असल्यामुळे त्यांचे नायक इथली शोषणाची व्यवस्था बदलू पाहतात. हिंदूरावाचा नागोजीविरोधातील संघर्ष हा जमिनदारी, सरंजामशाहीविरूद्धचा संघर्ष आहे, फकिरा अनेक अन्यायी, अत्याचारी जमिनदारांना वठणीवर आणतो, सत्तूने तर आपले फिरते सरकारच निर्माण केले आहे. ही व्यवस्था मान्य नसल्यामुळे आणि इथल्या व्यवस्थेने माणूसपणाचे जगणेच नाकारल्यामुळे व सर्वसामान्यांचे शोषण केल्यामुळे या व्यवस्थेलाच नाकारण्याचे काम आण्णभाऊचे वारणेच्या खोऱ्यातील हे नायक करतात. सत्तू

१०.

वारणेच्या खोऱ्यातील व्यवस्थापरिवर्तनाचा संघर्ष

डॉ.एम.ए.कव्हळे
साहाय्यक प्राध्यापक,मराठी विभाग, सुंदरराव सोळंके महाविद्यालय, माजलगाव

साहित्यरत्न आण्णा भाऊ साठे म्हणजे असामान्य प्रतिभेचे जीवंत उदाहरण आहे. दीड दिवसाची शाळा शिकल्यानंतर आपल्या प्रतिभेच्या बळावर माणूस साहित्यरत्न आणि हजारो लोकांच्या गळयातील ताईत बनू शकतो, जिद्द, श्रम आणि हातोटीमुळे सर्वश्रेष्ठ पदावर पोहोचता येते. हे आण्णा भाऊ साठे यांनी आपल्या लेखनाच्याद्वारे दाखवून दिले आहे. मराठी साहित्याच्या प्रांतामध्ये आण्णा भाऊ साठे यांचे योगदान महत्त्वपूर्ण आहे. एक कादंबरीकार, कथाकार, नाटककार, लोकशाहीर आणि एक महानायक ही सर्व बिरूदे त्यांना तंतोतंत लागू पडतात. स्वातंत्र्योत्तर मराठी साहित्यामध्ये त्यांचे लेखन सर्व लेखनामध्ये उठून दिसावे आणि अग्रस्थानी ठेवावे असे आहे.

आण्णा भाऊ साठे यांच्या कादंबऱ्यांचा विचार करता त्यांचे कादंबरी लेखन विपूल व वैविध्यपूर्ण आहे. आण्णा भाऊ साठे यांच्या लेखनाचा मूळ पाया त्याचा अनुभव व सभोवताली वावरणारी माणसे आहेत. म्हणून ज्या समाजात आण्णा भाऊचा जन्म झाला, त्या समाजातील दुःख, दैन्य, उपासमार आणि जगण्यासाठीचा संघर्ष त्यांच्या लेखनातून पदोपदी आविष्कृत होतो. याविषयी स्वतः आण्णा भाऊ साठे म्हणतात, "आपण जे जीवन जगतो, ज्या जीवनात आपला आणि आपल्या कैक पिढयांचा जन्म झाला, ज्या जीवनाचा आपण रोज अनुभव घेत आलो आहोत, तेच जीवन जगणारी बहुसंख्यांक जनता, त्या जनतेचे विशाल जीवन, तिची जगण्याची धडपड, किंवा संघर्ष, त्याच जनतेत वावरणारे उदात्त विचार हे सारे आपल्या लिखाणातून त्या आपल्या जनतेपुढे आपण मांडावे, अशाच मोहाने प्रेरित होऊन मी आजपर्यन्त लिहित आलो आहे."[१] याचा अर्थ वारणेच्या खोऱ्यातील जनता, त्याचे जगणे, त्यांचे विचार आणि त्यांच्या जगण्याचा संघर्ष व धडपड आण्णा भाऊंनी जाणिवपूर्वक चित्रीत केली आहे. त्यांच्या कादंबरी वाङमयात जो वारणेच्या खोऱ्यातील संघर्ष आला आहे तो अत्यंत महत्वपूर्ण असून त्यांच्या कादंबऱ्यांचा मूलाधार आहे.

'फकिरा' ही आण्णा भाऊ साठे यांची अतिशय गाजलेली व सर्वश्रूत कादंबरी. आण्णाभाऊच्या जन्माच्या वेळी ज्या फकिराने इंग्रजी खजाना लुटला आणि तो खजिना गरिबांना वाटत असताना दोन ओजळी सुरती रूपये आक्काच्या म्हणजे आण्णाभाऊच्या आईच्या पदरात टाकली, त्याच पैशातून आण्णाभाऊंना पहिली घुटी मिळाली त्या फकिराचा जीवनसंघर्ष हा 'फकिरा' कादंबरीचा विषय आहे. फकिरातील संघर्ष हा तत्कालीन दोन गावातील व दोन प्रवृत्तीतील संघर्ष आहे. वाटेगावात जत्रा भरावी यासाठी गावातील राणोजी मांग शिगावच्या जोगतीणी मोठया हिमतीने पळवितो, पण वाटेतच बापू खोत त्याचे शीर कापतो. गावासाठी बलिदान देणाऱ्या या राणोजी मांगाचा मुलगा म्हणजे फकिरा होय. फकिरा हा लहानपणापासूनच बंडखोर विचाराचा आहे. तो विद्रोहाने पेटलेला, न्यायासाठी सदैव प्राण देण्यासाठी तयार असणारा महानायक आहे. माणसावर होणारा अन्याय त्याला सहन होत नाही. माणूसकी हे त्याच्या जगण्याचे मूलतत्त्व आहे. त्यामुळे त्याने केलेल्या लुटी तो गरजूंना वाटताना दिसतो. माणसावर होणारा अन्याय, अत्याचार त्याला सहन होत नाही म्हणून तो इंग्रज शासनाविरूद्ध बंड पुकारतो. सरकारच्या तिजोऱ्या भरलेल्या असताना सर्वसामान्य माणूस जेव्हा अन्न अन्न करून मरतो तेव्हा फकिराला हे पहावत नाही. म्हणून तो भेडसगावातल्या खजिन्यावर स्वारी करतो व खजिना लुटीनंतर त्याची समप्रमाणात वाटणी करतो.

फकिराचा हा संघर्ष फक्त लुटीपुरता मर्यादित नाही तर आपला समविचारी व न्यायासाठी झगडणारा, गरिबांचा कैवारी व श्रीमंताचा कर्दनकाळ असलेला सत्तू भोसले याला जेव्हा अटक होते तेव्हा फकिरा आपल्या साथीदाराच्या मदतीने त्याची सोडवणूक करतो. सावळयालाही तो सोडवतो. फकिराचे हे वर्तन सत्य, न्याय आणि बंधुतेच्या स्थापणेसाठी आहे. शोषितांच्या न्याय हक्कासाठी तो जन्मभर संघर्ष करतो. यासाठी तो प्रस्थापीत व्यवस्थेला हादरे देतो. पण शेवटी आपल्या समाजबांधवांचा दारकोंड केल्यामुळे व इंग्रजांकडून त्याचा होणारा छळ न पाहवल्यामुळे फकिरा आत्मसमर्पन करतो. आपल्या समाजबांधवासाठी या धगधगत्या बंडाचा व विद्रोहाचा अंत झाला असला तरी अन्याय, अत्याचाराविरूद्ध त्याने सुरू केलेला संघर्ष हा हजारो पिढयांपासून चालत आलेला मानव जातीच्या जगण्यासाठीच्या संघर्षाचा द्योतक आहे आणि तो पुढेही सुरू राहणार आहे. फकिराच्या या जीवनसंघर्षाबद्दल डॉ.वैशाली भालसिंग म्हणतात, " 'फकिरा' ही एका उमदया माणसाची झुंजार जीवनगाथा आहे. त्याचवेळी ती मांगांच्या व्यथा वेदनांचे जीवंत चित्र आपल्यासमोर उभे करते. एका जमातीचे सलग दर्शन तोपर्यंतच्या मराठी साहित्यात क्वचितच आले असेल. जून्या गावगाडयातील धर्मजीवन, जत्रा-खेत्रा, सणसमजूती, ग्रामव्यवस्था, सवर्ण व दलित यांचे परस्परसंबंध, त्यातील क्रौर्य आणि माणुसकी या सगळयांचे दर्शन या कादंबरीतून घडते. फकिराचा सबंध त्याच्या कुटुंबाशी आणि गावाशी आहे. तसाच तो त्याच्या जातीशी आणि वर्गाशी आहे. त्यातून निर्माण होणाऱ्या विविध समस्यांची गुंतागुंत आण्णाभाऊंनी सऱ्हदयतेने रेखाटली आहे."[२] म्हणून फकिराचे कादंबरीतील बंड व संघर्ष हा व्यवस्थापरिवर्तनाचा संघर्ष आहे.

'वारणेच्या खोऱ्यात' ही आण्णाभाऊची आणखी एक गाजलेली कादंबरी होय. या कादंबरीमध्ये वारणेच्या खोऱ्यातील संघर्ष चित्रित केलेला आहे. हिंदुराव व त्याचे साथीदार यांनी इंग्रज सरकार आणि नागोजीरावसारखा जमीनदार यांच्या विरोधात केलेले हे बंड आहे. या बंडाला सर्वसामान्यांचाही मुक पाठिंबा आहे. पारतंत्र्याच्या विरोधी व जमीनदारांच्या विरोधी बंड करणाऱ्या

ISBN : 978-93-85...

भोसले, हिंदुराव, फकिरा यांनी आपल्या कार्यकर्तृत्वाने, सम्यक विचाराने, शौर्याने वारणेच्या खोऱ्यात परिवर्तनाचा आशावाद निर्माण केला आहे. या परिवर्तनासाठी हे नायक आपला प्राण देताना दिसतात पण इथली व्यवस्था बदलली पाहिजे, अन्यायाची, पिळवणूकीची, शोषणाची व्यवस्था नष्ट होऊन इथे समतेचे राज्य निर्माण झाले पाहिजे यासाठीच आण्णाभाऊचा नायक प्राण असेपर्यंत झगडत राहतो. त्यामुळे आण्णा भाऊ साठे यांच्या कादंबऱ्यातील वारणेच्या खोऱ्यात चाललेला हा संघर्ष दुहेरी स्वरूपाचा आहे. तो परकीय सत्तेविरूद्धचा जसा आहे तसाच तो स्वकीयाविरूद्धचा, शोषणाच्या व्यवस्थेविरूद्धचा व समतेचे राज्य निर्माण करण्यासाठीचा संघर्ष आहे.

संदर्भ :

१) साठे आणा भाऊ, वारणेच्या खोऱ्यात, विद्यार्थी प्रकाशन पुणे, नवीन आवृत्ती २००१, पृष्ठ आरंभीचे दोन शब्द

२) मार्लसिंग वैशाली, फकिरा एक आकलन, लोकवाङमय गृह मुंबई, प्रथम आवृत्ती २००४, पृष्ठ ११

३) गुरव बाबुराव, आण्णाभाऊ साठे- समाजविचारआणि साहित्यविवेचन, लोकवाङमय गृह मुंबई, दुसरी आवृत्ती १९९९, पृष्ठ २३,२४

४) साठे आणा भाऊ, वारणेच्या खोऱ्यात, विद्यार्थी प्रकाशन पुणे, नवीन आवृत्ती २००१, पृष्ठ ४,५

५) गुरव बाबुराव, आण्णाभाऊ साठे- समाजविचारआणि साहित्यविवेचन, लोकवाङमय गृह मुंबई, दुसरी आवृत्ती १९९९, पृष्ठ ३०

११.

अण्णाभाऊ साठे – व्यक्ती आणि जीवन

प्रा.डॉ.हांगे सुधाकर एस.
कला महाविद्यालय, नांदुरघाट जि.बीड.

प्रा.डॉ.हांगे सुधाकर एस.
कला महाविद्यालय, नांदुरघाट जि.बीड.

मंगल देशा पवित्र देशा ।
शाहीरांच्या देशा, कर्त्या मर्दांच्या देशा ।।

अशा या मंगल पवित्र भूमित लोकशाहीर तुकाराम भाऊराव साठे उर्फ अण्णाभाऊ साठे यांचा सांगली जिल्ह्यातील वाळवा तालुक्यातील वाटेगाव या छोट्या गावामध्ये १ ऑगस्ट १९२० ला जन्म झाला.

➤ **बालपण :–**

अण्णाभाऊंचे मूळ नाव तुकाराम. हे कुंटुबातील जेष्ठ म्हणजेच सर्वात मोठे असल्यामुळे कुंटुबातील व्यक्ती त्यांना आदराने अण्णा म्हणत. त्यामुळे त्यांचे मुळ नाव मागे पडून अण्णा हेच नाव प्रचलित झाले. अण्णाभाऊंचे बालपण अतिशय गरिबीत आणि कष्टात गेले.

➤ **पहिला संस्कार :–**

अण्णाभाऊ आपल्या मावसभावाच्या तमाशापार्टी बरोबर जत्रांना जात. एकदा रेठरे गावच्या जत्रेत रात्री तमाशाचा खेळ चालू असताना तिथे क्रांतीसिंह नाना पाटील आले. त्यांचे तेथे भाषण झाले. त्यांचे भाषण अतिशय प्रेरणादाई होते. त्यांच्या भाषणाचा मोठा प्रभाव अण्णाभाऊ वरती झाला. त्या प्रेरणेने त्यांच्या जीवनाला कलाटणी बसून स्वातंत्र्यलढ्यात अण्णा सहभागी झाले.

➤ **भटकंती :–**

अण्णानां लहानपणापासुनच फिरण्याची खुप आवड होती. गावाकडच्या डोंगरदऱ्यात भटकंती करणे, नद्यांच्या काठांनी मनसोक्त फिरणे फिरत असतांना आपल्या कल्पनेच्या जोरावर लोकगीत रचून ती गाणे हा छंदच अण्णाला जडला होता.

➤ **मैदानी खेळ :–**

अण्णाभाऊंना लहानपणापासूनच खेळण्याची खुप आवड होती. मैदानी खेळ व दांडपट्टा चालविणे, कुऱ्हाड चालविणे हे खेळ ते आवडीने खेळत, ग्रामीण भागातील खेळात हुतूतू, सूरपारंब्या, आट्यपाट्य, त्यांचे आवडते खेळ होते. याशिवाय जनावरांच्या पाठीवर बसून फिरणे, पोहणे हे त्यांचे छंद असत.

मराठी साहित्यातील नवे विचारप्रवाह

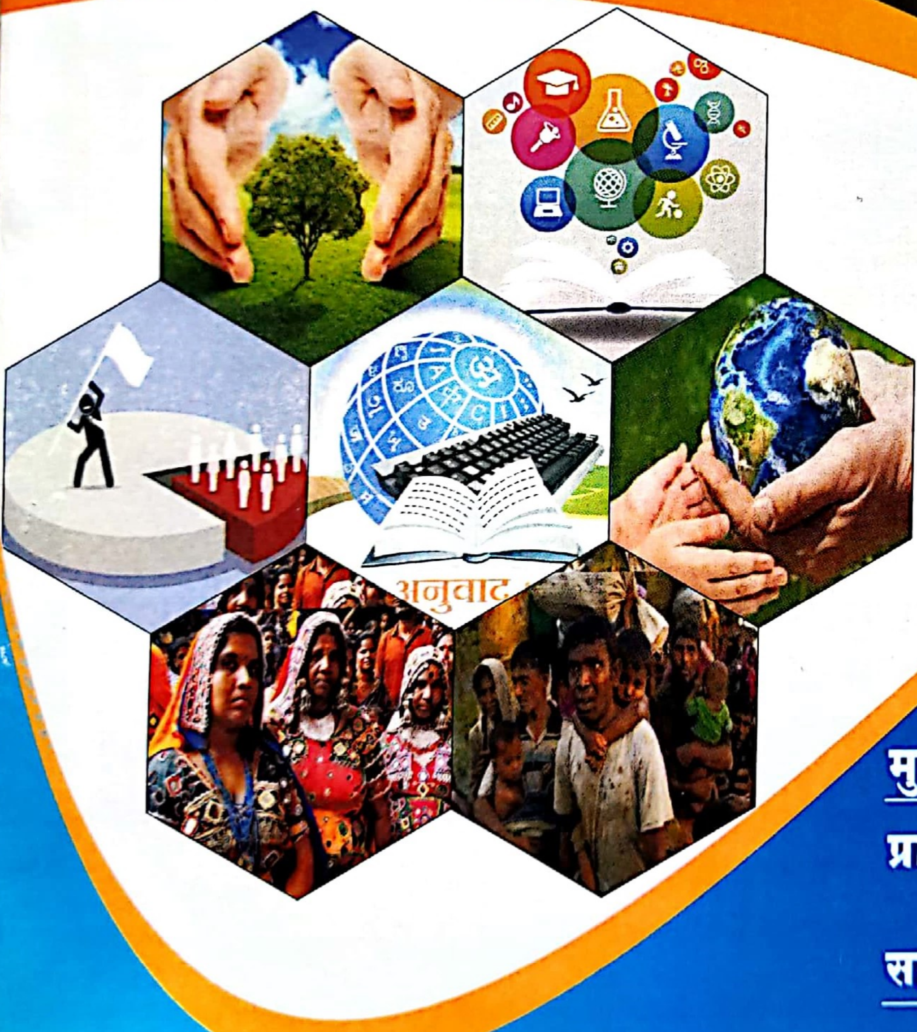

मुख्य संपादक :

प्राचार्य डॉ. किशन पवार

सहसंपादक :

डॉ. रामहारी मायकर

प्रा. अशोक खेत्री

○ **मराठी साहित्यातील नवे विचारप्रवाह**
Marathi Sahityatil Nave Vicharpravah

○ **प्रथमावृत्ती :** ०७ फेब्रुवारी, २०२०

○ **प्रकाशक**
आदित्य प्रकाशन,
खर्डेकर स्टॉप, औसा रोड, लातूर-४१३५१२
☎ 02382-257126, Mob. 9405759888

○ **ISBN-978-93-83109-63-0**

○ **मुद्रणस्थळ**
आदित्य ऑफसेट, लातूर.

○ **अक्षर जुळवणी**
श्री. बालाजी बनसोडे

○ **मुखपृष्ठ**
श्री. तानाजी माने, लातूर.

○ **मूल्य :** ३००/-

अनुक्रमणिका

अ.क्र	नाव	शीर्षक	पृ.क्र.
१.	डॉ.मधुकर क्षीरसागर	मराठवाड्यातील प्रादेशिक कादंबरीची स्वरूप वैशिष्ट्ये	५
२.	प्रा. डॉ. एम. बी. धोंडगे	साठोत्तरी मराठी दशकातील नवे बदल	१३
३.	प्रा.डॉ. रामनाथ श्रीपती फुटाणे	मराठी विज्ञानवादी कादंबरीकार : जयंत नारळीकर	१८
४.	प्रा.डॉ.भाउसाहेब राठोड	लोकभ्रम आणि विज्ञान	२३
५.	प्रा.डॉ.अनिता काशिनाथ सोनवणे	प्रादेशिक साहित्य : एक अभ्यास	२९
६.	प्रा. डॉ. दत्तात्रय डुंबरे	स्त्रीवादाची मध्ययुगीन पार्श्वभूमी	३३
७.	प्रा.डॉ.भास्कर मुरलीधर आहिरे	उपेक्षितांचे साहित्य	३९
८.	प्रा. डॉ. युवराज धबडगे	विस्थापितांच्या उद्ध्वस्त जीवनाचा आलेख — रिगांण	४८
९.	डॉ. महादेव जगताप	प्रादेशिक दृष्टिकोनातून 'फेसाटी' चा विचार	४९
१०.	डॉ.एम.ए.कव्हळे	साठोत्तरी ग्रामीण कादंबरीची वाटचाल	५४
११.	प्रा.डॉ.सूर्यकांत हरिश्चंद्र गित्ते	'फेसाटी' प्रादेशिक कादंबरी : एक आकलन	५९
१२.	डॉ. एकनाथ श्रीपती फुटाणे	मराठी विज्ञान साहित्य संकल्पना व स्वरूप	६८
१३.	डॉ.ज्ञानेश्वर को.गवते	ग्रामीण साहित्य प्रवाह एक आकलन	७८
१४.	प्रा. गौतम गायकवाड	नव्या साहित्य प्रवाहाचे वैचारिक आधिष्ठान	८६
१५.	प्रा. डॉ. एल.बी. घुमरे	श्री.ना. पेंडसे आणि व्यंकटेश माडगूळकर यांच्या कादंबरीतील प्रादेशिकता	९२
१६.	शिवचरण प्रभाकर गिरी	विज्ञानवादी मराठी कविता	९६
१७.	डॉ. अशोक घोळवे	ग्रामीण जिवनाला नव्या जाणिवांसह अविष्कृत करणारी कथा : चऱ्हाट	१०४
१८.	प्रा.रामेश्वर चाटे	उपेक्षिताचे साहित्य	१०८
१९.	डॉ. रामकृष्ण ज्योतिबा प्रधान	एक प्रादेशिक कांदबरी 'बनगरवाडी'	११३
२०.	डॉ. कोळी अरूण पुंडलिक	मुस्लिम मराठी साहित्य : एकचिंतन	१२०
२१.	प्रा. डॉ.रूद्देवाड बी.पी.	अनुवादित वाङ्मयाचे उपयोजन : एक आकलन	१२४
२२.	प्रा. अहिरे रविंद्र महारू	साठोत्तरी मराठी वाङ्मयातील प्रवाह आदिवासी साहित्य	१२८
२३.	प्रा.डॉ. राजाभाऊ धायगुडे	श्रीनिवास कुलकर्णी यांच्या ललित निबंधातील प्रादेशिकता	१३२
२४.	प्रा.डॉ.काकासाहेब रामराव सुरवसे	आंबेडकरवादी मराठी कविता	१३८
२५.	ज्ञानेश्वर आश्रुबा भोसले	स्त्रीवादी साहित्य आणि मानवाधिकार''	१४५
२६.	डॉ.चत्रभुज बालासाहेब कदम	प्रादेशिक आणि सामाजिकतेचा निखारा : कोयता	१४८

साठोत्तरी ग्रामीण कादंबरीची वाटचाल

डॉ.एम.ए.कव्हळे
सहायक प्राध्यापक,मराठी विभाग,
सुंदरराव सोळंके महाविद्यालय, माजलगाव
भ्रमणध्वनी ९७६४९२६९३०

१९५० नंतरच्या काळामध्ये आलेल्या आत्मभानामुळे साहित्याकडे पाहताना आणि वाचताना मानव आत्मशोध घेऊ लागला तेव्हा आपले वास्तव प्रतिबिंब त्याला साहित्यामध्ये कुठेच दिसले नाही. आपल्या जीवनाचे रंजनपर चित्रण वाचताना आपण आपल्या जीवनातील वास्तव चित्रित करावे या भावनेतून १९५० नंतरच्या काळामध्ये नवीन साहित्य निर्मितीला प्रारंभ झाला. यातून साठोत्तरी साहित्य प्रवाहांची सुरूवात झालेली दिसून येते. मराठी साहित्य क्षेत्रामध्ये १९५० नंतरच्या काळात ग्रामीण, दलित, स्त्रीवादी, आदिवासी, जनवादी साहित्याचे प्रवाह निर्माण होण्यामागे ओात्मषोधाची जाणीव महत्त्वपूर्ण आहे. या सर्वच प्रवाहाच्या अवकाशात १९६० पूर्व काळातही लेखन झालेले दिसते, पण हे लेखन जाणिवपूर्वक झालेले नाही. त्यामागील लेखनविषयक भूमिका वेगळी असल्याने १९६० नंतरच्या काळातच या प्रवाहाना ख—या अर्थाने प्रवाही होता आलेले दिसते.

ग्रामीण साहित्य प्रवाह हा या साहित्य प्रवाहापैकी महत्त्वाचा प्रवाह आहे. ग्रामीण जीवनाच्या साहित्यामधील चित्रणाला १९२०—२५ च्या आसपास सुरूवात झाली असली तरी या चित्रणाचे स्वरूप आणि त्यामागील लेखन प्रेरणा प्रामुख्याने रंजनाचीच आहे. १९६० नंतर ग्रामीण भागातील माणसांनी जेव्हा आपल्या जीवनाचे साहित्यामधील चित्रण वाचले तेव्हा हे आपल्या जीवनाचे वास्तव चित्रण नसून त्यामागे रंजनवादी भूमिका असल्याचे त्याच्या लक्षात आले. साहित्यामध्ये आत्मशोध घेताना काहीच हाती न लागलेल्या ग्रामीण माणसाने स्वत:च्या जीवनाचे वास्तव साहित्यातून चित्रित करण्यास सुरूवात केली. यातून पुढे ग्रामीण साहित्याचा एक सशक्त साहित्य प्रवाह निर्माण झाला. ग्रामीण साहित्याची संकल्पना स्पष्ट करताना आनंद यादव म्हणतात, ”ग्रामीण हा शब्द 'ग्राम' पासून आलेला असला तरी हा शब्दप्रयोग फक्त ग्रामातील व्यवस्थेशी निगडीत नाही, हेही स्पष्ट केले पाहिजे. त्याचा अर्थ शहरी व्यवस्थेव्यतिरिक्त जी भारतीय जीवनव्यवस्था आहे त्या सर्व व्यवस्थेला व्यापणारा असा अर्थ अभिप्रेत आहे. म्हणजे असे की, ग्राम व ग्रामाच्यालगत बाहेर राहणारे पूर्वास्पृश्य, तसेच रानावनात राहणारे आदिवासी, भारतीय आणि त्यांचे जीवन हेही ग्रामीण या विशेषणाला अभिप्रेत आहे. या सर्वांची संवेदना ज्यात

व्यक्त होते, ते ग्रामीण साहित्य असा 'ग्रामीण साहित्य' या शब्दप्रयोगाचा अर्थ आहे. "१ याचा अर्थ शहरी व्यवस्थेव्यतिरिक्त सर्वच व्यवस्थांची आणि मानवी समूहाची संवेदना ग्रामीण साहित्याच्या मुळाशी आहे. ग्रामीण साहित्य प्रवाहामध्ये ग्रामीण कादंबरी या वाडमयप्रकाराचे स्थान महत्त्वपूर्ण आहे. ग्रामीण संवेदना चित्रित करण्याचे काम ग्रामीण कादंबरीने प्रभावीपणे केले आहे.

१९६० पूर्वकाळात एकूणच ग्रामीण साहित्य निर्मितीची प्रेरणा रंजनवादाची असल्यामुळे ग्रामीण कादंबरीचा खरा चेहरा १९६० नंतरच्या काळातच पहावयास मिळतो. त्यामध्येही १९६० नंतरच तिची दखल घेतली गेलेली दिसते. याचा अर्थ १९४७ ते १९६० याकाळात दर्जेदार ग्रामीण कादंबरी लिहिली गेली नाही असा मात्र होत नाही. या काळात व्यंकटेश माडगुळकरांची 'बनगरवाडी'(१९५५), अण्णाभाऊ साठे यांची 'फकिरा' (१९५९) आणि उद्धव शेळके यांची 'धग' (१९६०) या अतिशय महत्त्वाच्या आणि ग्रामीण जीवनाचे वास्तव चित्रण प्रभावीपणे व्यक्त करणा—या दर्जेदार साहित्यकृती लिहिल्या गेल्या. पण दुदैवाने या कादंब—यांची पाहिजे तेवढी दखल घेतली गेली नाही आणि त्यांची चर्चाही फार मोठया प्रमाणात झाली नाही. प्रादेषीक कादंबरीचा वाचकावरील प्रभाव आणि मराठी समीक्षकांनी ग्रामीण कादंबरीकडे केलेले दुर्लक्ष यामुळे या दर्जेदार कादंब—यांना न्याय मिळाला नाही.

१९६० नंतर मात्र मराठी ग्रामीण कादंबरी आपला ठसा साहित्य क्षेत्रावर उमटवताना दिसते. १९६० ते १९८० या दोन दशकामध्ये मराठी ग्रामीण कादंबरी अधिक सशक्त झाली. याचे कारण १९६० पूर्वी लेखन करणा—या व्यंकटेश माडगुळकर, अण्णाभाऊ साठे, उद्धव शेळके यांच्या आणखी काही कादंब—या या दोन दशकात प्रकाशित झाल्या, त्याचबरोबर मनोहर तल्हार, शंकर पाटील, हमीद दलवाई, रा.रं.बोराडे, आनंद यादव हे नवीन ग्रामीण लेखक याकाळात उदयाला आले आणि विकसित झाले. या काळाचे वैशिष्टय म्हणजे या नव्या पिढीने साहित्याकडे आणि जीवनाकडे पाहण्याचा नवा दृष्टीकोन दिला. स्वतंत्र महाराष्ट्राच्या निर्मितीनंतर विकासाचे वारे वाहू लागले, समाजजीवन झपाटयाने बदलत गेले, नव्याच्या हव्यासाने आणि बदललेल्या मानसिकतेने षहरे अधिक झपाटयाने विकसित होऊ लागली आणि खेडयांच्या अवनतीला सुरूवात झाली. पूर्वीच्या ग्रामीण व्यवस्थेला हादरे बसू लागले आणि नवीन व्यवस्था निर्माण झाली. या जून्या नव्याचा मेळ घालताना ग्रामीण जीवनात ताणतणाव निर्माण होऊ लागले. यंत्रयुगाच्या आगमनामुळे ग्रामीण जीवन ढवळून निघाले.

या बदलत्या जीवनाचे चित्रण ग्रामीण कादंबरीमधून अतिशय प्रभावीपणे ~~आले आहे. शंकर पाटलांची 'टारफुला' १९६४ ला प्रकाशित झाली आणि नेतृत्वा~~[illegible]

निर्माण झालेल्या सुडाच्या संघर्षात अवघा गाव उद्ध्वस्त झाल्याचे ग्रामीण वास्तव लिलया चित्रित झाले. १९६५ ला प्रकाशित झालेल्या हमीद दलवाई यांच्या 'इंधन' या कादंबरीनेही शांत जीवनामध्ये एका पडलेल्या ठिणगीमुळे हिंदु मुस्लिम संघर्ष उफाळतो आणि सारा गावच या संघर्षामध्ये होरपळून निघतो हे वास्तव चित्रित केले आहे. या दोन कादंब—या १९६० नंतरचे संघर्षाचे स्वरूप आणि समाजवास्तव अधिक समर्थपणे व्यक्त करतात. १९६० नंतरच्या काळामध्ये माणसामध्ये जसा संघर्ष निर्माण झाला तसाच आधुनिकीकरणाच्या प्रभावाने शहराचे महत्त्व वाढले, खेडी ओस पडू लागली. या वास्तवाचे भान मनोहर तल्हार यांच्या १९६५ साली प्रकाशित झालेल्या 'माणूस' या कादंबरीने आणून दिले. ग्रामीण माणसाचे माणूसपण आणि शहर यातील संघर्ष या कादंबरीने चित्रित केला आहे.

याच काळात प्रकाशित झालेल्या दोन महत्त्वपूर्ण कादंब—या म्हणजे रा.रं. बोराडे यांची 'पाचोळा' आणि आनंद यादव यांची 'गोतावळा' हया होत. आधुनिकीकरणाच्या प्रभावाने बदलत चाललेली खेडी आणि संपुष्टात येत असलेले ग्रामजीवन याचे सूक्ष्म चित्रण या कादंब—या करतात. बदलते ग्रामीण व्यवसाय आणि पारंपरिक व्यवसायांना येणारी ओहटी यामुळे ग्रामीण माणसाची होणारी फरफट गंगारामच्या रूपाने रा.रं.बोराडे चित्रित करतात तर ट्रॅक्टरच्या आगमनाने नारबाचे उदध्वस्त झालेले मानसविश्व गोतावळाचा विषय आहे. एकूनच ग्रामीण जीवनात आधुनिकीकरणमुळे झपाटयाने बदल होत असून पारंपरिक ग्रामीण जीवन बदलत चालल्याच्या प्रक्रियेचा आविष्कार म्हणजे या कादंब—या होत. १९७३ ला प्रकाशित झालेली 'गांधारी' ही ना.धो. महानोर यांची कादंबरी रजाकारांच्या अन्यायाचे चित्रण करते. याव्यतिरिक्त वि.ष.पारगावकरांची 'कालचक्र' (१९६७) आणि लक्ष्मीकांत तांबोळी यांची 'दूर गेलेले घर' या या काळातील उल्लेखनीय कादंब—या आहेत. एकूणच १९८० पर्यंतचा ग्रामीण कादंबरीचा प्रवास ग्रामीण वास्तवाचे चित्रण करणारा आणि ग्रामीण कादंबरीची लोकप्रियता वाढविणारा दिसतो. या काळातील कादंबरी लेखनाविषयी प्रसिद्ध ग्रामीण समीक्षक डॉ.नागनाथ कोत्तापल्ले लिहितात, "सरंजामी परंपरा आणि आधुनिकता, यंत्रयुग आणि ग्रामीण जीवन, जात आणि धर्म यातील ताणतणाव या आणि यासारख्या द्वैतामधून झडणारा संघर्ष चित्रित करून या कालखंडातील लेखकांनी समकालीन वास्तव साक्षात केले आहे ही अतिषय महत्त्वाची गोष्ट आहे. भाषेच्या, निवेदनाच्या पातळीवर काही लेखकांनी प्रयोग केले. हे प्रयोगही वास्तवाकलनाच्या दृष्टीने महत्त्वाचे ठरले."[२] ग्रामीण भागामध्ये होत असलेल्या बदलाचे प्रभावी चित्रण आणि वास्तवाच्या अधिक जवळ जाणे ही या काळातील कादंबरी लेखनाची वैशिष्टये होत.

१९८० नंतर ग्रामीण कादंबरी अतिशय झपाटयाने बदललेली दिसते. याचे कारण १९६० च्या आसपास सुरू झालेली ग्रामीण जीवनाच्या बदलाच्या प्रक्रियेला आता अधिक वेग आला होता. पूर्वीचे ग्रामजीवन जवळपास संपूष्टात येताना दिसत होते आणि त्याची जागा नवीन जीवनशैलीने घेतलेली दिसते. १९८० नंतर ग्रामीण कादंबरीच्या आशय आणि अभिव्यक्तीमध्येही अमुलाग्र बदल झाला. विशेषत: मानवी जीवनावरील धर्माचे प्राबल्य आणि त्यातून निर्माण झालेली मानवी पडझड हा कादंबरीचा विषय बनला. धर्मामुळे होणारे मानवाचे षोषण यावर ग्रामीण कादंबरीकारांनी षोधक भूमिकेतून भाष्य केले आणि त्यातून जनमत जागृतीचा प्रयत्न केलेला दिसतो. राजन गवस यांच्या 'चौडकं'(१९८५) व 'भंडार भोग' (१९८८) आणि उत्तम बंडू तुपे यांच्या 'झुलवा' (१९८६) व '७८ मैल' या कादंब—या यादृष्टीने महत्त्वपूर्ण आहेत. धर्माच्या नावाखाली व्यक्तीचे होणारे शोषण आणि यानिमित्ताने देवदासीच्या प्रथेचे वास्तव रूप लेखक चित्रित करू पाहताहेत. मानवी जीवनामध्ये धर्मामुळे आणि प्रथा, परंपरा यामुळे आलेल्या दु:खाच्या मुळापर्यंत जाऊन त्यामागील कारणमीमांसा शोधण्याचे काम कादंबरीकार करतात. येथे ग्रामीण कादंबरी अधिक शोधक आणि चिकित्सक झालेली जाणवते. अशोक व्हटकर यांची 'बगाड' (१९८४) ही अशाच प्रथेचे वास्तव रूप मांडताना दिसते.

धर्माने निर्माण केलेल्या पारंपरिक प्रथा आणि परंपरांचा पूनर्विचार करायला लावणारे लेखन याकाळात झाले, त्याचप्रमाणे दलित—सवर्ण, दलित—बहुजन, दलित—दलित संघर्षाचे चित्रणही ग्रामीण कादंबरीतून सूक्ष्मपणे आलेले दिसते. राजन गवस यांची 'तनकट' ही कादंबरी असाच ग्रामीण जीवनातील दलित—सवर्ण संघर्ष चित्रित करते आणि परस्परांना समजून घेतल्याषिवाय हा संघर्ष संपणार नसल्याची जाणिवही करून देते. विजय शिरसट यांच्या 'कुस्ती' व 'काळगर्भ' या कादंब—या, अशोक व्हटकर यांची 'मेलेलं पाणी', नामदेव कांबळेची 'राघववेळ' या अशा संघर्षाचे वर्णन करणा—या आणि समस्येच्या मुळापर्यंत जाऊन त्यावर उपाय शोधणा—या महत्त्वपूर्ण कादंब—या होत. १९६० नंतरच्या काळामध्ये निर्माण झालेले नवनवीन प्रश्न ग्रामीण कादंबरीमधून आलेले दिसतात. पाण्यासारख्या महत्त्वपूर्ण प्रश्नावर विश्वास पाटलांची 'पांगिरा' आणि रा.रं.बोराडे यांची 'चारापाणी' तसेच सदानंद देशमुखांची 'तहान' या कादंब—या प्रकाश टाकतात. त्रंबक असरडोहकर यांची 'काळी आई' विस्थापितांचा प्रश्न उपस्थित करते. रा.रं.बोराडे यांच्या 'आमदार सौभाग्यवती' आणि 'नामदार श्रीमती' ग्रामीण स्त्रीच्या राजकीय भविष्यावर भाष्य करतात. साहित्य चळवळ आणि राजकारणाचे चित्रण राजन गवस यांच्या 'कळप' व 'धिंगाना' मधून प्रभावीपणे चित्रित झाले आहे. बाबाराव मुसळे यांची 'हाल्या हाल्या

दूध दे' आणि रविंद्र घोभणे यांची 'कोंडी' सावकारी व्यवस्था व सरंजामशाहीवर भाष्य करतात. सदानंद देशमुख यांची आलिकडच्या काळात प्रकाशित झालेली 'बारोमास' कादंबरी ग्रामीण जीवनातील विविध समस्यांचे प्रभावी चित्रण करते. याव्यतिरिक्त अनेक सन्माननीय लेखकांनी ग्रामीण कादंबरीला समृद्ध आणि साहित्यप्रवाहाला सशक्त करण्याचे कार्य आपल्या लेखनाद्वारे केले आहे. विस्तारभयास्तव त्यांचा उल्लेख याठिकाणी करणे शक्य नाही पण त्याचे लेखनही ग्रामीण वास्तव रेखाटन करणारे आहे आणि मौल्यवानही आहे. अलिकडच्या काळातील 'सेज' सारखी प्रभावी कादंबरीही महत्त्वपूर्ण आहे.

मराठी ग्रामीण कादंबरीच्या स्वरूपाचा विचार करता ग्रामीण जीवनाच्या प्रवाहाबरोबर ग्रामीण कादंबरी बदलत गेलेली दिसते. वास्तवाचे दर्शन घडवताना जीवनाच्या दिशा दाखविण्याचे कार्यही तिने केले आहे. प्रसंगी शोधकाची भूमिका स्वीकारून धर्माचे अवडंबर बाजूला सारण्याचा सल्ला ती देते. मानव आणि मानवी जीवनातील ताणतणाव, प्रवृत्ती गुणदोषासह तिने चित्रित केल्या. ग्रामीण या विशेषणाचा स्वीकार करून जे जे ग्रामीण जीवनात घडत गेले, बदलत गेले त्याचा आविष्कार मराठी ग्रामीण कादंबरी करत गेली. पण आता तिच्यापुढील आव्हान अधिक सशक्त झाले आहे. २१ व्या शतकामध्ये जागतिकीकरणाच्या रेट्यात ग्रामीण विश्व उद्ध्वस्त होत आहे. ग्राम आणि शहर यांच्या सीमारेषा जवळपास एकरूप झाल्या आहेत. अशावेळी ग्रामीण या विशेषणाचा –हास होतो की काय अशी शंका उपस्थित होत आहे. ग्रामीण साहित्याच्या मुळाशी असलेल्या ग्रामीण परीघाचे स्वरूप संपुष्टात येत आहे. हा बदल एवढा झपाट्याने होताना दिसतो की उद्या गाव कागदावर फक्त वाचायला आणि चित्रात बघायला मिळेल की काय अशी शंका येत आहे. अशा आधुनिक युगात ग्रामीण साहित्याची संकल्पना काय असेल आणि खेडयाच्या शहरीकरणामुळे नेमके कोणाचे साहित्य म्हणजे ग्रामीण साहित्य हा प्रश्न उपस्थित होऊ शकतो. त्यामुळे शहरी जीवनापेक्षा वेगळी जीवनव्यवस्था अशी ग्रामीण साहित्याची मूळ संकल्पनाच संपू पाहत आहे. त्यामुळे ग्रामीण साहित्यासमोर जागतिकीकरण हे फार मोठे आव्हान बनून उभे आहे. उद्याचे ग्रामीण कादंबरीलेखन या प्रश्नाची चर्चा करणारे असावे असा आशावाद ग्रामीण साहित्याकडून ठेवण्याइतपत नक्कीच ते मौल्यवान आणि सशक्त आहे.

संदर्भ

१. यादव आनंद, मराठी साहित्य, समाज आणि संस्कृती, पृष्ठ, ७८
२. मेश्राम केशव (संपा.), वाङमयीन प्रवृत्ती: तत्त्वशोध, पृष्ठ, ८१

ISBN-978-93-91305-06-2

समाजचिंतक तुकडोजी महाराज व गाडगेबाबा

■ डॉ. नरेश महाजन

डॉ गजानन फुटाणे ,

■ प्रथम आवृत्ती – २८ सप्टेंबर ,२०२१

■ प्रकाशक

आधार पब्लिकेशन, अमरावती.

हनुमान मंदिराजवळ, पाठ्यपुस्तक मंडळा समोर,

वि.म.वि.कॉलेज मागे, अमरावती

मो. ९५९५५६०२७८

email- aadharpublication@gmail.com

■ मुखपृष्ठ संकल्पना

विलास पवार

सरिता ग्राफिक्स, अमरावती

■ अक्षरजुळवणी

सरिता ग्राफिक्स,

कठोरा रोड, अमरावती

■ Price : 200/-

ISBN-978-93-91305-06-2

ISBN-978-93-91305-06-2

अनुक्रमणिका

अ. क्र.	लेख लेखक	पु.क्र.
1	संत तुकडोजी महाराजांच्या ग्रामगीतेतील आधुनिक विचार डॉ.एम.ए.कव्हळे	1
2	सामाजिक सुधारणेस्तव व्यक्त झालेले राष्ट्रसंत तुकडोजींचे राजकीय विचार प्रा. डॉ. प्रदीप राऊत	6
3	विदर्भरत्न राष्ट्रसंत तुकडोजी महाराज सौ. सुवर्णा नि. मुऱ्हेकर	12
4	वंदनीय राष्ट्रसंताचे आर्थिक विचार डॉ. अमोल स. राऊत	18
5	राष्ट्रसंत तुकडोजी : एक श्रेष्ठ समाजसुधारक **प्रा.डॉ. शिल्पा दिपक काकडे**	22
6	ग्रामगीतेतील जीवनमूल्ये—काळाची गरज सौ. चैताली सराफ	26
7	राष्ट्रसंत तुकडोजी महाराजांची राष्ट्रीय भूमिका प्रा. डॉ. प्रल्हाद दत्तराव भोपे	31
8	राष्ट्रसंत तुकडोजी महाराजांचे वेगळेपण डॉ. गजानन लोंढे	38
9	राष्ट्रसंत तुकडोजी यांचे सामाजिक विचार प्रा.डॉ अनंत सूर्यभान सूर्यकार	48
10	राष्ट्रसंत तुकडोजी महाराजांचे शैक्षणिक विचार डॉ. मीनाक्षी भोयर	54
11	तुकडोजी महाराजांचे विविधांगी विचार **कु.लीना गजाननराव नाथे**	60
12	राष्ट्रसंत तुकडोजींचे प्रेरणादायी काव्य प्रा. ज्योत्स्ना श्री. जोशी (पाटील)	66

ISBN-978-93-91305-06-2

संत तुकडोजी महाराजांच्या ग्रामगीतेतील आधुनिक विचार

डॉ.एम.ए.कव्हळे
सहयोगी प्राध्यापक, मराठी विभाग,सुंदरराव सोळंके महाविद्यालय, माजलगाव जि.बीड
मोबाईल नं.७०२०८५०७९६,E-mail- ganesh.kvle@gmail.com

संत तुकडोजी महाराज यांनी 'ग्रामगीता' हा मौल्यवान ग्रंथ १९५५ मध्ये लिहून ग्रामजीवनाला आदर्श घालून दिला आहे. मराठी साहित्याच्या प्रवाहामध्ये साठोत्तरी प्रवाह निर्माण होण्याचा सुरवातीचा काळ आणि ग्रामगीतेचा निर्मिती काळ यात फारसा फरक नाही. त्यामुळे साठोत्तरी साहित्यातील ग्रामीण साहित्याच्या निर्मितीपूर्वी संत तुकडोजी महाराजांचे ग्रामगीतेतील ग्रामसंबंधी विचार अतिशय मौल्यवान वाटतात. संत तुकडोजी महाराजांची 'ग्रामगीता' म्हणजे त्यांच्या मनामध्ये असलेली निखळ आणि नितळ ग्रामरचना होय. त्यामुळे 'ग्रामगीता' पारंपरिक विचाराची वाहक नसून तीमध्ये पारंपरिक विचारापाठीमागील आधुनिक विचारसरणी दिसते. ''त्यांची ही ग्रामगीता त्यांनीच म्हटल्याप्रमाणे 'स्वानुभव संमत' आहे. त्यामुळे ती आपोआपच शास्त्र संमतही आहे. त्यांच्या विवेचनात वाचकांना संकूचितपणा आढळणार नाही अशी मला आशा आहे. भोळया कल्पनांना कोठेच वाव नाही. अगदी आधुनिक मन त्यात पहावयास सापडेल.''[१] असे संत विनोबा भावे यांचे ग्रामगीतेबददल मत असून ते अतिशय सूचक आहे. यामुळे 'ग्रामगीता' ही भारतीय व ग्रामीण परंपरेच्या मागील आधुनिकता चित्रित करते.

ग्रामगीतेचे एकूण ४१ अध्याय असून त्यातून आदर्श गावाची संकल्पना संत तुकडोजी महाराज व्यक्त करतात. या ग्रंथाची रचना प्रश्नोत्तर पद्धतीची असून पहिल्याच अध्यायामध्ये देवदर्शन याचे विवेचन आले आहे. देवाची संकल्पना मांडताना महाराजांचे विचार अगदी बुद्धीप्रामाण्यावादी दिसतात. देवाचे स्तोम माजविणारा याला ते नास्तिक म्हणतात,

'अंध दुबळा भाविकपणा ! तो कधीही न रुचे माझ्या मना !
संतदेवाची निश्क्रीय गर्जना ! करील तो अस्तिक नव्हे !!'[२]

तर देव म्हणजे सज्जन असून कोपणारा कधीच देव असू शकत नाही. देवाचा कोप म्हणजे पुजारी याने केलेली फसवणूक असते. याबददल ते लिहितात,

ISBN-978-93-91305-06-2

'कोप करिती दुश्टावरी ! त्यातही उद्धार भावची अंतरी !
तेथे निरापराध्यास छळती जरी ! तरी त्या देव न म्हणावे !!'[३]

यावरुन देवदेवतेसंबंधी ग्रामजीवनातील अंधश्रद्धेवर संत तुकडोजी महाराज प्रहार करतात. देवाप्रमाणेच खरा धर्म सांगताना धर्मातील जाचक रुढी, प्रथा, परंपरा यावर ते टिका करतात. स्वत:ची प्रगती करत इतरांचीही प्रगत करण्याचे कार्य धर्माचे असते.

'आपुली साधावी उन्नती ! सौख्य दयावे इतराप्रती !
या उददेशे जी जी संस्कृती ! धर्म म्हणावे तिजलागी !!'[४]

त्यामुळे धर्माच्या नावाखाली निर्माण झालेल्या वाईट प्रथा आणि विचार धर्मनिर्मित नसून ती स्वार्थी माणसांनी निर्माण केलेले आहेत. हे विचार बाजूला सारुन नवविचाराच्या तेजाने गावाने आगेकूच करावयास हवी हे तत्त्व गामगीतेतून प्रकट होते.

पारंपरिक विचारसरणीने पुत्रप्राप्ती महत्वाची मानली आहे. जीवनाचा उद्धार होण्यासाठी पोटी पुत्र असावा अशी आमुची अनेक शास्त्रे सांगतात. पण याला कोणताही तात्वीक आणि वैचारिक आधार नसल्याचे तुकडोजी महाराज सांगतात,

'पुत्र व्हावा कुलउद्धारी ! येरव्ही ती वांझची बरी !
ऐसेही बोलीले निर्धारी ! ग्रंथामाजी !!
यातुनि हाच निघे सार ! समाजधारणेसाठी संसार !
पुत्र नसताही होतो उद्धार ! प्रयत्नशील ग्रहस्थाचा !!'[५]

वर्ण आणि व्यवसाय हे कार्यावरुन निर्माण झाले. ती त्याकाळातील समाजव्यवस्थेची गरज होती. पण नंतरच्या काळात या व्यवसायांना स्थिरता आली आणि काही लोकांनी आपल्या स्वार्थासाठी व्यवसायातून जाती निर्माण केल्या. जाती आणि वर्णव्यवस्थेच्या निर्मितीसंदर्भात ते म्हणतात,

'परि हे तत्त्व राहिले मागे ! आसक्तीचे जडता धागे !
आपुला पुत्र शुद्रापरी वागे ! तरी त्या गणावे आपुल्यावर्णी !!
नजरेआड केले कर्मगुण ! जन्मावरुनी चालले वर्ण !
धंदयावरुनी जाती भिन्न ! वाढल्या लोकी !!'[६]

ग्रामविकास हा ग्रामगीतेचा महत्त्वाचा गुण होय. ग्रामविकास साधण्यासाठी संत तुकडोजी महाराज महात्मा ज्योतिबा फुलेंचा आदर्श सांगतात तसेच ग्रामविकासासाठी उत्तम प्रचारकाचे महत्त्व सांगताना ते गौतम बुद्धाचा आदर्श मांडतात,

'हाती न घेता तलवार ! बुद्ध राज्य करी जगावर !
त्यासी कारण एक प्रचार ! प्रभावशाली !!'[७]

प्रचाराबरोबरच गावाच्या विकासासाठी संघटन महत्वाचे असते. निवडणूकांमुळे गावामध्ये गट निर्माण होतात हे सत्य संत तुकडोजी महाराजांनी पूर्वीच जानले होते. आज आपणास त्याचा प्रत्यक्ष प्रत्यय येत आहे. त्यांच्या खालील ओळीवरुन राजकारणातील गढूळलेपण त्यांनी किती लवकर समजून घेतले होते हे लक्षात येईल.

'गावा होती निवडणुकी ! माणसे होती परस्परांत सांशकी !
कितीतरी पक्षोपक्षांनी दु:खी ! व्यवहारामाजी !!
तैशीच येथे गती झाली ! कोणी जातीयतेची कास धरिली !
कुचेश्टा करुनी प्रतिश्ठा मिळविली ! वचने दिली हवी तैसी !!
काहीकांनी मेजवानी दिली ! दारु पाजूनी मते घेतली !
भोळी जनता फसवोनि आणिली ! मोटारीत घालोनिया !!
ऐसा सर्व प्रकार केला ! गुंडगिरीने निवडून आला !
म्हणे संधी मिळाली सेवकाला ! सेवा करील सर्वाहुनी !!'[८]

आजची परिस्थिती यापेक्षा वेगळी नाही. यावर उपाय म्हणून त्यांनी ग्रामसंघटनाचा पर्याय सूचविला आहे. हे संघटन घडवून ग्रामरक्षणासाठी न्यायसेना उभारण्याची सूचना ते करतात. ही न्यायसेना उभारताना छत्रपती शिवाजी महाराजांचा आदर्श घ्यावा असे त्यांना वाटते. ग्रामरक्षणासाठी गावातील काही तरुणांना एकत्र करुन ग्रामसंरक्षणाची जबाबदारी दयावी असे त्यांना वाटते.

'आपुले वारकरी भावीक ! तेचि वारकर्ते पाईक !
करुनी दुश्टास लाविला धाक ! शिवाजीच जणु सर्वही !!
तीच घेउन प्रेरणा ! गावी उभारावी न्यायसेना !
जेणे काही नुरे धिंगाणा ! गावी आपुल्या !!'[९]

गावाच्या विकासातील सर्वात बाधक बाब म्हणजे अस्वच्छता हे संत तुकडोजी महाराजांनी जाणले होते. त्यासाठी ते स्वच्छतेचा संदेश देतात. गावातील घाण, अतिक्रमण ग्रामविकासाला बाधक आहे त्यामुळेच अनेक रोगांची लागण होते. रोग देव किंवा देवीच्या कोपामुळे होत नसून गावातील अस्वच्छतेमुळे होतात हे त्यांनी सांगीतले व ग्रामस्वच्छतेसाठी संत गाडगेबाबांचा आदर्श सांगीतला. संत तुकडोजी महाराज गावातील परंपरा जपण्याचे सांगताना पारंपरिक विचार न सांगता त्यामागील आधुनिक वैज्ञानिक कारणमीमांसा सांगतात. गायीचे रक्षण करण्यापाठीमागेही गाय ही भारतासारख्या शेतीप्रधान देशाला धन पुरवणारी आहे. त्यामुळे शेती आणि गाय यांचा नैसर्गिक आणि बुद्धीप्रमाण्यवादी संबंध ते जोडतात. गायीच्या पोटामध्ये सर्व देव असण्याचे कारण सांगताना ते लिहितात,

ISBN-978-93-91305-06-2

मुळाशी न जाता त्याचे विडंबन केल्यामुळे समाजजीवन आणि ग्रामजीवन गढूळले गेले आहे, गावाला एक साचलेपण आले आहे. अशा गावाला विकासाची दिशा दाखविणारी ग्रामगीता ही संजिवनी आहे. समता, बंधुता, मानवतावाद, बुद्धीप्रमाण्यवाद ही आधुनिक तत्त्वे घेवून ग्रामगीता वाचकांसमोर येते आणि पूर्णत: आधुनिक विचार मांडते. त्यामुळे ग्रामगीता म्हणजे परंपरेची चिकित्सा करुन त्यामागील सत्य शोधणारी आधुनिक विचारसरणी आहे असे आपणास ठामपणे म्हणता येईल.

संदर्भ सूची :

१. संत श्री तुकडोजी महाराज, ग्रामगीता, अ.भा.श्रीगुरुदेव सेवामंडळ, गुरुकुंज आश्रम, अमरावती, प्रस्तावना, पान—७

२. संत श्री तुकडोजी महाराज, ग्रामगीता, अ.भा.श्रीगुरुदेव सेवामंडळ, गुरुकुंज आश्रम, अमरावती, अध्याय १ ला, अभंग—१०५ पान—८

३. तत्रैव, अध्याय १४ वा, अभंग—६ पान—१२५

४. तत्रैव, अध्याय २ वा, अभंग—५ पान—११

५. तत्रैव, अध्याय ३ वा, अभंग—७८,७९ पान—२५

६. तत्रैव, अध्याय ५ वा, अभंग—२३,२४ पान—४०

७. तत्रैव, अध्याय ८ वा, अभंग—४० पान—७०

८. तत्रैव, अध्याय १० वा, अभंग—२३,२४,२५,२६ पान—८९

९. तत्रैव, अध्याय ११ वा, अभंग—८९,९० पान—१०३

१०. तत्रैव, अध्याय १५ वा, अभंग—२१,२२,२३,२४ पान—१३६

११. तत्रैव, अध्याय २५ वा, अभंग—३३,३४ पान—२२९

हिंदी साहित्य : विमर्श के विविध आयाम

• संपादक •
प्रा. अनिता चिखलीकर

AnyScanner

डॉ. गंगणे के. बी.

जनता शिक्षण मंडळ संचलित,

देवचंद कॉलेज, अर्जुननगर

हिंदी विभाग

अंतर्राष्ट्रीय संगोष्ठी

हिंदी साहित्य : विमर्श के विविध आयाम

संपादक

प्रा. अनिता चिखलीकर

सहसंपादक

प्रा. वर्षा पाटील

प्रा. डॉ. संतोष कोळेकर

ज्ञानमंगल

प्रकाशन | वितरण

AnyScanner

हिंदी साहित्य : विमर्श के विविध आयाम

संपादक : प्रा. अनिता चिखलीकर

सहसंपादक : प्रा. डॉ. संतोष कोळेकर, प्रा. वर्षा पाटील

प्रकाशक ।

ज्ञानमंगल
प्रकाशन | वितरण

मु. पो. वाघोली, ता. माळशिरस, जि. सोलापूर-४१३११२
मोबा. : ९८९०१८०२५४

E-mail : dnyanmangalprakashanvitaran@gmail.com
© प्रा. अनिता चिखलीकर
मुखपृष्ठ । गंगाधर दिवेकर
प्रथमावृत्ती । ३० जुलै, २०२१
मुद्रक । यश प्रिंटर्स, कोल्हापूर
मोबाईल : ९८९०३०८३९६
मूल्य । ₹ ३००/-
ISBN : 978-93-92538-20-9

३२ 'वापसी' कहानी और वृद्ध-विमर्श .... पाटील वर्षा गजानन ९३
३३ वृद्धजनों की त्रासदी .... डॉ. संजीवनी संदीप पाटील ९६
('रुको इंतजार हुसैन'कहानी संग्रह के संदर्भ में)
३४ 'ईदगाह' कहानी मानवीय संवेदना का दस्तावेज : प्रेमचंद .. प्रा. डॉ. छाया शंकर माळी ९९
३५ 'संघर्ष' कहानी संग्रह में अभिव्यक्त समस्याएँ .... प्रा. डॉ. वंदन बापुराव जाधव १०१
३६ भीष्म साहनी के कथा साहित्य में वृद्ध विमर्श .... डॉ. हद्या. एम. पी. १०५
३७ मधु कांकरिया के 'खुले गगन के लाल सितारे' में .... डॉ. परमेश्वर जिजाराव काकडे १०८
चित्रित आदिवासी समाज
३८ 'नारी विमर्श' (महिला लेखिका का साहित्य) .... डॉ. प्रीति हसमुखभाई पटेल १११
३९ जन जाति समाज की दास्तान : .... प्रा. येडले दत्तात्रय लक्ष्मण ११५
'चोट्टि मुण्डा और उसका तीर' उपन्यास
४० आदिवासी विमर्श का सच्चा दस्तावेज़ .... डॉ. अंबिली. टी. ११८
ग्लोबल गाँव के देवता
४१ चंद्रकांता के उपन्यासों में चित्रित दाम्पत्य जीवन .... डॉ. हेमलता काटे १२०
४२ 'पोस्ट बॉक्स नं. २०३ नाला सोपारा' में किन्नर विमर्श .... शाहिद हुसैन १२४
४३ हिंदी उपन्यास में नारी विमर्श .... डॉ. भारत श्रीमंत खिलारे १२७
४४ हिन्दी उपन्यासों के आइने में आदिवासी नारी की स्थिति ... डॉ. बुद्धमति यादव १३०
४५ 'अहेर' उपन्यास में चित्रित दलित समस्याएं .... राजेश सिंह १३२
४६ 'यमदीप' उपन्यास में चित्रित किन्नर जीवन की व्यथा ...... अनिल विठ्ठल मकर १३४
४७ कमल कुमार का 'मैं घूमर नाचूँ' उपन्यास में नारी विमर्श .. श्रीमती गीता वी. निक्कम १३६
४८ इंदिरा गोस्वामी के उपन्यासों में नारी की स्थिति .... किरण कलिता १३९
४९ 'तिनका तिनके पास' उपन्यास में स्त्री विमर्श .... सविता बळीराम राठोड १४२
५० 'तेभ्य: स्वधा' में चित्रित विस्थापित स्त्रियों की त्रासदी ...... प्रा. सुश्री श्रीदेवी बबन वाघमारे १४४
५१ वीरेंद्र जैन के उपन्यास साहित्य में आदिवासी विमर्श .... शेख शाहीना बेगम १४७
५२ दलित विमर्श : 'छप्पर' उपन्यास में चित्रित दलित समाज . पियाली रॉय १४९
५३ साहित्य और स्त्रीवाद .... डॉ. पंडित बन्ने १५२
५४ मधु कांकरिया कृत 'सेज पर संस्कत'में अभिव्यक्त नारी संघर्ष पी. चिन्नारी १५५
५५ हिन्दी साहित्य : जगदीशचंद्र की उपन्यासत्रयी में .... स्मिताबहन के. चौधरी १५७
दलित चेतना
५६ समकालीन हिंदी उपन्यास : स्त्री विमर्श के विविध आयाम . डॉ. के. बी. गंगणे १६१
५७ 'आधुनिक संदर्भ में कामना नाटक एक विमर्श' .... विनोद बाबुराव मेघशाम १६५
५८ हिन्दी नाटकों में सामाजिक सरोकार .... डॉ. श्रीधर पी. डी. १६८
५९ 'प्रताप सहगल के 'पुल' नाटक में चित्रित नीरा' .... डॉ. सुचिता संतोष भोसले १७१
६० सलिल सुधाकर के नाटक 'कथा महुवा पाडा' में .... सौ. दिपाली विकास जाधव १७३
आदिवासी विमर्श

समकालीन हिंदी उपन्यास :स्त्री विमर्श के विविध आयाम

डॉ. के. बी. गंगणे
हिंदी विभागाध्यक्ष
सुंदरराव सोलंके महाविद्यालय
माजलगाव जिला बीड (महाराष्ट्र)

१ सातवें आठवें दशक में विभिन्न उत्तर आधुनिक विमर्शो ने जन्म लिया और हिंदी साहित्य जगत में इनकी चर्चा बीसवीं शताब्दी के अंतिम दशकों में प्रारंभ हुई । आज साहित्य जगत में जहाँ भी देखिए विमर्शों की बाढ़ सी आ गई है । मसला चाहे आलोचना का हो या फिर विश्वविद्यालयी शोधकार्य से जुड़ा हो, उसका सिरा किसी न किसी विमर्शो मोटे तौर पर दलित अथवा स्त्री -विमर्श से जुड़ा हुआ मिलेगा । अब तो आलम यह है कि चेतना अस्मिता, अध्ययन, विश्लेषण, सबकी जगह विमर्श शब्द चल पड़ा है । विमर्श में भी किसी गंभीर विषय पर गंभीरतासे विचार -विनिमय करते हुए यथार्थ को व्यवस्थित किया जाता है । समकालीन दौर में किसी विश्वसनीय सिद्धांत के अभाव में पश्चिम में विभिन्न विमर्शो 'डिस्कोर्स' का चलन एका एक तेजी से उभरा है । अब कोई चीज पश्चिम में हो और हम उसकी रौ में न बहें ऐसा कहां संभव है ? सो ' विमर्श - लेखकों और आलोचकों का पसंदीदा विषय बन गया और इसके केंद्र में से दलित, स्त्री आधुनिक, उत्तर आधुनिक विमर्श आ गए । पश्चिमी विचारक सिमोन द बोऊवर की पुस्तक 'द सेकंड सेक्स' से नारी मुक्ति की लहर पूरे वैश्विक धरातल पर फैल गई । दूसरी तरफ फ्रांस के लैस्बियन आंदोलन ने भारतीय परिवेश में स्त्री विमर्श को गति प्रदान की । स्त्री विमर्श एक ऐसा विषय है जो विशेष विचार और चिंतन की मांग करता है । यह ऐसी अवधारणा है जिससे स्त्री अपनी अस्मिता को केंद्र में रखकर अपने जीवन पर विचार करती है । तब एक ऐसी स्त्री सामने आती है जो अपने व्यतित्व के संबंध में गहरे और व्यापक सवाल लिए रहती है ।स्त्री क्या है? स्त्री की पहचान क्या है? क्या स्त्री पुरुष के समान है? क्या स्त्री की इच्छाएं स्वतंत्र होती है? सवालों की श्रृंखला में और भी अनेक सवाल जोड़े जा सकते हैं । ये सारे सवाल स्त्री को पहचानने की एक कसौटी भर हैं । इन्हीं से स्त्री - विमर्श की पृष्ठभूमि बनती है । आज यह धारणा बहस के केंद्र में आ रही है कि स्त्री को पहले जीता -जागता मनुष्य माना जाए और फिर उसे स्त्री के रूप में मूल्यांकित किया जाए ।

इतिहास में नारी के प्रमुखतः दो रूप देखने को मिलते हैं एक देवि का और दूसरा दानवी का । सवाल यह है कि उसे कभी मानवी क्यों नहीं समझा गया? क्या यह पुरुष की सोची समझी साजिश है कि उसका स्वार्थ स्त्री को या तो देवी बनाए रखने से पूरा होता है

AnyScanner

या उसे दानवों के वर्ग में रखकर । सीमोन द बोऊवार का पुरुषों के बारे में कथन है कि, पहले तो वह एक ही तत्व में स्त्री और पुरुष दोनों का अवतरण मान लेता था, किंतु जैसे – जैसे औरत की भूमिका विस्तृत होती गई, वह पुरुष के लिए अन्य होती चली गई । उसके नाना रूप उभरे । कभी पुरुष ने उसे देवी माना, तो कभी दानवी । वह प्रकट हुई पहाड़ों में बहती रही झरनों में । हर जगह उसने जन्म दिया, उसी ने विनाश भी किया । मनमानी वैभव शालिनी प्रकृति की तरह क्रूर वह स्त्री । एक ही साथ मांगलिक और अशुभ दोनों थी ।[१] भारती समाज में महिलाओं की भूमिका अत्यंत सीमित रखी गई है । समाज में प्रचलित रीति-रिवाज परंपराएं महिलाओं की सीमा तय करती है । स्त्री इस लक्ष्मण रेखा की इतनी आदि हो जाती है कि इसी को वः अपनी नियति मान लेती है और चाहे अनचाहे सारी रूढियों को आत्मसात कर लगातार मर मरकर जीत रहती है । जन्म से ही स्त्री को संस्कारों के साथ मर्यादाओं की घुट्टी पिला दी जाती है ।

आधुनिक युग में स्त्री ने जब पहले अपनी अस्मिता के संदर्भ में गंभीर चिंतन शुरू किया तभी पुरुष के स्त्र के प्रति परंपरागत दृष्टिकोण को नकारते हुए स्त्री स्वयं निर्णय लेने लगी और आर्थिक स्वावलंबन ने उन वहां शक्ति प्रदान की जिसके सहारे समाज द्वारा उस पर थोपी गई शोषण से भरी मान्यताओं को वह चुनौत दे सकी । शिक्षा आर्थिक स्वावलंबन और अन्य ऐसी कानूनी सुविधाओं के कारण आज की नारी का यु बहुत काफी विकसित हुआ है । डॉ प्रमिला कपूर के अनुसार, आज केवल आर्थिक लाभ की वजह स्त्रियाँ नौकरी नहीं करती है, बल्कि इसके पीछे अन्य दूसरे सामाजिक और मनोवैज्ञानिक कारण भी है जैसे अपनी प्रतिभा का सदुपयोग करना, अपने लिए उच्च दर्जे दर्जा प्राप्त करना । आर्थिक रूप स्वावलंबिनी होना, दूसरे लोगों से मिलने जुलने की स्वतंत्रता प्राप्त करना, घर की चारदीवारी के उबा वाले वातावरण से राहत पाना, आधुनिक नारी की पहचान है ।[२] नारी के इसी परिवर्तित महत्व क प्रतिबिंब समकालीन उपन्यासों में चित्रित किया गया ।

मृदुला गर्ग का बहुचर्चित उपन्यास 'उसके हिस्से की धूप' बरबस आकर्षित करता है । इसमें त्रिकोणात्मक प्रेम कहानी है- जितेन, मधुकर और मनीषा की । जितेन और मनीषा के विवाह के बाद मधुकर का मनीषा के जीवन में आना, मधुकर और मनीषा की घनिष्ठता का प्रेम में परिवर्तित होना, याह तक कि मनीषा का जितेन को उस संबंध के बारे में अवगत कराना । आगे जितेन से तलाक लेकर मधुकर के पास चली जाती है । चार साल बाद उसे मधुकर की हर बात बुरी लगने लगती है । उसका पति जितेन के साथ समय व्यतीत करना और उसके साथ बिताए गए क्षणों का उसे कोई पश्चाताप न हो क्योंकि उसके लिए प्रेम एक नैसर्गिक की भावना है । इस उपन्यास की समस्या प्रेम नहीं है, समस्या स्वतंत्रता की, जो स्त्री और पुरुष दोनों के लिए महत्वपूर्ण है । सीमोन द बोऊवार के विचारों का प्रभ नायिका मनीषा पर दिखाई देता है । सिमोन कहती है यदि संभव हो तो विवाह

संस्था को भी पूरी शिद्दत नकार देना चाहिए मैं विवाह संस्था को औरत के लिए बहुत खतरनाक मानती हूं। छिन्नमस्ता उपन्यास में प्रभा खेतान ने नारी की सामाजिक स्थिति को चित्रित किया है। समाज का नारी के प्रति मुंहा बर्ताव है, इस बात को यहां दर्शाया गया है। इस उपन्यास के बारे में मुक्ता त्यागी लिखती है।

कृष्णा सोबती ने – सूरजमुखी अंधेरे के उपन्यास के माध्यम से छोटे उम्र के लड़की पर हो रहे बलात्कार को यथार्थ रूप में चित्रित किया है। इस उपन्यास में एक बालिका की कथा है, जिसका बचपन में ही बलात्कार किया गया और वह जीवनभर वह उसको ढोती है। उस सजा को काटती है जो बिन अपराध वह भोगती है। यह उपन्यास उन बेटियों के संघर्ष की गाथा है, जो बचपन में ही बलात्कार जैसे घिनौने अपराध की शिकार है। उषा प्रियंवदा का 'शेष यात्रा' – तलाक की समस्या को केंद्र में रखकर लिखा गया है। तलाक से कितने स्त्रियों का जीवन उध्दवस्त होता है। लेकिन 'शेष यात्रा' की नायिक पति के त्याग देने पर भी टूटती नहीं है, बल्कि हिम्मत करके अपनी जिंदगी को नया रूप प्रदान करती है जो आज की उस सशक्त और संघर्षमयी नारी का प्रतीक है, जो दुख और तकलीफ का सामना करती है। इसी तरह की एक और स्त्री हमें मैत्रेयी पुष्पा के उपन्यास झूला नट – में भी देखने को मिलती है उपन्यास की नायिका शीला पति को छोड़ने और पति के दूसरे औरत के साथ संबंध रखने पर भी हार नह मानती। वह झुकती या टूटती नहीं बल्कि अपने हक के लिए पति, सास और समाज से लड़ती है।'

चित्रा मुद्गल के – 'एक जमीन अपनी' और 'आवा' मुख्यतः स्त्री विमर्श आधारित उपन्यास हैं। 'आवा' उपन्यास में नारी के यौन उत्पीड़न उसके दाहक आक्रोश तथा संघर्षशील नारी के तमाम पहलुओं क विस्तार के साथ प्रस्तुत किया है। उपन्यास की नायिका नमिता के वैयक्तिक जीवन की कथा उसके आत्मसंघर्ष संजय कनौडिया से परवान चढ़ता प्रेम, अन्नासाहेब के साथ उसके तल्क अनुभवों इत्यादि क समावेश किया जा सकता है। दूसरी और उसका कार्य क्षेत्र है जहां वह मजदूर आंदोलन ट्रेड यूनियन् आघाडी कार्यालय आदि के माध्यम से अपनी बाह्य पहचान निर्माण करती है। ट्रेड यूनियन के नेत अन्नासाहेब की अश्लील हरकतों का भी उसे शिकार होना पड़ता है जिसके चलते उसका जीवन बिखरा और कसाव का शिकार होकर रह जाता है।

उपन्यासकार मैत्रेयी पुष्पा ने 'इदन्नमम्' में सामंती व्यवस्था में रचे बसे ग्रामीण परिवेष की जखड़न और परिवर्तन के संघर्ष में लगी और पितृसत्तात्मक मूल्यों का पर्दाफाश करती हुई नजर आती है। उपन्यास की नायिका मंदाकिनी की मां प्रेम पति के मृत्यु के बाद रतन यादव नामक जीजा के साथ भाग जाती किंतु उसकी नजर प्रेम के साथ मंदा पर भी है। यहां से उसका नियति चक्र शुरू हो जाता है। यहां तक कि मुंहबोला मामा थी उस पर बलात्कार करता है। मंदा और मकरंद में प्यार है लेकिन उनकी सगाई बीच में ही टूटती है।

वह गांव की शोषित महिलाओं को संगठित करके फिर से खड़ी होती है । और रुढिमुक्त होकर उनको लड़ने की प्रेरणा देती है । मैत्रेयी के अनुसार स्त्री पहले एक मानवीय सत्ता है क्योंकि कोई भी समाज बगैर स्त्री के आकार नहीं ले सकता । सामाजिक संरचना के अनेक स्तरों पर चाहे परिवार हो या विवाह स्त्री का होना अत्यंत महत्वपूर्ण है । स्त्री विमर्श का अर्थ स्पष्ट करते हुए वे कहती है- मेरे लिए स्त्री विमर्श का अर्थ स्त्री की स्वतंत्रता , इच्छा और अस्मिता है ।[४]

समकालीन युग में शिक्षा, आर्थिक स्वतंत्रता आदि के कारण पति- पत्नी के बीच तनाव आ जाने के कारण आपसी संबंध टूट रहे हैं । दिनों दिन दांपत्य जीवन विविध समस्याओं में घिरकर मुक्ति के लिए छटपटा रहा है । डॉ पुष्पपाल सिंह के शब्दो में दांपत्य संबंधों की दरार समकालीन जीवन की एक कटु सत्य है । विविध प्रकार और कारणों से आज पति पत्नी के बीच दूरियां आ गई है, विशेषतःशिक्षित और उच्च कहे जाने वाले वर्ग की यह नियती बन गई है ।[५] इसी विषय को केंद्र में रखकर मन्नू भंडारी ने 'आपका बंटी' उपन्यास लिखा है । 'आपका बंटी' उपन्यास में अजय और शकुन के बीच दोनों का प्रचंड अहं दीवार बनकर खड़ा हो जाता है । एक दूसरे को पराजित करने की भावना बनती है। परिणाम स्वरुप शकुन और अजय दोनों तलाक लेते हैं, जिसकी सजा उनका छोटा बेटा बंटी को भुगतनी पड़ती है ।

निष्कर्षः कहा जा सकता है कि स्त्री विमर्श इसी परिस्थिति एवं परिवेश से निर्मित एक नवीन आयाम है । संघर्ष एवं चुनौतियों की स्थिति में यह स्त्री विकास में बाधाएं, समस्या निर्माण करने वाली क्रिया प्रतिक्रिया एवं व्यवस्था से विरोध भी करता है । स्त्री विमर्श स्त्री के जीवन, देह, श्रम एवं सौंदर्य का दोहन करने वाली पितृसत्ता के लिंगवादी वर्चस्व की विरोधी स्त्री जाति का अस्मिता मूलक विमर्श है। इन उपन्यासों को देखने के बाद यह दिखाई पड़ता है कि इन उपन्यासों में नारी के विभिन्न रूप दिखाई देते हैं । उसमें नारी के अनेक प्रश्नों को वानी देने का कार्य किया है । स्त्री मुक्ति का मार्ग भी खोज निकाला है। आधुनिक स्त्री के विविध पहलुओं को प्रभावी रूप में अंकित करने में उपन्यास समर्थ हुए हैं । स्त्री जीवन के विभिन्न प्रश्नों को रेखांकित करने में इन उपन्यासों को आशातीत सफलता मिली है।

संदर्भ ग्रंथ

१) स्त्री उपेक्षिता, सीमोन द बोउवार, अनु. प्रभा खेतान, पृष्ठ, ५३

२) कामकाजी भारतीय नारी- डॉ. प्रमिला कपूर पृष्ठ, २८

३) समकालीन साहित्य समाचार अक्तुबर, २०१२ अंक १० पृष्ठ, ३५

४) समकालीन कहानीः युगबोध का संदर्भ पृष्ठ, १३

AnyScanner

18·19

ISBN- 978-93-83672-74-5

सत्यशोधक अण्णा भाऊ साठे : मानवतावादी विचारवंत

संपादक

डॉ. मनोहर सिरसाट
सौ. अनुप्रिता मोरे
स्वप्नील राजपंखे

Scanned by TapScanner

DECLARATION BY THE PUBLISHER

ISBN- 978-93-83672-74-5

Editor
डॉ. मनोहर सिरसाट - Dr. Manohar Sirsat
सौ. अनुप्रिता मोरे - Amiprita More
स्वप्नील राजपंखे - Swapnil Rajpankhe

Publication
Shaurya Publication
Khadgao Road, Kapil Nagar, Latur-413512
www.rjournals.co.in, Email-hitechresearch11@gmail.com
Mob. No. 8149668999

Printing
R.R.Graphics, MIDC, Latur

First Edtion - 1st October 2018

Note :-Views, idea and materials published in this ISBN Book are intellectual properties of author (s). Author(s) is/ are solely responsible for their publication and not the Editors, Principal or publisher.

© All right are reserved. No part of this publication may be reproduced, stored, retrieved or transmitted in any form, by any means, without the written permission from **Dr. Ramesh Landge**

Scanned by TapScanner

ISBN : 978-93-83672-74-5

अनुक्रमणिका

१.	अण्णाभाऊंच्या लोकनाट्यातील वास्तव प्रा. डॉ. तुळशीराम चंद्रसेन उकिरडे	९
२.	अण्णाभाऊ साठे : व्यक्ती आणि वाङ्मय	१६
३.	आण्णाभाऊ साठे यांच्या साहित्यातील समाजवास्तव प्रा. डॉ. अंजली टेंभुर्णीकर	२०
४.	आण्णाभाऊ साठे यांचे कार्य साहित्य आणि चळवळ प्रा. डॉ. ढवळे सत्यनाराण शिवाजी	२५
५.	साहित्याचे प्रणेते व मानवमुक्तीचें पुरस्कर्ते : अण्णाभाऊ साठे एक बहुआयामी व्यक्तिमत्व डॉ. उलगडे लक्ष्मण काशिनाथ	२७
६.	क्रांतीची ज्योत पेटवणारा मराठी साहित्यीक अण्णाभाऊ साठे प्रा. डॉ. खुशाल पांडूरंग वाघमारे	३०
७.	अण्णा भाऊ साठे का साहित्य सामाजिक समता के धरातल पर डॉ. भाऊसाहेब रा. नळे	३३
८.	अण्णा भाऊ साठे : समता, स्वातंत्र्य आणि बंधुत्वाचे पाईक प्रा.डॉ.डी.के.खोकले	४०
९.	अण्णा भाऊ साठे यांचे सामाजिक, आर्थिक व राजकीय विचार भालेराव सुधाकर नारायण	४४
१०.	वारणेच्या खोऱ्यातील व्यवस्थापरिवर्तनाचा संघर्ष डॉ.एम.ए.कव्हळे	४८
११.	अण्णाभाऊ साठे – व्यक्ती आणि जीवन प्रा.डॉ.हांगे सुधाकर एस. , प्रा.डॉ.हांगे सुधाकर एस.	५३
१२.	अन्ना भाऊ साठे यॉचे समाजिक, आर्थिक व राजनीतिक विचार मनोज कुमार तिवारी	५६
१३.	आण्णाभाऊ साठे : साहित्यीक महामेरु प्रा. आर. एस. लोहकरे	६०
१४.	आण्णाभाऊ साठेंची स्त्री विषयक उदात्तता डॉ. मुंगी अे. आर.	६४
१५.	लोकशाहीर आण्णा भाऊ साठे यांच्या पोवाडयाचा चिकीत्सक अभ्यास *श्रीमती रीना रामचंद्र कांबळे*	67

Scanned by TapScanner

ISBN : 978-93-83672-74-5

७.

अण्णा भाऊ साठे का साहित्य सामाजिक समता के धरातल पर

डॉ. भाऊसाहेब रा. नळे
हिंदी विभाग, सुंदरराव सोलंके महाविद्यालय, माजलगाव.

मराठी दलित साहित्य के पुरोधा साहित्यकार 'अण्णा भाऊ साठे' का जीवन समय सन. १९२० से १९६९ ई. तक का रहा है। यह समय कई दृष्टियों से काफी ऊथल-पूथल का रहा है। जिनमें अंग्रेजों की गुलामी, जोरजबरदस्ती, अन्याय-अत्याचार, शोषण आदि से प्रेरित अस्थिरता, असुरक्षितता, दिशाहिनता और विषमता के वातावरण का प्रमुख रूप से समावेश होता है। जिसके खिलाफ देशवासियों के बीच बगावत, आन्दोलन और स्वाधिनता के नारे जोर पकडते एक ओर दिखाई देते है। तो दूसरी ओर श्रेष्ठत्व की कल्पना से विकसित वर्णव्यवस्था और जातिव्यवस्था में विभाजित भारतीय समाज (संवर्ण को छोडकर) का अज्ञान, अंध्दश्रध्दा, गरीबी, भूखमारी, बेकारी, छुआ-छूत, और गुलामी से मुक्त होने की छटपटाहट दिखाई देती है। अंग्रेजों के सामने केवल एक ही जाति थी, किन्तु हमारे देश में श्रेष्ठत्व की कल्पनाओं से उपजी हुई अनेक जातियों ने असंवर्ण लोगों का जीना मुश्किल कर दिया था। जिसकी वजह से देशवासियों का मुक्ति संघर्ष एक साथ दो धरातलों (अंग्रेजी हुकूमत और देश के संवर्ण लोगों के साथ) पर एक साथ चल रहा था। जिसके केंद्र में 'स्वातंत्र्य, सामाजिक समता और समानता' का भाव दिखाई देता था। अण्णा भाऊ साठे ने इस प्रकार की 'स्वातंत्र्य, समता, समानता और धर्मनिरपेक्षता' को स्थापित करने के लिए अपने जीवन और साहित्य के माध्यम से व्यापक जनान्दोलन खडा किया था। उनके सेवा, समर्पण, त्याग, निष्ठा, सामाजिक प्रतिबध्दता और सामाजिक सरोकार के कार्य को देखते हुए देश की सरकार तथा समाज ने उन्हें साहित्य सम्राट / लोकशाहीर / साहित्यरत्न तथा महाराष्ट्र के 'मॅक्झिम गॉर्की' की उपाधियों से सम्माणित किया है।

अण्णा भाऊ साठे ने अपने जीवन काल में दोनों धरातलों (अंग्रेजी सत्ता और संवर्णों के द्वारा थोंपी हुई व्यवस्था) पर संघर्ष किया है। जिसका मूल उद्देश मानव को सभी सभी प्रकार की गुलामी, शोषण, अन्याय, अत्याचार और विषमतापूर्ण वातावरण से मुक्ति दिलाते हुए उन सबको 'स्वातंत्र्य, समता और समानता' के धरातल पर लाने का रहा है। जो उनके समग्र जीवन और साहित्य के माध्यम से प्रतिबिंबीत होता है। उन्होंने अपने जीवन और साहित्य साधना के उद्देश को रेखांकित करते हुए 'वैजंतया' नामक उपन्यास की भूमिका में लिखा है - ''जो कलाकार लोगों की कद्र करता है, लोग भी उसी की कद्र करते है। इस बात को प्रथम सिखकर बाद में मैं लिखता हूँ।

मेरा अपने देश, देशवासी और उनके संघर्ष पर अटल विश्वास है। इस देश में सुख, समृध्दि और सभ्यता का संचार होना चाहिए... यहाँ पर समानता का विचरण होना चाहिए। यह महाराष्ट्र की भूमि नंदनवन बन जाने के सपने मुझे आने लगे है। उन मंगलमय सपनों को देख-देखकर मैं लिखता हूँ। केवल कल्पनाओं की कृत्रिम आँखों को लगाकर जीवन का सत्य दिखाई नहीं देता। उन सत्यों को हृदय के द्वारा प्राप्त करना पडता है। आँखों से तो सबकुछ दिखता है, किन्तु वह सब साहित्यकारों का कभी साथ नहीं दे सकता ... उल्टा वह धोका दे देता है। मेरा ऐसा दावा है कि, यह पृथ्वी शेषनाग के मस्तिष्क पर स्थीर न होकर दलित और मजदूरों के हाथों पर स्थीर है। उन शोषितों के जीवन को मैं प्रमाणिकता के साथ पूरी निष्ठा से चित्रित करनेवाला हूँ और कर रहा हूँ।"०१ इस प्रकार अण्णा ने स्वानुभूति से उपजे हुए साहित्य के माध्यम से दलित, शोपित, पीडित और उपेक्षित लागों की देश की आजादी, उन्नति और प्रगति में भूमिका को विषद करते हुए उनके साथ हो रहे विषमतापूर्ण व्यवहार की कटू आलोचना की है। उनके साहित्य के साथ 'संयुक्त महाराष्ट्र का अन्दोलन' और 'गोवा मुक्ति संग्राम' की भूमिका को देखने के बाद स्पष्ट हो जाता है कि, उनका समग्र जीवन और साहित्य मानव की स्वातंत्रता, समता, समानता और धर्मनिरपेक्षता से प्रेरित और संघर्षरत रहा है।

अण्णा भाऊ साठे का जीवन अंग्रेजों की गुलामी के बीच बीतता जा रहा था। उनकी जाति (मांग) को अंग्रेजों ने 'अपराधिक जाति' का घोषणापत्र दे दिया था। जिसकी वजह से अंग्रेजों की जोर-जबरदस्ती, जादाती और षडयंत्र को करीबी से देखने के साथ भोगना भी पडा। उनके द्वारा मानव जाति के साथ होनेवाला संवेदनहिनता, पाश्विकता और अमानवीयता का व्यवहार संवेदनशील अण्णा भाऊ के हृदय को कचोटकर दिमाग को झकझेर देता था। स्वयं अण्णा को एक बार डकैति के झूटे आरोप में बंदी बनाकर उनपर जानवरों जैसा अत्याचार किया था। उनके जैसा व्यवहार अन्य कैदी और उनकी बहु-बेटियों के साथ भी किया जा रहा था। उनको एक इन्सान के द्वारा दूसरे इन्सान के साथ हो रहे व्यवहारों से चीड निर्माण हो गई थी। जिसका जिक्र उन्होंने अपनी अनेक रचनाओं के माध्यम से किया है। उदाहरण के रूप में उनकी 'मला एकच बॉब द्या', 'जखम' और 'सुलतान' नामक कथा को इसके संदर्भ में देखा जा सकता है। जिसमें जेलर, पुलिस, जेल अस्पताल के डाक्टर, न्याय व्यवस्था, कानूनी दाँव-पेच का जिक्र अण्णा ने बार-बार किया है। जेल जीवन की भयावहता को प्रस्तुत करते हुए अण्णा ने अपनी कथा 'जखम' में लिखा है - "बिना भरोसे का डाक्टर आया नहीं था। उसके आने की भी कोई गॅरंटी नहीं थी। किन्तु उसका कंपाउंडर आ गया था। यह जीव तो डाक्टर से भी भयंकर था। वह पेशे से ही कंपाउंडर था। किन्तु डाक्टर की बीवी और उसकी संपत्ति को प्राप्त करने के चक्कर में अपने मालिक अर्थात डाक्टर की ही हत्या की थी। उसको देखने पर 'भीक नको कुत्रा आवर' ऐसे कैदी

Scanned by TapScanner

कहते थे।"०२ एक प्रकार से कहें तो देश के युवकों को बंदी बनाकर सुविधाहिनता और अभावग्रस्तता के बीच भूखे-प्यासे रखने के साथ उनपर जोर-जबरदस्ती की जाती थी। उनकी सारी शक्ति को सोक ने का काम किया जाता था। अण्णा भाऊ ने उनकी कठोरता, दहशत, डरावणपण, षडयंत्र, दाँव-पेच और क्रुरता को साहित्य के माध्यम से लोगों के सामने रखते हुए अंग्रेजों की गुलामी और गुलामी की मानसिकता से मुक्ति पाने का संघर्ष लोगों के दिल और दिमाग में निर्माण किया था। उनका यह मुक्ति संघर्ष स्वातंत्र्य, समता, समानता और धर्मनिरपेक्षता को लेकर ही था। जिसका फायदा आगे चलकर देश की आजादी में हमें हुआ है।

अंग्रेज भारत में हो रहे आंदोलनों में युवकों की शक्ति, सामर्थ्य और भूमिका को देख रहे थे। उनपर काबू पाने के लिए तथा उनमें डर, भय और आतंक का माहोल निर्माण करने के लिए युवकों को जबरदस्ती से पकडकर जेल में ठूँसने लगे थे। इतना ही नहीं तो झूठे आरोप लगाकर उनको (सांठ - सत्तर साल के लिए) कारावास में भेजने लगे थे। जिसमें युवकों का भविष्य बर्बाद होता जा रहा था। अण्णा ने युवकों की बर्बाद होती जिंदगी और उनके परिवार को वहुत करीबी से देखा था। जिसका जिक्र अण्णा ने अपनी कथा 'जखम' में किया है। कथा के नायक को जब सत्तर साल का कारावास हो जाता है, तब वह अपने जीवन की त्रासदी को प्रस्तुत करते हुए अण्णा से कहता है - "किन्तु नियति ने मुझे जिंदा रखा, मेरे जिंदा रहने से क्या फायदा? मैं घर जाकर क्या करूँगा? आज मेरी उम्र तीस। उनमें चालीस मिलाने पर कूल सत्तर हो जाती है। मान लिजिए उनमें से दस साल माफ भी हुए तो भी सांठ साल रहते है। उसके पूरे होने के बाद मैं गर्दन हिलाते हुए घर जाऊँगा। फिर मैं कौनसे सुखों को प्राप्त कर पाऊँगा? क्या करूंगा? वह मेरी पत्नी क्या करेगी? वह कैसे दिन काटेगी?"०३ ऐसे कथा नायक की तरह देश के हजारों युवक कई सवालों से त्रस्त जेल में सजा काटते हुए देश की आजादी का इंतजार कर रहे थे। अण्णा को उनकी पीडा देखी नहीं जा रही थी। इस कारण उन्होंने आजादी के आंदोलनों को तीव्र करके स्वातंत्र्य सेनानी और निरापराध जीवों की मुक्ति को जीवन और साहित्य का उद्देश बनाया था। 'मानव मुक्ति' और 'देश की आजादी' की मूल प्रेरणा इस प्रकार की विषमतावादी तत्वों के बीच पल्लवित होकर विकसित हुई थी। वहीं से प्रेरणा पाकर उन्होंने अपने जीवन को लोगों की मुक्ति के लिए समर्पित किया था।

इसी दौराण उनका संपर्क स्वातंत्र्य सेनानी, देशभक्त और तत्वज्ञ के साथ आ गया। जिनमें भूपेंद्रनाथ मुकर्जी, श्री. जायवंत, चक्रवर्ती राजगोपालाचारी, बडे गुरजी, क्रांतिसिंह नाना पाटिल आदि का नाम प्रमुख रूप से लिया जा सकता है। यहीं से अण्णा भाउ साठे के मन में 'साम्यवाद' के प्रति अस्था, श्रध्दा और विश्वास का भाव निर्माण होने लगा था। उसकी स्थापना के लिए उन्होंने केवल अंग्रेजों की हुकूमत और उनके द्वारा निर्मित विषमतापूर्ण व्यवहारों से देशवासियों की

Scanned by TapScanner

ISBN : 978-93-83672-74-5

मुक्ति की शपथ नहीं ली थी, तो उन्होंने मानव जीवन को अधपतन की ओर ले जानेवाली गुलामी की मानसिकता और विषमताओं की धाराओं को नेस्तनाबूद करने की शपथ ली थी। इस कारण उन्होंने अपने साहित्य के माध्यम से एक ओर तत्कालीन समय में गाँव तथा गाँव के बाहर जानवरों के जैसा जीवन जीनेवाले लोगों की मूक वेदना, त्रास और करून क्रंदन को अपने साहित्य में स्थान देकर तीव्र बनाया तो दूसरी ओर उनमें स्वाभिमाण, आत्मसम्माण, समता और समानता के तत्वों का बीजारोपन करते हुए उसकी प्रप्ति के लिए संघर्ष की अपिल करना शुरू किया। तो तीसरी ओर संवर्ण के सामने उनका जीवन संघर्ष, अज्ञान, अंधश्रध्दा, बीमारी, भूखमारी, भूमिहिनता, संशय और संभ्रम की अवस्थाओं के बीच डर, दहशत, अस्थिरता और असुक्षितता में जीवन जीनेवाले लोगों के प्रति इन्सानियत के व्यवहार की अपील की है। इसके साथ मानवी जीवन, संस्कार, संस्कृति और सभ्यता में सुधार की उम्मीद की है। विदेशी शासक और देशी समाज व्यवस्था की कठोरता, दहशत, भेसूरता, क्रुरता को उनकी 'तरस', 'भोमक्या', 'सुलतान', 'क्रोर्य' नामक कथा तथा 'माकडीचा माळ', 'रानबोका' और 'आग' नामक उपन्यास में देखा जा सकता है। जिसके अंतर्गत अण्णा भाउ ने दलित, पीडित, शोषित और उपेक्षित लोगों के मन में उठनेवाले सवालों को उठाते हुए न्याय की उम्मीद की है। जिनमें दलित, पीडित, शोषित और उपेक्षित लोगों ने जीना चाहिए या मरना चाहिए? उन्हें जीना हो तो कैसे जीना चाहिए? उन्हें मरना हो तो कैसे मरना चाहिए? उनके लिए जीना सरल होगा या मरना? इस दुनिया को उनकी जरूत है क्या? क्या दुनिया को नहीं लगता कि, उन्होंने मर जाना चाहिए? जैसे गंभीर सवालों को उठाते हुए श्रेष्ठत्व की कल्पना से निर्मित वर्णव्यवस्था और जातिव्यवस्था की जडों को हिला दिया था।

तत्कालीन समय में बेकारी की फैलती आग और उसमें कुर्बानी देनेवाले देशी युवकों को देखकर अण्णा का हृदय सुन्न हो जाता था। बेकारी और भूखमारी से बेकाबू लोग आपस में लडते, विद्रोह करते हुए अपने ही सुंदर जीवन को स्वाह करने लगे थे। ऐसे अपने ही जीवन को स्वाह करनेवाले लोगों (घुमंतू जनजातियों) के जीवन की वास्तविकता और भयावहता को उनके प्रसिध्द उपन्यास 'माकडीचा माळ' में देखा जा सकता है। तत्काली श्रेष्ठत्व की समाज व्यवस्था और उसके बीच उपेक्षितों की स्थिति और गति को देखने-समझने के लिए इस उपन्यास को आवश्य पढना चाहिए। कथा में 'पान्या' और 'यंक्या' के बीच हुई हातापाई को लेकर गाँव का पाटिल उन्हें समझाते हुए कहता है - "यह देखो आप लोगों को जो करना है वह करो, लेकिन आपस में एक-दूसरों के खून मत करना। तुम जैसे गरीब आदमी ने सीधे रहना चाहिए। लडाई-झगडा करो मत। और एक-दूसरे के सीर मत फोडो। तुम लोग एक-दूसरों की जान ले लोगे और मेरी मुसिबत बढाओगे।"०४ इस कथन से उनके अंतर्गत कलहों की पुष्टि हो जाती है। अंत में अंतर्गत कलहों का फायदा गाँव के पाटिल, पटवारी और मुखिया ही लेते है। अंतर्गत कलह की वजह से इन लागों

Scanned by TapScanner

को असली शत्रु की पहचान हो नहीं पा रही थी। अण्णा ने अपने जीवन और साहित्य के माध्यम से असली शत्रु से दो हाथ किए है।

अण्णा ने अपने जीवनकाल में देखा था कि, अपने आपको भारतीय जीवन, संस्कार, संस्कृति और सभ्यता की धरोहर समजनेवाला संवर्ण श्रेष्ठत्व की समाज व्यवस्था में ही उसके (असंवर्ण) उध्दार के पग-चिन्ह ढूंढने का व्यर्थ प्रयास करने लगा था। अण्णा ने अपने साहित्य के माध्यम से ऐसे बुरखे की आड में प्रतिष्ठा का जीवन जीनेवाले समाज का कठोर यर्थाथ लोगों के समने रखते हुए उनसे (संवर्ण) सुधार की उम्मीद की है। अण्णा भाउ 'भीमक्या' नामक कथा नायक के माध्यम से समाज का कठोर यर्थाथ बताते हुए लिखते है - "कपडे को मांगकर शरीर पर पहनेंगे तो खाने के लिए रोटी मिलेगी नहीं: और रोटी को पाना है तो कपडे चलेंगे नहीं। हमें दोनों में किसी एक को चुनना चाहिए। दोनों का हम उपभोग नहीं ले सकते। क्योंकि हम भीकमंगे है। अगर हम इन्सान की तरह इन्सान होते तो हमें पक्का काम मिल जाता। किन्तु हम इन्सान नहीं है, इसलिए हमें काम नहीं है, और काम नहीं है इसलिए रोटी नहीं है, और रोटी नहीं है इसलिए हम भीक मांगते है, और भीक मांगनी है तो कपडे किसलिए चाहिए? भिकमंगे क्या कपडे पहनते है? फिर उसे भीक कौन देगा? उसने नंगा ही रहना चाहिए।"[०५] इससे भारतीय समाज व्यवस्था की मानसिकता स्पष्ट हो जाती है। इस प्रकार की भारतीय गुलामगीरी की मानसिकता और दरिद्रता की उपज के रूप में 'भीमक्या' की तरह अण्णा भाऊ साठे के साहित्य में अनेक पात्र आए है। जो अपने विचारों को दूसरों के विचारों के साथ बांधकर रखने से होनेवाली दुर्दशा को चीख-चीखकर बयान करते है।

अण्णा डॉ. बाबासाहेब अंबेडकर के विचारों से काफी प्रभावित थे। डॉ. बाबासाहेब अंबेडकर हमेशा कहते थे - "मार्क्सवाद रोटी का प्रश्न हल कर सकता है किन्तु इन्सान के रूप में जीवन जीने का प्रश्न बाकी रहता ही है, और मुझे रोटी से भी जादा ईज्जत और स्वाभिमान प्यारा है।"[०६] अण्णा इस प्रकार के विचारों से प्रभावित होकर जीवन और साहित्य के माध्यम से उपेक्षितों को ईज्जत, स्वाभिमान और सम्माण दिलाने के लिए संघर्ष करते रहे। उन्हें देश की आजादी से काफी उम्मीद थी। लेकिन आजादी के दिनों में देश की राजनीति उच्चवर्ण और वर्ग के हाथों में एकाकार होती देखकर अण्णा का आजादी से मोहभंग होने लगा था। उन्हें पक्का यकिन हो गया था कि, इस प्रकार की आजादी से शोषित, पीडित, दलित और उपेक्षित लोगों का कल्याण होनेवाला नहीं है। इस कारण उन्होंने आजादी के दूसरे ही दिन मुंबई में २० हजार मजदूरों को लेकर मोर्चा निकाला था। उस मोर्चे की घोषणा थी - 'यह आजादी झूटी है, देश की जनता भूखी है।' लेकिन उनके कंठ की पुकार आगे चलकर स्वार्थ की राजनीति में विलीन होती गई। समय के साथ नए शिरे से उबरती अर्थकेंद्रीत व्यवस्था, उद्योग-व्यापार, बदलते सामाजिक-

राजनीक मूल्य, शिक्षा का नीजीकरण, दसवीं तक पास की हमी, सेज (Specil Economic Zonc) के माध्यम से विदेशी कंपनीयों का आक्रमण और उसके माध्यम से निर्माण होनेवाली बूनियादी आवश्यकताओं की समस्याएँ बढने लगी है। जिसकी वजह से सामाजिक, आर्थिक, शैक्षणिक, सांस्कृतिक, राजनीतिक विषमता कम होने की बजाय बढती नजर आने लगी है। विकास के नाम पर भकास होती मानवीयता, पृथ्वी और उसपर विचरण करनेवाले जीवों के बारे में कोई भी चिंतन और मंथन करता दिखाई नहीं दे रहा है। जिसकी वजह से 'स्वातंत्र्य, सामाजिक समता और समानता' का सपना टूटकर बिखेरता नजर आने लगा है।

कूल मिलाकर हम कह सकते है कि, स्थापित साहित्यकार और साहित्य, प्रकाशकों के षडयंत्रों के बीच अण्णा भाऊ साठे के जीवन और साहित्य में व्यपक सहानुभवों की अभिव्यक्ति हुई है। व्यापक समाज के प्रति उनके मन में प्रेम भावना ही है, जो उनके साहित्य को जाति-धर्म की बेडियों से मुक्त करते हुए विश्वमानव के कल्याण से जोड देती है। हमें उनके साहित्य में स्वातंत्र्य, समता, समानता और धर्मनिरपेक्षता को स्थापित करनेवाले मूल्यों के प्रति निष्ठा, अस्था और दृढ विश्वास दिखाई देता है। साथ ही घुमंतू जनजातियों के बीच जीवन जीनेवाले लोगों में नयी शक्ति, सामर्थ्य और नया विश्वास भी निर्माण करता है। उनमें सपने जगाकर उसको स्वाभिमान, आत्मसम्मान, साहस और संघर्ष के माध्यम से पूरा करने के नैतिक रास्तों को भी प्रस्तुत करता है। उनका साहित्य मानवमुक्ति, उसका स्वातंत्र्य और साम्यवादी सामाजिक संरचना पर बार-बार जोर देता नजर आता है। इतना ही नहीं तो देश तथा देशवासियों के प्रति भक्ति, श्रध्दा और अस्था का भाव ही उनकी प्रमाणिकता, नैतिकता, उदारता और सम्वेदना से हमें जोडकर परिवर्तन के लिए प्रेरित करता है। वर्तमान में फैली विषमता और विरोधाभासों को उनके साहित्य से प्रेरणा लेकर ही हल किया जा सकता है। ऐसे महान साहित्यकार का साहित्य स्थापित साहित्यकारों से भिन्न दलित, शोषित, पीडीत और उपेक्षित समाज की अस्मितता के लिए संघर्षरत होने के कारण वर्तमान समय में उसकी आवश्यकता ही नहीं तो हमारी अनिवार्यता बन गई है।

संदर्भ-ग्रंथः-

०१. आशिष देशपांडे, तुकाराम भाउराव साठे (अण्णा भाउ साठे) मराठी माहिती, भाषण, सुत्रसंचलन - http://sutrsanchalan. blogspotl.com/p/blog-page_२७.html. संपादन दिनांक ०८/०८/२०१८.

०२. अण्णा भाउ साठे, जखम, गजाआड (कथासंग्रह), प्रकाशक - गुलाबराव मारूतीराव कारले, सुरेश एजन्सी, शुक्रवार पेठ पुणे, चौथी आवृत्ती, अगस्त - २००३, पृ.क्र. ४३.

०३. अण्णा भाउ साठे, जखम, गजाआड (कथासंग्रह), प्रकाशक - गुलाबराव मारूतीराव कारले, सुरेश एजन्सी, शुक्रवार पेठ पुणे,

हरिश गोयल की विज्ञानकथा संजीवनी

डॉ. बी. आर. नळे
हिंदी विभाग, सुंदरराव सोळंके महाविद्यालय, माजलगाव.

वरिष्ठ विज्ञान कथाकार हरिश गोयल का सन् 2008 ई. में प्रकाशित विज्ञानकथा संग्रह मानव क्लोन काफी चर्चित रहा है। जिसमें लेखक ने मानव क्लोन को लेकर सकारात्मक और नकारात्मक पौलुओं पर विस्तार से अपने विचार प्रस्तुत किए है। विज्ञान की हर खोज तो नौतिकता और अनौतिकता से मुक्त होती है, लेकिन उसका प्रयोग करनेवाले की मानसिकता और समाज की मानसिकता के बीच अंतर आ जाने के कारण आज नौतिकता और अनौतिकता के प्रश्न निर्माण हो रहे हैं। इस के लिए वौज्ञानिक समझ एवं दृष्टिकोण का अभाव और दिशाहिन एवं सीमाहिन प्रगति को जिम्मेदार ठहराया जा सकता है। आज ऐसी दिशाहिन प्रगति और उसके अज्ञान से निर्मित प्रश्नोंने मानव समाज को भयभीत करना शुरू किया है। ऐसे मानव को भयभीत करनेवाले अनेक प्रश्नों में से एक है- मानव क्लोन। जिसको लेकर आज समाज के परिदृश्य पर नौतिकता और अनौतिकता के साथ मानव अस्तित्व को लेकर कई प्रश्न उठने लगे है, जिसकी चर्चा कथाकार ने संजीवनी नामक विज्ञानकथा के माध्यम से की है।

आज भी वौवाहिक जीवन में संतानों की प्राप्ति का मोह कम नहीं हो रहा है। आज के वौज्ञानिक युग में हर स्त्री माँ और पुरूष पिता बनना चाहता है, लेकिन शारीरिक कमी तथा गंभीर बीमारी की वजह से प्रत्येक स्त्री-पुरूष की ख्वाईश पूरी नहीं हो पा रही है। उन्हें निसंतान होने का दुःख सहना पड रहा है। ऐसे नवदाम्पत्य आए दिन सामाजिक उपेक्षा, प्रताडना, अपमान और अवहेलना के शिकार हो रहे है। उसमें भी निराशा, हताशा और दोहरे व्यवहार की शिकार स्त्री बनती जा रही है। चाहें उसमें कमी हो या न हो। इसकी वजह से अनेक स्त्रियों का जीवन उध्वस्थ होने लगा है। ऐसे स्त्रियों के जीवन में आशा का किरण परखनली शिशु और मानव क्लोन की तकनीकी ले आयी है। लेकिन उसे भी भारतीय मानसिकता सही ढंग से स्वीकार नहीं पा रही है। उसको लेकर भी समाज में नौतिकता के प्रश्न खडे किए जा रहे हैं। धाय माँ के प्रश्न खडे हो रहे हैं। पति, साँस-ससूर उस विधि के विरोध में खडे होने लगे है। समाज उन बच्चों को अपना नहीं रहा। एक प्रकार से कहें तो अज्ञान, अंधश्रध्दा, गरीबी और भारतीयों की मानसिकता की वजह से विज्ञान वरदान साबित नहीं हो रहा है। आज भी समाज का ढर्रा वौसे ही चल रहा है, जौसे सौ साल पहले चलता था। इसे बदलने की आवश्यकता लेखक महसूस करते हैं।

मानव क्लोन से अब मनचाही संतान को पाना भी आसान हो गया है। उसका रंग, आंखें, नाक, बाल, लम्बाई चौडाई, बुध्दि को पूर्व निर्धारित कारके बच्चे को पाना संभव हो चूका है। कोशिका से भ्रूण विकसित करके गंभीर बीमारी (पार्किसन, अल्झीमर, आथ्राइटिस), मानव अंग की मरम्मत, हृदय-यकृत और त्वचा जौसे अंगों का विकास संभव हो चूका है। इतना ही नहीं तो अयौनिज प्रजनन का मार्ग भी खुला कर दिया है। संजीवनी कहानी की नायिका विशाखा अपने पति की परोपकारिता को बताती है- क्लोनित भ्रूण की स्टेम कोशिकाओं से शरीर का मनचाहा अंग विकसित किया गया तथा उसे मानव शरीर में आवश्यकतानुसार प्रत्यारोपित किया गया। वृध्द तथा बीमार हृदय तथा फेफडों को हटाकर उनके स्थान पर क्लोन से विकसित नये हृदय तथा फेफडों को लगाया गया।[1] अब वौज्ञानिक मरे हुए इन्सान की त्वचा, गुर्दे और आंत से कोशिका प्राप्त कर उससे भ्रूण विकसित करने की तकनीकी विकसित करने लगे है और उसमें सौ प्रतिशत सफलता मिली भी होगी। इतना चिकित्सा विज्ञान और जीव विज्ञान अपनी प्रगति कर चूका है। इस लिए परखनली शिशु तकनीकी और मानव क्लोन मानव जीवन के लिए संजीवनी एवं वरदान साबित हो रही है, लेकिन उसकी वजह से जो समाजिक प्रश्न निर्माण हो रहे हैं, वे उसे अभिशाप में परिवर्तीत करने लगे हैं। उसी को देखते हुए संयुक्त राष्ट्र संघ ने मानव क्लोन के संपूर्ण विकास पर प्रतिबंध लगाया है। साथ ही अंतरराष्ट्रीय स्वास्थ्य संगठन की निगरानी में यह कार्य रखा गया है।

विज्ञान वरदान ही है, किन्तु मानव की हिंसात्मक और स्वार्थी वृत्ति उसे अभिशाप में परिवर्तीत करने लगी है। जिस तरह परमाणु शक्ति (ऊर्जा) हमारे विकास, उन्नति और प्रगति के लिए वरदान साबित हो सकती है, ठीक इसके विपरित उसका गलत इस्तेमाल अभिशाप भी बन सकता है। इस तरह मानव क्लोन वरदान भी हो सकता है और अभिशाप भी। हम उसका प्रयोग क्यों? किस लिए ? किस अवस्था में? कैसे ? कब ? करते हैं, उसपर उसकी नौतिकता और अनौतिकता निर्भर करती है। आधुनिक युग में हमारी संवेदना खोती जा रही है। लाभ और मुनाफा केंद्रित अर्थव्यवस्था और राजनीति ने सारे सिध्दांतों को ताक पर रख दिया। देश की इकोनॉमी और इकोलॉजी को बिगाड दिया है। ऐसे में किसी वौज्ञानिक ने अपनी सारी नौतिकता ताक पर रखते हुए प्रसिध्दि, पौसा और अन्य प्रलोभनों को देखते हुए गुप्त रूप से मानव क्लोन विकसित किए तो क्या होगा? सामाजिक संरचना का क्या हो सकता है? उसके (क्लोन के) गलत व्यवहार के लिए जिम्मेदार कौन होगा? उसके (क्लोन के) माता-पिता कौन होंगे? क्या वह (क्लोन के) किसी का हमशक्ल होने का फायदा

नहीं उठायेगा? वैवाहिक जीवन नष्ट नहीं हो सकता? प्रेम, करूणा, सौहार्द, अनुराग, अनुरक्ति, मातृत्व भाव, लाड-प्यार, वात्सल्य जैसी भावनाएँ वैवाहिक जीवन की समाप्ति के साथ समाप्त नहीं हो सकती? मानव क्लोन दु:ख, शोक, पीडा, अफसोस, व्यथा, वेदना, पीर को कैसे समझेंगे? मन की पीडा क्या होती है? पति-पत्नी का बिछोह, पे्रमप्रेमिका की जुदाई, परिजनों का वियोग क्या होता है? यह कैसे समझ पायेंगे? आदि अनेक प्रश्न मानव क्लोन को लेकर लेखक ने उपस्थि किएं हैं।

उपर्युक्त प्रश्न उपस्थित होने के अनेक कारण है, जिनमें से प्रमुख कारण है - न्युक्लियर ट्रांसफर के दौरान जीनों में होनवाली गडबडी। बाह्य रूप से न्युक्लियर ट्रांसफर के कारण क्लोन जीरोक्स कापी अर्थात हमशक्ल ही होता है। लेकिन उसके मानसिक और बौध्दिक गुण अपने जनक से भिन्न भी हो सकते हैं। क्योंकि जीनों के मानसिक अथवा बौध्दिक गुणों के प्रकटीकरण पर अनिवार्य रूप से मनुष्य के जन्म से पूर्व आंतरिक परिवेश (ताप, प्रकाश, नमी, पोषण, हारमोन्स तथा माता का मानसिक परिवेश) तथा बर्हिगत परिवेश (सामाजिक, सांस्कृतिक, आर्थिक, शौक्षणिक परिस्थिति एवं परिवेश) का प्रभाव पडता है। जिन मानव क्लोन की परवरिश योग्य एवं उचित वातावरण में होती है, वे तो मानवीय गुनों से युक्त हो सकते हैं। लेकिन जिनकी परवरिश गलत हाथों और वातावरण में होगी, उसका क्या? दोनों प्रकार के क्लोन के साथ एक जैसा व्यवहार करणा उचित होगा क्या? मानव समाज में भी कुछ लोग विध्वंसक प्रवृत्ति के होते हंै तो क्या उन्हें समाज से बे-दखल किया जाता है? तो फिर क्लोन पर ही पाबंदी क्यों? इस प्रकार के सवाल वैज्ञानिक और समाज के सामने उठने लगे हैं।

ऐसी विभ्रम और संशय की अवस्था में किसी ने अपनों के खोने की पीडा से मुक्ति पाने के लिए मरे आदमी का क्लोन तैयार किया तो समाज में कितनी गडबडियां हो सकती है। इसकी कोई कल्पना भी नहीं कर सकता। विज्ञान की निगाह में, कानून की निगाह में, समाज की निगाह में, परिवार की निगाह में, दम्पति की निगाह में और स्वयं क्लोन की निगाह में उसका अस्तित्व क्या होगा? इस प्रश्न का उत्तर आज कोई भी नहीं दे रहा। प्रस्तुत विज्ञान कथा संजीवनी के माध्यम से कथाकार ने इस प्रकार के अनेक प्रश्नों को उठाने का महत्वपूर्ण कार्य किया है। इस कारण उनकी यह कथा मानव क्लोन के जगत में महत्वपूर्ण है। उन्होंने नव-दम्पति के माध्यम से अनेक समस्याओं को उठाते हुए स्पष्ट संकेत दिया है कि, इन सभी प्रश्नों के उत्तर प्राप्त किए बिना क्लोन का निर्माण करना सब के प्रति अन्याय होगा। सामाजिक संरचना, मानवीय सभ्यता और संस्कृति का ढाँचा चरमरा जायेगा। सबके अस्तित्व के प्रश्न खडे हो जायेंगे।

आज मानव क्लोन पर पूरे विश्व में प्रतिबंध है। ऐसे में किसी अमीर स्त्री ने अपने मरे हुए पति को बहुत बडी कीमत देकर पुन:जीवित करने की ठान ली तो क्या होगा? और वैज्ञानिक ने पैसा तथा अन्य प्रलोभनों के फेरे में आकर गुप्त रूप से इस (मानव क्लोन) कार्य को अन्जाम दिया तो। वह क्लोन उस स्त्री का पति होगा या बेटा, यह कहना मुश्किल है। क्योंकि समाज की निगाह में मरा हुआ उसका पति है उससे प्राप्त क्लोन पति से उत्पन्न संतान होगी। तो फिर एक मां अपने संतान के साथ शादी कैसे कर सकती है? यह भी एक प्रश्न है। समाज एवं परिवार का विरोध और उसकी पति के प्रति की चाह के बीच फिर क्या होगा? नौतिकता और अनौतिकता के प्रश्न उपस्थित हो जायेंगे। लोग सामाजिक संरचना को बचाने के लिए कोर्ट जायेंगे। कहानी की नायिका विशाखा अपने मरे पति को मानव क्लोन की विधि द्वारा प्राप्त करके उससे शादी करती है। जिसका समाज स्वीकार नहीं करता। विशाखा अपनी आप बीती को बताती हुई कहती है- पूरे समाज में इससे बवाल खडा हो गया। लोगों ने इसे घोर अनौतिक कहा। माना कि, अभिजित एक क्लोन था, लेकिन वह विशाखा का बच्चा था। विशाखा उसकी माँ थी। वह उसकी पत्नी कैसे बन गई? उन्हें कोर्ट में घसिटा गया।[2] अब कोर्ट किसकी सुनेगा और किसे न्याय देगा? यह भी एक प्रश्न है।

विज्ञान यह बताता है कि, मृत्यु के समय जो उम्र व्यक्ति की होती है, वही उम्र कोशिका की होती है। इस तरह से देखा जाए तो पति की उम्र पत्नी से जादा होती है। फिर क्लोन की उम्र कम कैसे हो सकती है। अपने से जादा उम्रवाले को अपनी संतान कैसे माना जा सकता है। विशाखा यही बात समाज को समझा रही थी। लेकिन समाज मान नहीं रहा था। अपनी विवशता बताती हुई कथा नायिका कहती है- लेकिन समाज इस बात को क्यों नहीं समझ रहा है? उसके गले यह वात क्यों नहीं उतर रही? अभिजित का क्लोन उससे दो वर्ष बडा है, वह उसे अपना बच्चा कैसे मान सकती है।[3] फिर भी समाज नहीं मानता। उसे अदालत के चौखडे में खडा कर ही देता है। ऐसी स्थिति में उस स्त्री की अवस्था कैसी होगी? क्या करें और क्या न करें वाले हेमलेट से भिन्न कैसे हो सकती है। पति माने या संतान की द्विवीधा आखिर उसे कहाँ ले जायेगी? उसकी स्थिति को व्यक्त करते हुए लेखक ने लिखा है- उसकी अत्यन्त दुविधाजनक स्थिति थी। कई रात उसे नींद नहीं आई। उसकी स्थिति हेमलेट की तरह हो गई क्या करें तथा क्या न करें ?[4] ऐसे मामले अगर अदालत में पहँुच भी जायेंगे तो अदालत कर भी क्या सकती है। एक तरफ वैज्ञानिक सत्य है, तो दूसरी तरफ सामाजिक प्रश्न संरचना और नयीं समस्याएँ है। ऊपर से ऐसी समस्याओं को सुलझाने के लिए आज तक कोई कानून भी बनाया नहीं है।

इस प्रकार के विवाद से निर्मित क्लोन की मानसिकता पर भी क्या असर हो सकते है। इसका हम अनुमान भी नहीं लगा सकते। समाज, अदालत, स्त्री आदि का व्यवहार देखकर न्यूनगंड भी निर्माण हो सकता है या तो फिर सब के

CURRENT GLOBAL REVIEWER

Special Issue 29 , Vol. 1 November 2020	Peer Reviewed SJIF	ISSN : 2319 - 8648 Impact Factor : 7.139

खिलाफ बगावत भी कर सकता है। दोनों स्थितियों में अधपतन ही होगा। समाज उसकी भावनाओं की कद्र नहीं करेगा। उसकी हत्या करने पर उतारू हो जायेगा। उससे बचने के लिए एकांत का सहारा लेना पडेगा। क्या उससे बचेगा? क्या मानव क्लोन इस दुनिया से समाप्त हो जायेंगे? ... समाज में कोई उसकी हत्या कैसे कर सकता है? ... वह भी मानव क्लोन है क्या उसकी हत्या हो सकती है? ... लेकिन कोई सिरफिरा ऐसा कर सकता है, अत: उसे किसी अज्ञात स्थान पर ही जाकर निवास करना होगा।[5] मानव क्लोन की हत्या क्या मानव और मानवता की हत्या नहीं है? इस लिए मानव क्लोन का प्रयोग परमाणु शक्ति के जौसा बन सकता है।

भविष्य में पृथ्वी पर केवल मानव क्लोन के अस्तित्व की, सिर्फ महिलाओं के रहने की संभावना को व्यक्त किया जा रहा है। वौवाहिक जीवन की जगह स्त्रियों में समलैंगिकता बढने की संभावना भी व्यक्त की जा रही है। संतान प्राप्ति का आसान रास्ता उपलब्ध होने के कारण शादी और परिवार का अस्तित्व खतरे में आने की संभावना को कोई टाल नहीं सकता। ऐसे में विज्ञान की प्रगति मानव के लिए अभिशाप बन सकती है। इसलिए संयुक्त राष्ट्र संघ और अंतरराष्ट्रीय स्वास्थ्य संघटनों के द्वारा उचित एवं उपयुक्त नियमावली के निर्माण की और उस पर सक्त अमल करने की आवश्यकता है। साथ ही वौज्ञानिक दृष्टिकोण, उसकी समझ और विवेकशील मानसिकता के निर्माण का प्रयास भी करना चाहिए। इसमें सबका हित भी है और जीवन का संगीत भी है।

लेखक का स्पष्ट मत है कि, मानव क्लोन मानवता के लिए वरदान साबित करनां हो तो सबसे पहले हमें उसके लिए उपयुक्त जमींन तौयार करनी चाहिए। अर्थात मानव क्लोन का व्यवहारिक उपयोग करने के पहले समाज में उठनेवाले संभावित प्रश्नों को लेकर दूरदृष्टि से साधकबाधक चर्चा करनी चाहिए, जनजागरण के साथ वौज्ञानिक दृष्टिकोण और समझ विकसित करनी चाहिए। उसके साथ कुछ गंभीर प्रश्न खडे होने पर उसे हल करन के लिए कानून व्यवस्था का निर्माण भी करना चाहिए। उचित एवं अनुकूल वातावरण बनने के बाद मानव क्लोन का व्यवहार में प्रयोग करना चाहिए। तभी मानव क्लोन निसंतानों के लिए वरदान साबित हो सकता है। मानव क्लोन को लेकर हरिश गोयल जी का दूसरा एक महत्त्वपूर्ण विचार है कि, विज्ञान की प्रगति तो मानव के अस्तित्व, उन्नति और तरक्की के लिए अनिवार्य है ही, लेकिन उसकी प्रगति अगर मानव के अस्तित्व पर ही प्रश्न-चिन्ह खडा करती है, तो वौसी प्रगति का न होना ही बेहतर है। अर्थात् विज्ञान की प्रगति निश्चित सीमा और दिशा में होनी चाहिए। सीमाहीन और दिशाहिन प्रगति मानव विनाश का कारण बन सकती है।

संदर्भ-सूचि :

1. हरिश गोयल, मानव क्लोन (विज्ञान-कथा संग्रह), इण्डियन पब्लिशिंग हाउस 852, महावीर नगर, टोंक रोड, जयपूर-302 018, प्रथम संस्करण - 2008. पृ. क्र.31.
2. हरिश गोयल, मानव क्लोन (विज्ञान-कथा संग्रह), इण्डियन पब्लिशिंग हाउस 852, महावीर नगर, टोंक रोड, जयपूर-302 018, प्रथम संस्करण - 2008. पृ. क्र.44.
3. हरिश गोयल, मानव क्लोन (विज्ञान-कथा संग्रह), इण्डियन पब्लिशिंग हाउस 852, महावीर नगर, टोंक रोड, जयपूर-302 018, प्रथम संस्करण - 2008. पृ. क्र.50.
4. हरिश गोयल, मानव क्लोन (विज्ञान-कथा संग्रह), इण्डियन पब्लिशिंग हाउस 852, महावीर नगर, टोंक रोड, जयपूर-302 018, प्रथम संस्करण - 2008. पृ. क्र.48.
5. हरिश गोयल, मानव क्लोन (विज्ञान-कथा संग्रह), इण्डियन पब्लिशिंग हाउस 852, महावीर नगर, टोंक रोड, जयपूर-302 018, प्रथम संस्करण - 2008. पृ. क्र.49.

सहायक ग्रंथ :

1. के. वि. गोपाल कृष्ण, विज्ञान और प्रौद्योगिकी का मानव जाती पर प्रभाव, अनुवादक- विनीता सिंघल, राष्ट्रीय पुस्तक न्यास, भारत, नयीं दिल्ली - 110 070, प्रथम संस्करण - 2015.
2. रघुनाथ अनंत माशलकर, वौज्ञानिक भारत का निर्माण, सामायिक प्रकाशन, नयीं दिल्ली , संस्करण - 2009.
3. पुष्पा मित्र भार्गव / चंदना चक्रवर्ती, देवदूत, शौतान और विज्ञान, अनुवाद- अनुराग शर्मा, राष्ट्रीय पुस्तक न्यास, भारत, नयीं दिल्ली - 110 070, प्रथम प्रकाशन - 2014.

E-ISSN : 2348-7143
Jan. 2021

'जूठन' आत्मकथा में दलित विमर्श

शोध निर्देशक
डॉ. बी. आर. नळे
हिंदी विभाग
सुंदरराव सोळंके महाविद्यालय, माजलगाव.

शोधार्थी
अमृता अनिल तोर
सुंदरराव सोळंके महाविद्यालय, माजलगाव.
मो. ९४२१६४२८८५
E-mail : tauramruta@gmail.com

इक्कीसवी सदी में हिंदी साहित्य में दलित आत्मकथाएँ महत्त्वपूर्ण स्थान रखती है। यह विधा अपने व्यक्तिगत भोगे हुए अनुभव को ही बयाँ नहीं करती बल्कि समाज मे हो रहे जातिगत भेदभाव का दस्तावेज भी प्रस्तुत करता है। दलित साहित्यकारों ने इन आत्मकथाओं के माध्यम से अपने ऊपर होते आ रहे सदियों के शोषण को समाज के सामने लाने का प्रयास किया है। हिंदी दलित साहित्य ऐसी सच्चाई को लेकर उभरा, जो भोगा हुआ सच था। यह साहित्य न मनोरंजन था न परम्परागत रूप में शिक्षा देनेवाला। वह एक ऐसा सच था, जो सदियों से पलकों की नीचे घटित हो रहा था। जिसने आजीवन घृणा, उपेक्षा अपमान, दुत्कार, धित्कार, डाट-डपट, बदनामी, पीड़ा गरीबी, दरिद्रता का सहा था।

भारतीय समाज में विशेष रूप में दलित समाज सदियों से अछूत रहा है। दलित व्यक्ति का लेखक मुख्य धारा के समाज से पीड़ा दर्द, जातिभेद, शोषण एवं अत्याचार को सहा था। उसी यथार्थ को आज इक्कीसवीं सदी के हिंदी साहित्य में आत्मकथा के माध्यम से सब के सामने प्रस्तुत करने लगा है। वर्तमान में दलित साहित्य में आत्मकथाएँ सबसे अधिक लिखी गई। जिनमें प्रमुख रूप से अपने अपने पिंजरे, दोहरा अभिशाप, शिकंजे का दर्द, तिरस्कृत, झोपड़ी से राजभवन आदि। लेकिन ओमप्रकाश वाल्मीकि की 'जूठन' दलित साहित्य में अपना विशेष महत्त्व रखती है। ओमप्रकाश वाल्मीकि अपनी आत्मकथा के संदर्भ में लिखते हैं कि - " इन अनुभवों को लिखने में कई प्रकार के खतरे थे। एक लंबी जद्दोजहद के बाद मैं ने सिलसिलेवार लिखना शुरू किया। तमाम कष्टों, यातनाओं, उपेक्षाओं, प्रताडनाओं को एक बार फिर जीना पड़ा। उस दौरान गहरी मानसिक यंत्रणाएँ मैं ने भोगी। स्वयं को परत-दर परत उधेड़ते हुए कई बार लगा कितना दुःखदायी है यह सब। कुछ लोगों को यह अविश्वसनीय और अतिरंजना पूर्ण लगता है।"[1] आत्मकथा लिखते समय लेखक एक तरह से उन परिस्थितियों, यादों, जख्मो, दर्द, पीड़ा और अपमानों को दोबारा जीता है। उसका दोबारा एहसास करना बड़ा ही कष्टप्रद होता है। वह अपनी आत्मकथा के माध्यम से दलितों के वेदना को स्वर देता है। प्रस्तुत आत्मकथा में लेखक के बचपन से लेकर युवावस्था तक जीवन की वेदना और संवेदना की कष्टपूर्ण अनुभूतियाँ हैं।

लेखक का स्पष्ट मानना है कि, जिन लोगों की आर्थिक स्थिती अच्छी है, उन्होंने ही गरीबों को सबसे अधिक लूटा है। इसी बात पर जोर देते हुए वे अपनी आत्मकथा में लिखते है- "सवर्णों के मन में दलितों शूद्रों के लिए इतनी घृणा क्यों है? पेड़-पौधे, पशु पक्षियों को पूजनेवाला हिन्दु दलितों के प्रति इतना असहिष्णु क्यों है?"[2] सवर्णों द्वारा दलितों का सदियों से ही शोषण होता रहा। हिन्दू धर्म में नदी, पेड, पौधे, गाय, सांप आदि की पूजा की जाती है। इन सभी को स्थान और सम्मान दिया जाता है। लेकिन हिन्दू धर्म में दलित, शुद्र, अछूत मनुष्य को कोई स्थान नहीं कोई सन्मान नहीं। मिट्टी से बने पुतलों को भी भगवान मानकर पूजा की जाती है। मगर दलित शुद्र को मनुष्य तक नहीं मानते। उनके साथ पशुओं जैसा बर्ताव किया जाता है।

लेखक जब भी स्कूल, कॉलेज या दफ्तर या दोस्त के घर जाते है वे तो सबसे पहले उनको जाति पूछी जाती थी। जब लेखक जाति "दलित" बताते थे तो उनकी तरफ सब घृणा भरी नजरों से देखते थे। लेखक की पत्नी भी "वाल्मीकि" उपनाम को अपने नाम के आगे लगाने से इन्कार करती हुए कहती थी अगर हमारा बच्चा हुआ तो मैं उसके नाम के साथ "वाल्मीकि" उपनाम कभी नहीं लगाऊंगी। इसी प्रकार उपनाम से ही जात का पता चलता था। इसी संदर्भ में लेखक लिखते

'RESEARCH JOURNEY' International E- Research Journal
Impact Factor - (SJIF) – 6.625 (2019),
Special Issue -259 (B) 'वैश्विक परिदृश्य में भारतीय भाषाएं, संस्कृति और साहित्य की पारस्परिकता'
Peer Reviewed Journal

E-ISSN : 2348-7143
Jan. 2021

है कि - "जाति मालूम होते ही सब कुछ बदल जाता है। फुसफुसाहटें दलित होने की पीड़ा। चाकू की तरह नस-नस में उतर जाती है। गरीबी, अशिक्षा, छिन्न-भिन्न दारूण जिंदगी दरवाजे के बाहर खड़े रहने की पीड़ा भला अभिजात्य गुणों से संपन्न सवर्ण हिन्दू कैसे जान पाएंगे?" अपनी आत्मकथा के माध्यम से लेखक सवर्ण के द्वारा होनेवाले व्यवहारों की तरह उंगली उठाते हुए सवाल उठाते हैं की सवर्ण को दलितों की पीड़ा, अभाव, गरीबी, भुखमरी, और उपेक्षा के बीच होनेवाली पीड़ा को वे अगर जान पाए तो आज हमारे जीवन का नया अध्याय शुरू हो जाता है। जिसमें हम समाज के मुख्यधारा में आ जाते। अपने हित और अधिकार की बात करते हैं। लेकिन उन्होंने कभी हमारी पीड़ा न समझी न कभी उसे समझने का प्रयास किया।

जब गाँव में शादी या उसके जैसे अनेक सार्वजनिक समारोह होते थे तो उसमें अपने पेट की भूख मिटाने के लिए घंटों इंतजार करने के बाद जूठा खाना मिल जाता था। ऊपर से उसके बदले में तमाम काम भी करने पड़ते थे और गालियों को भी सुनना पड़ता था। इससे विदारक और भयावह स्थिति तथा जीवन की त्रासदी और क्या हो सकती है। दिन में एक बार चूल्हा जलना अर्थात एक समय का खाना और बाकी समय में सिर्फ पानी लेकर पड़े रहने के लिए विवश करनेवाली यह व्यवस्था कैसे महान और मानवीय हो सकती है? इस पर भी आत्मकथाकार चिंतन करते हुए अपना आक्रोश व्यक्त करता है। जो उचित एवं जायज भी है। रोटी की कीमत वही जानता है, जो उसे पाने के लिए संघर्ष करता है। लेखक की आधी उम्र तो रोटी को पाने के लिए ही संघर्षरत रही है। इस कारण उससे भला रोटी की कीमत और कौन जान सकता है? वे रोटी की कीमत बताते हुए अपनी आत्मकथा में लिखते हैं- "मैं ने बचपन से रोटी को बहुत मूल्यवान वस्तु माना है। इसे बरबाद करनेवाले लोग मुझे अपराधी लगते थे।" लेखक अपने बचपन के बारे में कहते हैं की कभी-कभी तो उबले चावल के पानी को पीकर ही काम चलाना पड़ता था। इस उबले चावल के पानी को मांड कहते थे। लेखक के लिए यह मांड किसी दूध से कम ना था।

लेखक स्कूल के प्रसंग को बताते हुए लिखते है कि जब मास्टर द्रोणाचार्य ने भूख से तड़पते अश्वत्थामा को दूध की जगह आटापानी में घोलकर पीलाया था। यहां प्रसंग द्रोणाचार्य की गरीबी को दर्शाने के लिए महाभारतकार व्यास ने रचा था। इस प्रसंग को सुनते ही लेखक खड़े होकर मास्टर साहब से सवाल करते हैं- "अश्वत्थामा को तो दूध की जगह आटे का घोल पिलाया गया और हमें चावल का मांड। फिर किसी भी महाकाव्य में हमारा जिक्र क्यों नहीं आया?" इस प्रकार लेखक अपनी कक्षा में प्रश्न उठाता है कि, महाभारत में द्रोणाचार्य की गरीबी का चित्रण है। लेकिन हम दलितों की पीड़ा, दर्द, शोषण, अपमान, उपेक्षा का जिक्र तक कोई नहीं करता। यह हमारी जाति पर कितना बड़ा अन्याय है।

लेखक को स्कूल में पढ़ते समय अनेक यातनाओं का सामना करना पड़ा था। लेखक को कक्षा के बाहर बैठना पड़ता था। उनके जाति के कारण उनका कोई दोस्त नहीं बन पाता था। अध्यापक उनकी ओर कोई ध्यान नहीं देते थे। बल्कि उनसे काम करवाते थे इसी संदर्भ में लेखक लिखते हैं कि - "हेटमास्टर के आदेश पर मैं ने स्कूल के कमरे, बरामदे साफ कर दिए। तभी वह खुद चलकर आए और बोले इसके बाद मैदान भी साफ कर दे। लंम्बा-चौड़ा मैदान मेरे वजूद से कई गुना बड़ा था। जिसे साफ करने से मेरी कमर दर्द करने लगी थी।" इस प्रकार के काम अध्यापक दलित बच्चों से करवाते थे। उनके प्रति उपेक्षा का भाव रखते थे। अच्छे नंबर लाने पर भी कभी सम्मान की दृष्टि से नहीं देखा जाता था। लेखक हमेशा अपने प्रति उपेक्षा, अपमान को देखकर दु:खी होते थे, और अपने जाति के प्रति मन में हीन भावना महसूस करते थे। अपनी पढ़ाई के लिए उन्हें संघर्ष करना पड़ा। लेखक अनेक समस्याओं का सामना करते हुए अपनी पढ़ाई पूरी करते है। लेखक को देखकर बस्ती के बच्चे मनसे पढ़ते हैं। लेकिन सवर्णों हिन्दू उन्हें पढ़-लिखने से रोकते थे। इस कारण लेखक अपनी मन की व्यथा को प्रस्तुत आत्मकथा में रेखांकित करते हुए लिखते हैं कि- "दलित पढ़-लिखकर समाज की मुख्यधारा से जुड़ना चाहते हैं, लेकिन सवर्णों, (?) उन्हें इस धारा से रोकता है। उनसे भेदभाव बरतता है। अपने से हीन मानता है। उसकी बुद्धिमता, योग्यता, कार्यकुशलता पर सन्देह व्यक्त किया जाता है। प्रताड़ित करने के तमाम हथकंडे

210

E-ISSN :
2348-7143
Jan. 2021

अपनाए जाते है इस पीड़ा को वही जानता है। जिसने इसकी विभीषिका को नश्तर अपनी त्वचा पर सहे है। जिसने जिस्म को सिर्फ बाहर से ही घायल नहीं किया है अंदर से भी छिन्ना-छिन्ना कर दिया है।"[7] दलित पढ़-लिखकर समाज की मुख्यधारा से जुड़ना चाहते थे। सवर्णो दलितों को हमेशा शिक्षा से दूर रखना चाहते थे। सवर्णोवादी समाज को डर था कि अगर दलित पिछड़े लोग पढ़-लिखकर अपनी अधिकार के प्रति जागरूक होंगे। वे अपना अधिकार पाने के लिए आवाज उठाने लगेंगे। इन सब प्रश्नों का जवाब मांगती उनकी आत्मकथा जीवन में भोगे हुए यथार्थ को समाज के सा मने लेकर आते हैं।

इस प्रकार "जूठन" यह आत्मकथा सच्च अर्थो में "दलित विमर्श" को हमारे सामने रखती है। दलितों को आगे बढ़ने उन्हें कार्यरत संघर्षरत रहने की चेतना देती है। आत्मकथा के पात्र अन्याय से रोते बैठने के बजाए उसका डटकर विरोध कर अपने मंजिल तक पहुंचते हैं। इसी कारण "जूठन" आत्मकथा बेजोड बन चुकी है।

संदर्भ :

१. ओमप्रकाश वाल्मीकि - जूठन (पहला खंड) राधाकृष्ण प्रकाशन; पहला संस्करण १९९७, पृष्ठ क्र. ९-१०.
२. वही पृष्ठ क्रमांक १६३.
३. वही पृष्ठ क्रमांक १६४.
४. वही पृष्ठ क्रमांक १०३.
५. वही पृष्ठ क्रमांक ३४.
६. वही पृष्ठ क्रमांक १५.
७. वही पृष्ठ क्रमांक १५५.

www.bohalsm.blogspot.com
Impact Factor : 3.811

Bohal Shodh Manjusha ISSN : 2395-7115
22 जून 2021-वेबिनार विशेषांक Page No. : 18-21

AN INTERNATIONAL PEER REVIEWED & REFEREED
MULTIDISCIPLINARY & MULTIPLE LANGUAGES RESEARCH JOURNAL

कैलाश बनवासी के साहित्य में विविध विमर्श

-प्रा. डॉ. बी. आर. नळे, शोध निर्देशक
-सौ. अमृता अनिल तीर, शोधार्थी
हिंदी विभाग, सुंदरराव सोळंके महाविद्यालय, माजलगाव।

मानव जीवन की प्रगति, उन्नति और विकास की धरोहर में साहित्य का विशेष योगदान रहा है। जिसमें साहित्यकार पहले अपने विवेक और संवेदना के धरातल पर मानव जीवन को प्रभावित करने वाली सभी समस्या, घटना, प्रवृत्ति, परिस्थिति और परिवेश का समग्रता के साथ आकलन करता है। उसी आकलन के अधार पर मानव समाज के सामने अपनी तर्कबुद्धि के सहारे निरंतर 'नए–नए विकल्प' रखता है। वही विकल्प व्यक्ति तथा समाज जीवन में व्याप्त समस्याओं को निष्कासित करते हुए परिवर्तन की राह दिखाते आएं हैं। वही विकल्प व्यक्ति तथा समाज जीवन में संवैधानिक मूल्यों का बीजारोपण करते हुए स्वातंत्र्य, समता, बंधुता, न्याय और धर्मनिरपेक्षता से प्रेरित समाज व्यवस्था के निर्माण में अपना योगदान देते हुए आज के मुकाम तक पहुंचे है।

आज विज्ञान–प्रौद्योगिकी के प्रभाव से प्रेरित भूमंडलीकरण ने सब किए कराएं पर पानी फेरना शुरू किया है। आज उसके मूल में बाजारवादी व्यवस्था काम करने लगी है। इस प्रकार की व्यवस्था ने व्यक्ति को इच्छा, आकांक्षा, महत्वकांक्षा और सपनों की ऐसी घुट्टी पिलाई है कि, आज हर कोई अपना विवेक खोकर उसकी धुन पर नाचने लगा है। इसी के चलते शोषण, अन्याय, अत्याचार, उत्पीड़न, उपेक्षा और प्रताड़ना की व्यवस्था अधिक मजबूत होने लगी है। आज बाजारू मानसिकता के चलते दिल, दिमाग, कर्म और खून के रिश्तों पर पैसा हावी हो जाने के कारण आदमी और उसके रिश्तों की कीमत दो कौड़ी की हो गई है। जिसके चलते घर–परिवार और समाज में आए दिन नयीं–नयीं समस्याएं जन्म लेने लगी है। जिसका चित्रण साहित्यकार बड़े संवेदनशीलता के साथ करते हुए नए विकल्प व्यक्ति तथा समाज के सामने अपनी रचनाओं के माध्यम से रखने लगे है। वही विकल्प विश्व समाज को समस्या के दल–दल में से बाहर निकालकर नई राह दिखा सकते है। उसी राह को ढूंढने के लिए विश्व समाज में प्रचलित परम्परा और समस्याओं पर विमर्श करने की आवश्यकता ने जोर पकड़ा। जिसके चलते विश्व साहित्य में विमर्श की चर्चा शुरू हो गई। इसी के चलते भारतीय साहित्य के केंद्र में विमर्श आ गया। उस विमर्श को लेकर हिंदी साहित्य के अंतर्गत सन १९६० के बाद चर्चा आरंभ हुई। इसका कारण यह है कि, आजादी के बाद भी स्त्री, दलित, आदिवासी, किन्नर, किसान, वृद्ध जैसे लोगों पर अन्याय अत्याचार हो रहे है। उनका मानसिक एवं शारीरिक शोषण हो रहा है। दलित, आदिवासी, किन्नर जैसे लोग समाज की मुख्य धारा से वंचित रहने लगे है।

आज दलित, आदिवासी, किन्नर तथा स्त्री पढ़ने लिखने और सोचने लगी। उन्हें अपनी गुलामी, लाचारी, बेबसी, गरीबी आदि के कारणों का एहसास होने लगा। वे इन सभी से मुक्ति पाने तथा समाज की मुख्य धारा

में आने के लिए न्याय की गुहार लगाने लगे। अपने जीवन में जो भोगा, सहा और अनुभूत किया, उसको अभिव्यक्त करने लगे। अपनी पीड़ा, दुःख, दर्द, तकलीफ तथा शोषण को विश्व के संन्मुख रखने लगे है। आज अभिव्यक्ति की इस छटपटाहट ने शोषितों को एक ओर लिखने के लिए मजबूर किया है, तो दुसरी ओर उनकी आवाज़ को पैना और तीखा बना दिया है। उसकी छटाएं हमें हिंदी साहित्य के अंतर्गत दलित, आदिवासी, किन्नर, किसान, वृद्ध, स्त्री शोषण की अभिव्यक्ति में देखने के लिए मिलती है। इस परम्परा में हिंदी साहित्य के युवा कथाकार कैलाश बनवारी का नाम प्रमुख रूप से सामने आ जाता है। जिन्होंने स्री, किसान, दलित और वृद्धों की समस्याओं को केंद्र में रखकर अपने साहित्य का सृजन किया है। प्रस्तुत शोधपत्र के माध्यम से इन सबके बारें में कैलाश बनवारी की विचार धारा को उनके साहित्य के अधार पर रेखांकित किया जा रहा है।

स्त्री विमर्श :-

कैलाश बनवारी का २०१४ में आया 'लौटना नहीं है' यह उपन्यास स्त्री विमर्श पर आधारित उपन्यास है। इस उपन्यास की नायिका 'गौरी' है। गौरी को शादी के बाद अनेक यातनाओं का सामना करना पड़ता है। उसे अपने ससुरालवालों सहित अपने पति की उचित अनुचित सभी बातें माननी पड़ती है। गौरी का पति दिन–रात शराब पिता है और शराब पीकर रोज गौरी को मारता है। वह गौरी को शारीरिक एवं मानसिक रूप से प्रताड़ित करता है। गौरी रीति–रिवाज और माता–पिता के संस्कार की वजह से पति धर्म का निर्वाह करती है। पति के प्रत्येक जुल्म और शोषण को चुपचाप बिना विरोध करते हुए सहती है। लेकिन दिनों–दिन यह अन्याय–अत्याचार बढ़ते ही जा रहे थे। वह मारपीट गाली–गलौज और झगड़े से थक जाती है। वो यह सब नहीं सह पा रही थी।

एक दिन वह अपने पिताजी को चिट्ठी लिखती है कि, 'बाबूजी : अब मैं इस आदमी के साथ नहीं रह सकती। आपने जिस आदमी को मेरा हाथ पकड़ाया है। वह शराबी तो है ही रोज–रोज मुझसे मारपीट करता है। मुझे जान से मारने की बात करता है। अब मैं इसके साथ नहीं रह सकती। अगर आप लोग मुझे जरा भी चाहते है तो। मुझे इस नरक से निकाल लो नही तो मैं कुछ भी कर लूंगी। मैं आपको विश्वास दिलाती हूं कि, बाकी जीवन मैं आप लोगों पर बोझ नहीं बनूंगी। मैं आपसे हाथ जोड़कर अनुरोध करती हूं कि, मुझे इस दलदल से निकाल लीजिए।'[1] गौरी इस अन्याय अत्याचार से मुक्ति पाना चाहती है। वह अपने माता–पिता को विश्वास दिलाती है कि, मैं बाकी जीवन आप पर बोझ नहीं बनूंगी। माता–पिता को उस पर विश्वास रखना चाहिए था। जब गौरी अपने मायके में रहती है तभी गौरी के पति की मृत्यु हो जाती है। तलाक ना होने के कारण समाज उसे राजकुमार की विधवा का जीवन जीने के लिए मजबूर करता है। उसे विधवा की सारी रस्में रीति–रिवाजों को न चाहते हुए भी निभाने पड़ते है।

"इसी का चित्रण लेखक ने इस उपन्यास में किया है। लेखक ने इस उपन्यास के अंत में संकेत दिया है कि, अगर स्त्री पढ़ी लिखी हो और अपने अधिकारों के प्रति जागरूक हो तो पुरुषसत्ता व्यवस्था को भी चुनौती दे सकती है।

किसान विमर्श :-

भारत एक कृषि प्रधान देश है। भारत में ७५ प्रतिशत से भी अधिक लोग खेती पर अपने जीवन का उदाहरण करते है। पहले वर्षा, जमीन, खाद सब अच्छा होने के कारण खेती में अच्छी फसल होती थी। धान के भी अच्छे दाम मिलते थे। इसी कारण हर किसान खेती करके बहुत खुश था। 'जय जवान जय किसान' इस

उक्ति के कारण किसान एक प्रतिष्ठा का विषय बन गया।

लेकिन आज इक्कीसवीं सदी में किसान प्रतिष्ठा का विषय न रहकर 'किसान आत्महत्या' का विषय बन गया है। इस समस्या ने पुरे विश्व को विचलित कर दिया है। कृषि प्रधान देश अब कृषक आत्महत्या प्रधान देश बन गया है और यह सबसे बड़ा चिंता और चिंतन का विषय बन गया है। आज हमारे देश में ही नहीं सारी दुनिया में सबसे अधिक दुर्दशा किसानों की ही है। किसान सबके लिए तो अन्न उगा रहे है। लेकिन खुद भुखा मरने के लिए विवश है। इस समस्या के अनेक कारण है। इसी का चित्रण लेखक कैलाश बनवासी ने अपने कहानी संग्रह 'प्रकोप' तथा अन्य कहानियां में किया है।

'प्रकोप' कहानी में लेखक ने अकाल का चित्रण किया है। इस कहानी का प्रमुख पात्र 'इतवारी' है। इतवारी ईमानदार, सीधा, नरमदिल आदमी है। उसे भगवान पर पुरा भरोसा है। इसी कारण वह अपने खेत में पुरी ईनामदारी, सच्ची लगन और मेहनत से फ़सल उगाता है। लेकिन बार–बार अकाल पड़ने के कारण फसल की मात्रा कम हो जाती है। इसी कारण इतवारी कर्ज में डूब जाता है। यहां तक कि, उसे अपने बैल तक बेचने पड़ते है। बार–बार निराशा के कारण इतवारी पागल हो जाता है और इसी पागलपन में एक दिन वह आत्महत्या करता है। इतवारी के मरने के बाद घर की पुरी जिम्मेदारी छोटे बेटे आजू पर आ जाती है। घर में जो थोड़ा सा धान बचा था। उसी को बेचकर ही लकड़ी, तेल, नमक लाया जाता था। एक दिन जब जानकी थोड़ा सा धान निकाल रही थी कि, तभी गीता ने रास्ता रोक लिया और भोलेपन से पूछा – 'माँ, सब धान बेच देंगे तो हम किसको खाएंगे?'[२] जो किसान पुरे विश्व के लिए अन्न उगाता है। आज वहीं किसान और उसका परिवार भुखा मरने के लिए विवश है। कितनी भयावह स्थिति है। इसी का चित्रण लेखक ने अपनी कहानियों में किया है।

दलित विमर्श :-

भारतीय संस्कृति का मूल ढाँचा वर्ण व्यवस्था, जातिवाद एवं ऊँच–नीचता के भेदभाव पर आधारित है। इसी कारण समाज का बहुत बड़ा वर्ग सदियों से उपेक्षित रहा है। मनुष्य होने के बावजूद समाज व्यवस्था ने उसे पशुतुल्य जीवन जीने के लिए विवश कर दिया है। इसी का चित्रण कैलाश बनवासी ने 'बाजार में रामधन' इस कहानी संग्रह में किया है। 'गुरुजी और लोकेश की कहानी' इस कहानी में लोकेश हरिजन है। अनुसूचित जाति का है। इसी संदर्भ में लेखक लिखते हैं –'गांव में और कुछ पता चले न चले, जात सबसे पहले पता चलती है।'[३] लोगों के उपनाम से कौन स्वर्ण है और कौन हरिजन है। इसका पता चलता है। लोकेश दलित होने के कारण उसका घर गांव के बाहर है। एक तो गरीबी और परिवार में तीन–चार छोटी–छोटी बहने। इसी कारण लोकेश अपने परिवार का पेट भरने के लिए अनेक यातनाओं का सामना करना पड़ता है। कभी–कभी तो लोकेश को भुखा ही रहना पड़ता है। अपने परिवार के भरण–पोषण के लिए सुबह चार बजे से उठना पड़ता है। सुबह चार बजे ही उसे खेतों में सीला बीनने (दूसरों के खेत में फसल काटते समय जो धान गिरता है उसे उठाने के लिए) जाना पड़ता है और उसी धान से अपने परिवार का पेट भरना पड़ता है। इसी का चित्रण लेखक किया है।

वृद्ध विमर्श :-

'हम दो हमारे दो' संकल्पना ने संयुक्त परिवार को विभक्त कर दिया है। परिवार और रिश्ते बिखरते हुए

दिखाई दे रहे है। इसी कारण वृद्ध विमर्श आज के युग की आवश्यकता बन गया है। क्योंकि आज वृद्ध को बोझ मानकर वृद्धाश्रम में छोड़ दिया जाता है। आज हम इतने व्यस्त हो गए है कि, हमारे पास बुजुर्गों को समझने का समय ही नहीं है। इसका मुख्य कारण संयुक्त परिवारों का टूटना है। इसी कारण हम बुजुर्गों की तरफ ना ही ध्यान दे पा रहे है और ना ही उनके अनुभव और ज्ञान का लाभ उठा पा रहे है। परिणाम स्वरूप हमारी पीढियाँ एक दूसरे के नजदीक आने की अपेक्षा दूर होती जा रही है। यह खाई हमें अपनी सभ्यता और संस्कृति से दूर ले जा रही है। यह हमारा दुर्भाग्य है कि, अपने बुजुर्गो के ज्ञान तथा अनुभव को दूसरी पीढ़ी में हस्तांतरित नहीं कर पा रहे है। इसी का चित्रण कैलाश बनवासी की कहानी 'प्रतिक्षा' में देखने के लिए मिलता है।

कहानी में बूढ़ा आदमी रेलवे से सफर करता है। उसकी पहचान मण्डावी से हो जाती है। बुढ़े के साथ एक छोटी बेटी है। इसीलिए मण्डावी बूढ़े से पूछते हैं कि, आपको बेटे है या नहीं। तभी बुढ़ा कहता है। 'दो–दो बेटे हैं। बहुएं है। पर इनका होना नइ होना मेरे लिए एक बराबर है। कुछ संयत होकर बोला एक बेटा रायपुर में है और एक बिलासपुर में। दोनों खा कमा रहे हैं, भगवान की दया से। मगर जब उनको अपने बुढ़ा रहे बाप की सुध नही तो क्या मतलब? बहुत जरूरी काम रहा तभी जाता हूं और दरवाजे से उसी पॉव वापस खैर'[४] नौकरी के कारण युवा पीढ़ी शहरों में जाकर रहने लगी है। लेकिन अपने मां–बाप को गांव में अकेला छोड़ दिया जाता है। इसी कारण परिवार का विभाजन हो रहा है। रिश्तो में दरार पड़ने लगी है। इसी का चित्रण अपनी कहानी में किया है।

निष्कर्ष :-

कैलाश बनवासी ने अपने साहित्य के माध्यम से स्त्री, दलित, आदिवासी, किन्नर, किसान, वृद्ध जैसे लोगों को न्याय देने का काम किया है। समाज में स्री पर अनेक अन्याय अत्याचार हो रहे है। किसान जो सारे विश्व के लिए अन्न उगाता है, वही किसान आज भूखा रहने के लिए विवश है। बार बार अकाल के कारण किसानों को आत्महत्या करनी पड़ती है। किन्नर, आदिवासी, दलित लोग समाज की मुख्यधारा से वंचित है। इसी कारण आदिवासी, किन्नर, किसान, वृद्ध, दलित जैसे लोगों को न्याय देने के उद्देश्य से साहित्य का सृजन किया है।

संदर्भ ग्रंथ :-

1. कैलाश बनवासी, लौटना नहीं है, सामयिक प्रकाशन नई दिल्ली, प्रथम संस्करण २०१४, पृष्ठ १४६
२. कैलाश बनवासी, प्रकोप तथा अन्य कहानियां, साहित्य भंडार इलाहाबाद, प्रथम संस्करण, २०१५ पृष्ठ ३४
३. कैलाश बनवासी, बाजार में रामधन, भारतीय ज्ञानपीठ नयी दिल्ली, प्रथम संस्करण २००४, पृष्ठ १३१
४. कैलाश बनवासी, बाजार में रामधन, भारतीय ज्ञानपीठ नयी दिल्ली, प्रथम संस्करण २००४, पृष्ठ २६

मो. ९४२१६४२८९५

Email : tauramruta@gmail.com

ISSN 2320-4494
RNI No.MAHAUL03008/13/2012-TC

POWER OF KNOWLEDGE

An International Multilingual Quarterly Refereed Research Journal
UGC Approved

Special Issue - September 2017

म.शि.प्र.मंडळाचे

सुंदरराव सोळंके महाविद्यालय, माजलगाव आयोजित

आंतरविद्याशाखीय राष्ट्रीय परिषदेचा विशेषांक

हुंडा-एक समस्या : आव्हाने व उपाय

दि.११/०९/२०१७

बोडके बी.आर.
(संपादक)

डॉ.व्ही.पी.पवार
(प्राचार्य)

१०५	हुंडाबळी विषयी प्रशासनाची भूमिका	प्रा. विलास भरतसिंग राजपूत	३२४
१०६	हुंडा : कारणे, परिणाम व उपाययोजना - एक अभ्यास	प्रा.डॉ. वायकर ए.बी.	३२८
१०७	हुंडा एक समस्या व कायद्याची अंमलबजावणी	झोडगे रामेश्वर सिद्धेश्वर	३३२
१०८	हुंडा बळी विषयी प्रशासनाची भूमिका	प्रा.डॉ.बी.आर.कत्तुरवार	३३४
१०९	"हुंडा पध्दती : एक समाजशास्त्रीय दृष्टिक्षेप"	रत्नपारखे शिवशंकर अशोकराव	३३६
११०	"हुंडा प्रथेमुळे होणारे महिलांचे शोषन : एक सामाजिक अभ्यास"	डॉ. कहाळेकर सी.एम., प्रा.पवित्रे किशन यादवराव	३४०
१११	हुंडाप्रथेची ऐतिहासिक पार्श्वभुमी ,सद्यस्थिती व उपाय	प्रा. सुदर्शन उध्दवराव स्वामी	३४३
११२	हुंडा प्रथा : कारणे, वास्तव, परिणाम व उपाय	डॉ. गायकवाड एम. डी.	३४६
११३	हुंडाप्रथा : कारणे व उपाय	प्रा.कांबळे दत्ता दौलाजी	३५०
११४	हुंडा एक सामाजिक समस्या	प्रा. डॉ. मारोती माधवराव शिंदे	३५२
११५	भारतीय कुटुंब व्यवस्था आणि हुंडा पध्दती	डॉ. भालेराव जे.के.	३५४
११६	हुंडाप्रथा आणि जनमानस	डॉ. राजाराम अं. झोडगे	३५७
११७	हुंडा : एक सामाजीक समस्या कारणे,वास्तव व उपाय	डॉ. शिंदे डि.एस	३६०
११८	हुंडाबळी व प्रशासन	डॉ. आय. बी. साळुंखे	३६३
११९	हाल्या हाल्या दुधू दे या कांदबरीतील उध्दवस्त जीवनाचे चित्रण	प्रा. डॉ. सदाशिव हरिभाऊ सरकटे	३६७
१२०	हुंडा व सामाजिक समस्या व उपाय	प्रा. गाडवे मनिषा महारुद्र	३७०
१२१	हुंडा पद्धती समस्या : अव्हाने व उपाय	प्रशांत भाऊसाहेब सोळंके	३७३
१२२	A Discussion of Women`s problems in Jyoti Mhapsekar`s play `Mulgi Zali Ho`	Dr. Sunil Raosaheb Raut	३७५
१२३	DOWRY AS A FACTOR OF VIOLENCE IN INDIAN SOCIETY	Dr.Rathod Premdas Manohar, Asst.Prof.Mundhe	३७८
१२४	The Dowry Prohibition Act, 1961 Myths & reality	Vijay Laxman Tarode	३८०
१२५	Evils of Dowry System in India: Sociological Analysis	Dr. Bibhishan kare	३८२
१२६	DOWRY DEATH	Bembalge Sarita Mahadev	३८५
१२७	Dowry System: Causes, Effects & Its Solutions	Dr. R. K. Kale	३८८
१२८	A RESEARCH STUDY ON INDIAN DOWRY: VIVID PROBLEM	Dr.Patange Vithal Nanabhau	३९३

हुंडा : एक सामाजीक समस्या कारणे,वास्तव व उपाय

डॉ. शिंदे डि.एस
लोकप्रशासन विभाग प्रमुख
सुंदरराव सोळंके महाविद्यालय, माजलगाव

भारताला स्वांतत्र्य प्राप्त होऊन आज सत्तर वर्षे होऊन गेली आहेत.तरी देखील हुंड्यासारखी सामाजीक समस्या आजही ज्वलंत आहे. प्राचीन काळापासून भारतीय समाजाला हुंडा पध्दती हि एक किड लागलेली आहे. आजही आपण हुंड्यापायी नववधुंचा छळ, हुंडा बळीच्या घटना एकतो. या हुंडा पध्दतीचे निर्मूलन करणे म्हणजे प्राचीन रूढी, परंपरा विरूध्द असलेली एक प्रकारची लढाईच आहे. स्त्री-पुरूष समानतेचा आपण जो नारा देत आहोत त्याच्याशी हुंडा पध्दती विसंगत आहे. त्यातूनच भारतीय समाजातील स्त्रीचे स्थान, तीला समाजात असणारी किंमत याविषयी समाजाची मानसीकता लक्षात येते, हुंडा पध्दतीचे पुर्ण उच्चाटन करणे म्हणजे समाजाची मानसिकता पुर्णपणे बदलने हे एक मोठे आवाहन समाजापुढे आहे.

भारतात आज देखील मोठया प्रमाणावर हुंडा दिला आणि घेतला जातो. आजसुध्दा आपल्या देशात दैवपध्दती रूढ आहे हिंदू विवाह पध्दतीमध्ये कन्यादान हा महत्वाचा विधी असतो वर दक्षिणा हि
धनदौलत,सोने चांदी, मालमत्तेच्या स्वरूपात हुंडा दिला जातो.हुंडा म्हणजे नेमके काय ते आपण समजून घेणे आज गरजेचे आहे. कारण हुंडा हा वेगवेगळया स्वरूपात दिला, घेतला जातो.

हुंड्याची व्याख्या:-

हुंडा प्रतिबंधक अधिनियम १९६१ मधील कलम २ मध्ये हुंडा या शब्दचा अर्थ स्पष्ट करण्यात आलेला आहे. हुंडा म्हणजे " विवाहातील एका पक्षाने दुसऱ्या पक्षास किंवा वराच्या आई-वडीलांना प्रत्यक्षक किंवा अप्रत्यक्षपणे द्यावयाचे कबूल केलेली कोणतीही संपत्ती,मौल्यवान वस्तू,रोख रक्कम म्हणजे हुंडा होय"

आज भारतीय समाजातील काही समाजाचा अपवाद वगळता विवाह बंधने जुळवत असतांना वधु पित्याकडून रोख,रक्कम, सोने चांदी, मौल्यवान वस्तू देण्याचे कबुल करून घेतले जाते आणि हुंड्याच्या स्वरूपात पैसा, मौल्यवान वस्तु घेतल्या जातात या पध्दतीलाच हुंडा असे म्हणतात हुंडा देणे आणि घेणे आज देखील भारतीय समाजात मान्य आहे. या हुंड्याच्या हव्यासापायीच अनेक नववधुला आपला जीव गमवावा लागत आहे. भारतीय समाजात दररोज हुंडा बळी जात आहेत या हुंडा पध्दतीला अनेक कारणे कारणीभूत असलेली दिसतात.

हुंडा पध्दतीची कारणे -

भारतात "हुंडा प्रतिबंधक कायदा १९६१" पारित होऊन देखील मोठ्या प्रमाणावर हुंडा दिला व घेतला जातो याला सर्वात अगोदर कारण कारणीभूत आहे ते म्हणजे या १९६१ च्या हुंडा प्रतिबंधक कायद्यातील त्रुटी. कारण जोपर्यंत हुंडा देणारा व घेणारा यांच्याविरूध्द कोणी पोलीस स्टेशनला तक्रार देत नाही तोपर्यंत हुंडा घेणारा व देणाऱ्या विरूध्द कारवाई होत नाही. त्यामुळे संपुर्ण भारतात आज वर्तमानकाळात देखील हुंडा हि अनिष्ठ प्रथा सुरूच आहे याशिवाय हुंडा पध्दतीला अनेक कारणे कारणीभूत आहेत.

१. भारतीय समाजात हुंडा देणे व घेणे एक प्रतिष्ठा समजली जाते. समाजातील प्रतिष्ठीत व्यक्ती.राजकारणी पोलीस कायद्याचे रक्षक हे सुध्दा आपल्या मुला-मुलींच्या विवाहात हुंडा देतात व घेतात. त्यामुळे हुंडा पध्दती दिवसेंदिवस वाढत आहे.

२. आपल्या मुलीचे भावी आयुष्य सुखात जावे, तिला कोणताही त्रास होऊ नये अशी प्रत्येक आई-वडीलांची ईच्छा असते म्हणून विवाहात हुंडा देण्याला प्रोत्साहान दिले जाते. समाजाची हि मानसीकता हुंडा पध्दतीला जबाबदार आहे.

३. समाजातील प्रत्येक व्यक्तीचा आज जास्तीत जास्त हुंडा घेण्याचा हव्यास आहे. आपण आपल्या मुलाला जास्तीत जास्त हुंडा घ्यावा हि मानसीकताच मुळात हुंडा देण्याघेण्याला कारणीभूत आहे.

४. समाजातील रूढी,प्रथा, परंपरा यामुळेही आज देखील हुंडा दिला घेतला जात आहे. हुंडा हा प्राचीन काळापासून दिला जातो आपण ही परंपरा पाळली पाहिजे अशी समाजाची मानसीकता आज ही टिकून आहे म्हणून हि प्रथा आजही सूरू आहे.

५. समाजात वाढत असलेला चंगळवाद हे देखील हुंडा पध्दतीला कारणीभुत आहे. आज समाजात चंगळवादाची वृत्ती खुप मोठ्या प्रमाणवर वाढलेली आहे स्वताःच्या चैनीसाठी सुध्दा मुले व त्यांचे आई-वडील जास्त हुंड्याची मागणी करतात, मुलगी सुंदर असली तरी देखील हुंडा कमी मिळत असेल तर विवाह मोडतात.

६. उच्च शिक्षीत मुलींच्या विवाहासाठी देखील हुंडा दिला जातो. कारण त्या दिसायला चांगल्या नसतात किंवा त्यांच्यात दिव्यांगपणा असतो. अशा मुलींच्या लग्नात अनेक अडचणी निर्माण होतात त्यामुळे आई-वडीलांना जास्त हुंडा देऊन मुलीचा विवाह करावा लागतो.

७. सामाजिक प्रथा, धर्मपध्दती, जाती व्यवस्था,मुलीच्या संसाराला मदत,उच्च कुटुंबातील मुलगाच जावई म्हणून पाहिजे असलेला हव्यास अशा अनेक कारणांमुळे हुंडा पध्दती आपल्या देशात सर्वच जाती धर्मात दिसून येते.

हुंडा पध्दतीचे वास्तव -

हुंडा पध्दती हि भारतीय समाजाला लागेलेली एक किड आहे. हुंडा पध्दतीचे भारतीय समाजावर खुप मोठे दुष्परिणाम झालेले आहेत. आज भारतात दर हजार पुरूषांमागे स्त्रीयांचे प्रमाणे ९३० पर्यंत कमी झालेले आहे हरियाणा,राजस्थान,मध्यप्रदेश,बिहार,उतर प्रदेश इत्यादी राज्यात तर दर हजारी पुरूषांमागे स्त्रीयांचे प्रमाण ९०० पेक्षाही कमी झालेले आहे, आज अनेक जातीमध्ये मुंलाच्या विवाहाचा प्रश्न निर्माण होत आहे. तरी देखील भारतीय समाजात हुंडा पध्दती कायम आहे हे या हुंडा पध्दतीचे वास्तव आहे.

हुंडा पध्दतीचा समाजाच्या मानसीकतेवर खुप खोलवर परिणाम झालेला आहे. मुलगी झाली तर तिला हुंडा द्यावाच लागले हे समाजाने मान्य केलेले आहे मुलगी होऊ नये म्हणुन ती जन्माला यायच्या अगोदरच तिची हत्या करण्याचे प्रमाण भारतीय समाजात आज दिवसेंदिवस वाढत आहे. स्त्री भृणहत्या हि आज एक उग्र स्वरूप धारण केलेली प्रमुख सामाजिक समस्या बनलेली आहे या समस्येला फक्त हुंडा पध्दती कारणीभुत आहे.

हुंडा पध्दतीचे वास्तव परिणाम विवाह योग्य मुलींच्या आत्महत्येच्या स्वरूपात आज समोर येत आहेत आपल्या वडीलाकडे हुंडा देण्यास पैसे नाहीत म्हणुन आपला विवाह होत नाही किंवा होणार नाही अशी परिस्थीती निर्माण झाल्याने मुली आत्महत्या करू लागल्या आहेत याचे ज्वलंत उदाहरण लातूर जिल्हयात घडलेले आहे .लातूर जिल्हयातील

भिसेवाघोली येथील शेतकऱ्याच्या मुलीने आर्थिक विवंचना आणि आपल्या लग्नाकरिता वडीलाकडे हुंडा देण्यास पैसे नाहीत म्हणुन आपल लग्न होत नाही यामुळे आत्महत्या केली. हुंडा पध्दतीच हे लोण आज नव विवाहीतेच्या जोळपोळ,छळ,हुंडाबळी इतपर्यंतच न थांबता अविवाहीत मुलींच्या आत्महत्येपर्यंत येऊन पोहचले आहे. भिसेवाघोलीच्या शितल या मुलीच्या आत्महत्येच सगळयात महत्वाच कारण आहे ते म्हणजे हुंड्याचा गळफास. हुंडा पध्दतीचे आजचे हे वास्तव आहे. शासन स्तरावर यावर अनेक उपया योजना केल्या परंतु तरी देखील भारतीय समाजात हि हुंडा पध्दती दिवसेदिवस वाढत आहे. यावर कठोर उपाय करणे आज आवश्यक आहे.

हुंडा पध्दतीवरील उपाय:-

आजपर्यंत भारतात हुंडा पध्दती बंद करण्यासाठी अनेक उपाय योजना करण्यात आलेल्या आहेत परंतु तरी देखील हुंडा मोठया प्रमाणावर दिला व घेतला जातो याला अनेक कारणे कारणीभूत आहेत. ती दूर केली तर निश्चीतच हुंडा पध्दतीवर काही प्रमाणात उपाय होऊ शकतो ते उपाय करणे आज आवश्यक बनवलेले आहे

१. भारतात १९६१ चा हुंडा प्रतिबंधक कायदा पारित होऊन सुध्दा हुंडा दिला व घेतला जातो याला कारण या कायद्ययातील त्रुटी हे आहे . त्या त्रुटी दुर करून हुंडा देणारा व घेणारा यांना शिक्षा होणे आवश्यक आहे.

२. समाज व्यवस्थेने,कुटुंबव्यवस्थने आपली विचारसारणी बदलून मुला-मुलींचे विवाह साध्या नोदंणी पध्दतीने करून हुंडा न घेण्याची व न देण्याची मानसीकता करावी.

३. समाजात हुंडा पध्दतीच्या विरोधात प्रचार, प्रसार करून हुंड्याचे दुष्परिणाम सांगीतले तर समाजाच्या मानसीकतेत बदल करणे शक्य होईल.

४. प्रत्येक मुला-मुलींच्या आई वडीलांनी हुंडा घेणे व देणे हा हव्यास सोडला पाहिजे मुलांच्या नातेवाईकांनी व मुलाने आपली चंगळवादाची वृत्ती सोडावी त्यामुळे हुंडा घेणे देणे हळूहळू बंद होईल.

५. हुंडा पध्दतीचे दुष्परिणाम अशिक्षीत, उच्च शिक्षीत लोकांपर्यंत पोहचावेत यासाठी चर्चासत्र, परिषदा, नाटके यांच्या माध्यमातून समाजात प्रबोधन केले तर निश्चीतच हुंडा पध्दतीचा आळा घलण्यास मदत होईल.

भारतीय समाजाला हुंडा हा मिळालेला एक शाप आहे असे म्हटले तरी वावगे ठरणार नाही कारण हि समस्या आज दिवसेंदिवस उग्र स्वरूप धारण करत आहे. समाजाने आपली मानसीकता बदलून हुंडा देणे व घेणे बंद करणे हा एकमेव यावर उपाय आहे.

संदर्भ सुची-

१. पाटील व्हि. बी. - मानवी हक्क, के.सागर -२००५

२. मानवर डि.एस - भारतीय सामाजीक समस्या अरूणा प्रकाशन ,लातुर २००३

३. शर्मा जे.के. - भारतीय समाजीक समस्याएँ आगरा प्रकाशन, २०१२

४. खडके भा.की - समाजशास्त्र, अनमोल प्रकाशन पुणे, २०१०

५. काचोळे डी.डी - भारतीय समाजीक समस्या, विद्याबूक प्रकाशन, औरंगाबाद २००१

Vidyawarta UGC Jr.No.62759 UGC Approved Refereed Journal

MAH/MUL/03051/2012
ISSN-2319 9318

Special Issue February 2018

Vidyawarta®

International Multilingual Research Journal

Jawahar Education Society's

Vaidyanath College

Parli-Vaijnath, Dist.Beed (Maharashtra)

Reaccredited by NAAC with 'B' Grade (CGPA2.53)

Affiliated to Dr.Babasaheb Ambedkar Marathwada University, Aurangabad.

National Seminar

on

Disaster Management

3rd February,2018

Organized By

Department of Public Administration & Geography

Chief Editor

Dr.Ippar R.K.

Principal, Vaidyanath College & Senate Member,

Dr.BAMU,Aurangabad

Editor

Dr.J.B.Kangane

Head Dept. of Public Administration

Dr.V.L.Phad

Head Dept. of Geography

40) "अवर्षण" एक पर्यावरणीय आपत्ती
डॉ. वैश्यंमपायन एम.आर. & प्रा. चौधरी पी.एच., जि.बीड || 133

41) नैसर्गिक आपत्ती, नियोजन आणि अंमलबजावणी
प्रा.डॉ.दामावले डी.एन., जि.लातूर || 136

42) आपत्ती व्यवस्थापन समाजशास्त्रीय अध्यायन
डॉ.दिलीप सिताराम मस्के , जि.बीड || 139

43) दहशतवाद एक मानवनिर्मित गंभीर अपत्ती – विशेष संदर्भ भारत
मुंडे दत्तात्रय रामकिशनराव & गायकवाड दिलीप बाबुराव, परळी वै. || 142

44) आपत्तीव्यवस्थापन: लोकसहभाग व जनजागृती
प्रा.डॉ. नागेंद्र किशन कांबळे, जि. उस्मानाबाद || 144

45) आपत्ती व्यवस्थापनात प्रशासनाची भुमिका
डॉ.शिंदे डी.एस., जि.बीड || 146

46) शाश्वत विकासातील धोक्याचे व्यवस्थापन
प्रा. डॉ. बिरंगणे एस.एस. , जि. जालना || 149

47) दहशतवाद : एक भयंकर मानवनिर्मित आपत्ती
डॉ. संतोष भिवसन काकडे, औरंगाबाद || 151

48) आपत्ती प्रशासनात जिल्हाधिका-यांची भूमिका (Role of District Collector in Disaster ...
प्रा. डॉ. लक्ष्मण काशिनाथ उलगडे & डॉ. एच. बी. राठोड, उदगीर || 153

49) आपत्ती निवारण्याची राजमार्ग : ई-डिझास्टर मॅनेजमेंट
डॉ. भालेराव जे.के., बीड || 154

50) मानवनिर्मित आपत्तीचे परिणाम
प्रा. डॉ. गोरे बी. एम., ता. जि. लातूर || 156

51) भारतातील आपत्ती व्यवस्थापनाच्या संस्थात्मक प्रारूपाचा अभ्यास
प्रा. डॉ. अशोक लक्ष्मण गोरे, जि. बीड || 158

52) आपत्ती प्रशासनाचे भारतीय संघटन
जयदेव उध्दवराव मोहिते, लातूर || 161

https://sites.google.com/site/vidyawartajournal http://www.vidyawarta.blogspot.com

त्यानबरोबर भुकंप झाल्यानंतरचे व्यवस्थापनासंबंधीची माहिती जनसामान्यामध्ये असने आवश्यक आहे. अशा प्रकारची माहिती सर्वसामान्य जनतेला असेल तर प्रशासनाला त्या त्या आपत्तीवर मात करण्यात सोप्पे अथवा सहज शक्य होते. तेंव्हा आपत्ती व्यवस्थापनात लोकसहभाग व जनजागृतीला अतिशय महत्वाचे स्थान आहे असे म्हणावे लागेल.

मुल्यमापन :— (Evaluation)

आपत्ती व्यवस्थापनामध्ये शासनाकडून फार मोठया प्रमाणात सुरक्षा पुरविण्यात येत असते. परंतु ही सुरक्षा लोकसहभाग व लोकांनमध्ये आपत्ती व्यवस्थापनाबदल जनजागृती नसेल तर शासनाकडून पुरविण्यात येत असलेली सुरक्षा म्हणावी तेवढी प्रभावी ठरू शकणार नाही. परिणामी शासनाला आपत्ती व्यवस्थापनाच्या संदर्भात कार्य करीत असताना अनेक समस्यांना सामोरे जावे लागेल तर याउलट आपत्ती व्यवस्थापनाचे लोकांनमध्ये जनजागृती, ज्ञान, प्रशिक्षण, अथवा आपत्ती व्यवस्थापनाबद्दलची माहिती समाजात, लोकांत असेल तर त्या देशाचे आणि देशातील राज्याचे शासनाकडून योग्य पध्दतीने आपत्तीवर मात करू शकेल. मग ती नैसर्गीक आपत्ती असो, अथवा मानव निर्मीत आपत्ती असो या उलट आपत्ती व्यवस्थापनामध्ये त्या त्या देशातील अथवा देशांच्या राज्यातील लोकांचा सहभाग नसेल तर त्या देशाला अथवा देशातील प्रशासनाला आपत्ती वर मात करणे कठिण जाते. त्यामुळे आपत्ती व्यवस्थापनामध्ये लोकसहभाग व जनजागृतीला विशेष महत्व आहे असे म्हणवे लागेल.

संदर्भग्रंथ :—

१) लोक प्रशासनातील नव विचार प्रवाह, पाचवे राज्यस्तरीय महाराष्ट्र लोक प्रशासन परिषद अधिवेशन १६ जानेवारी २०११ संपादक प्रा. डि. एन केळे.

२) वर्तमानपत्रातील आपत्ती संबंधिच्या बातम्या

३) कर्नल मगटे प्र.प्र.प्रा. गोडबोले, आपत्ती व्यवस्थापन, संकल्पना आणि कृती

४) आपत्ती व्यवस्थापन आणि लोकसहभाग —विकास पीडिया Mr. Vikaspedia.in Social aware ness.

५) आपत्ती व्यवस्थापन २०१७—patti vyavasthapan. Blogspot.com

45

आपत्ती व्यवस्थापनात प्रशासनाची भुमिका

डॉ.शिंदे डी.एस.

विभाग प्रमुख,लोकप्रशासन विभाग,

सुंदरराव सोळंके महाविद्यालय, ता.माजलगाव जि.बीड

प्रस्तावना :

आपत्ती ही मानवी जीवनासाठी नविन नाही. मानवी जीवनाच्या सुरुवातीपासून मानव विविध आपत्तींचा सामना करत आलेला आहे. प्राचीन कालखंडातील अनेक धर्मग्रंथात आपत्तींचा उल्लेख असलेला दिसून येतो. यामध्ये बायबल, कुरआन, वेद, पुराणे, उपनिषदे आदी यांचा समावेश आहे. कौटिल्याने आपल्या अर्थशास्त्र या ग्रंथात स्पष्ट सांगीतलेले आहे की, दुष्काळासारखी नैसर्गिक आपत्ती राज्यावर ओढवल्यास राजाने जनतेला अन्न धान्याचा पुरवठा करावा. एवढेच नव्हे तर १७ व्या शतकात छत्रपती शिवाजी महाराज दुष्काळात शेतकऱ्यांना अन्न धान्य, पैसा, बी-बियाणे यांचा पुरवठा करत असत. मात्र जेव्हा शासन संस्था ही राजकीय व्यवस्था अस्तित्वात आली तेव्हा पासून नैसर्गिक व मानव निर्मित आपत्तींचे व्यवस्थापन करण्याची जबाबदारी शासनसंस्थांचीच राहिलेली आहे.

आज २१ व्या शतकात जगात सर्वत्र चर्चेत असलेला प्रमुख विषय म्हणजे आपत्ती व्यवस्थापन होय. कारण आज जगातील प्रत्येक देशाला नैसर्गिक किंवा मानवनिर्मीत आपत्तींचा सामना करावा लागत आहे. मानवाला आपत्ती नविन नाही परंतु आज नैसर्गिक आणि मानवनिर्मीत आपत्तींचा धोका दिवसेंदिवस वाढत आहे. म्हणून आपत्ती नेमक्या कोणत्या आहेत, आपत्तींचा जीवसृष्टीवर काय परिणाम होतो, आपत्ती उद्‌भवू नयेत म्हणून आपण कोणती काळजी घ्यावी या बाबींचा गांभीर्याने विचार करणे आज आवश्यक आहे. कारण आपत्तींचे प्रभावी पणे व्यवस्थापन केल्याने होणारी मानवी व वित्त हाणी टाळता येते. आपत्ती व्यवस्थापनात आपत्तींच्या कारणापासून ते आपत्ती निवारणापर्यंत सर्व बाबींचा समावेश होतो. म्हणूनच आज आपत्ती व्यवस्थापनातील प्रशासनाची भूमिका महत्वाची आहे.

आपत्तींचा अर्थ :

सामान्यतः आपत्ती म्हणजे संकटांची मालिका होय असे

आपण म्हणू शकतो कारण नैसर्गिक व मानवनिर्मीत आपत्ती एकदा ओढावली तर त्यामुळे अनेक संकटे निर्माण होतात. आपत्ती म्हणजे संकटांची एक मालिकाच असते. आपत्ती ही एक प्रकारची प्रलयकारी घटना असते.

आपत्ती या शब्दाची निर्मिती Disaster या फ्रेंच शब्दापासून झालेली आहे. Dis+ aster याचाच अर्थ dis म्हणजे bad व aster म्हणजे star असा होतो. थोडक्यात Disaster म्हणजे वाईट तारा होय. तर ऑक्सफर्ड शब्दकोषानुसार 'आपत्ती म्हणजे अचानक ओढवलेले मोठे दुर्देवी संकट होय.' तर संयुक्त राष्ट्र संघाच्या मते, "आपत्ती म्हणजे अशी घटना की, ज्यामुळे अगदी अकस्मितपणे प्रचंड जिवीत व वित्त हाणी संभवते असे घटनेस आपत्ती असे म्हणतात". उदा.भूकंप, पूर, वादळ, बॉम्बस्फोट आदी.

आपत्तींचे प्रकार :

आपत्तीचे सामन्यत: दोन प्रकार आहेत. एक नैसर्गिक आपत्ती आणि दुसरा मानवनिर्मीत आपत्ती. नैसर्गिक आपत्तीमध्ये भूकंप, ज्वालामुखी, त्स्युनामी, भूमीपात, जलप्रलय, चक्रीवादळे, हीमवादळे, महापुर, उल्कापात, या आपत्तींचा समावेश होतो तर मानवनिर्मित आपत्तीमध्ये युध्द, दहशतवाद, दंगली, दरोडा, बॉम्बस्फोट, अपघात, विषबाधा, आग, प्रदुषण या आपत्तींचा समावेश होतो. थोडक्यात म्हणजे अचानकपणे ओढवणाज्या सर्व संकटांना आपण ईच्छा असूनही टाळू शकत नाही अशा सर्व घटनांना आपत्ती असे म्हटले जाते.

आपत्ती व्यवस्थापन :

आपत्ती व्यवस्थापन ही एक व्यापक संकल्पना आहे. आपत्ती व्यवस्थापनात आपत्ती निर्माण होणाज्या कारणांपासून आपत्ती निवारण करण्याच्या सर्व कार्यांचा समावेश होतो. आपत्ती व्यवस्थापन म्हणजे 'आपतग्रस्त लोकांना तात्काळ मदत, अर्थसहाय्य, पुनर्वसन आणि पुर्ननिमाण कार्यासाठी मदत करणे होय.'

आपत्ती व्यवस्थापनामध्ये आपत्तींचे पुर्व अनुमान, नियोजन, संघटन, कर्मचारी नियुक्ती, निर्देशन, समन्वय, अहवाल लेखन आणि अर्थसंकल्प या कार्यांचा समावेश होतो. डॉ.नरेंद्र जाधव यांच्या मते, " आपत्ती येण्यापूर्वी ती येऊ नये म्हणून पुर्व तयारी करणे आणि आपत्ती आलीच तर आपत्तीच्या काळात कमीत कमी हानी व्हावी म्हणून काळजी घेणे व आपत्ती नंतर जीवीतांचे, वस्तुंचे योग्य ते पुनर्वसन करणे म्हणजे आपत्ती व्यवस्थापन होय."

आपत्ती व्यवस्थापन सामन्यत: तीन टप्प्यात केले जाते अ) आपत्तीपुर्व व्यवस्थापन ब) आपत्तीकालिन व्यवस्थान क) आपत्तीत्तोर व्यवस्थापन. आपत्ती येऊ नये म्हणून प्रशासन आपत्ती निर्माण होणारी कारणे आगोदरच दुर करण्याचा प्रयत्न करत असते परंतु आपत्ती आलीच तर आपत्ती काळात जीवीत व वित्त हाणी होऊ नये म्हणून प्रशासन कार्य करते. याशिवाय आपत्तीनंतर निर्माण झालेल्या समस्या सोडवण्याचे महत्त्वपुर्ण कार्य प्रशासनच करत असते.

भारतातील प्रमुख आपत्ती :

आपत्ती	कालखंड	परिणाम
चक्रीवादळ	२९.३० ऑक्टोबर १९९९ ओरिसा	९ हजार लोक मृत्यूमुखी व १८ लाख लोक प्रभावित.
	डिसेंबर २०१७ तामिळनाडू	२०० लोक मृत्यूमुखी व १० हजार लोक प्रभावित
ढगफुटी व महापुर	जून २०१३ उत्तराखंड	३ हजार लोक मृत्यूमुखी व ८० हजार लोक प्रभावित
दरड कोसळणे	१८ ऑगस्ट१९९८ नागालॅंड	५०० लोक मृत्युमुखी व अनेक खेडी उध्दवस्त
	२४ ऑगस्ट२०१३ महाराष्ट्र(माळीण)	४०० लोक मृत्यूमुखी पुर्ण गाव उध्दवस्त
भुकंप	३० सप्टेंबर १९९३ महाराष्ट्र (लातूर)	८ हजार लोक मृत्यूमुखी व २ लाख लोक प्रभावित
	२६ जानेवारी २००१गुजरात (भुज)	१ हजार लोक मृत्युमुखी व ५० हजार लोक प्रभावित
दहशतवाद	संसद हल्ला २००२ दिल्ली	२ लोक मृत्यूमुखी
	२६ नोव्हेंबर २००८ मुंबईवर हल्ला	१३८ लोक मृत्यूमुखी व ४ लाख लोक प्रभावित

आपत्ती व्यवस्थापनातील प्रशासनाची भूमिका :

शासन आणि प्रशासन यांच्या कार्यात मोठ्या प्रमाणावर वाढ झालेली आहे आज प्रशासनाला शासनाच्या विविध समाजकल्याण योजनांच्या अंमलबजावणी व्यतिरिक्त अनेक कार्य करावी लागतात. अचानक उदभवणाज्या विविध व मानवनिर्मीत व निर्सगनिर्मीत आपत्तींचा सामना प्रशासनाला करावा लागत आहे. वरील आकडेवारीवरुन आपत्तींची तिव्रता व मानवी जीवनावर होणारा परिणाम हे किती भयंकर असतात हे आपल्या लक्षात येते.

अ) आपत्तीपुर्व व्यवस्थापन :

आपत्तीपुर्व व्यवस्थापनात प्रशासन नियोजन पुवर्क कार्य करते. नैसर्गिक आपत्तीची हवामान खात्याने सुचना केली तर प्रशासन हवामान खात्याच्या सुचनेनुसार नागरिकांना सतर्कतेचा इशारा देते. प्रशासन या आपत्तीपुर्व व्यवस्थापन या टप्प्यात आपत्तींचा शास्त्रीय पध्दतीने अंदाज बांधते. आपत्ती प्रवण क्षेत्राची पुर्ण माहिती मिळवून आपत्तींचा कालखंड, आपत्तीची तिव्रता,आदी यांचे पुर्वअनुमान करण्याचे महत्त्वपुर्ण कार्य प्रशासन करत असते. या पुर्व अनुमानानुसार प्रशासन नियोजन करुन कार्यांची अंमलबजावणी करते. उदा.एखाद्या धरण क्षेत्रात हवामान खात्याने अतिवृष्टी इशारा दिल्यास प्रशासनाला धरणातील पाण्याचा विसर्ग करण्या आगोदर धरणप्रवण क्षेत्रातील जनतेला सतर्क करावे लागते. एवढेच नव्हे तर धरणप्रवण क्षेत्रातील लोकांचे स्थलांतर करुन उपाय योजवावे लागतात.

आपत्तीपुर्व व्यवस्थापन करतांना प्रशासनाला मनुष्यबळाची उभारणी करुन त्यांचा परिणामकारकतेने वापर करावा लागतो. कार्य, अधिकारांची विभागणी करुन कर्मचाज्यांना प्रशिक्षण द्यावे लागते. आपत्तीने अचानक गंभीर स्वरुप धारण केले तर त्यापासून जनतेने आपले संरक्षण कसे करावे याची संपुर्ण माहिती जनतेला देण्याचे

काम प्रशासन आपत्तीपुर्व व्यवस्थापनात करत असते.

ब) आपत्ती कालिन व्यवस्थापन :

आपत्ती कालिन व्यवस्थापन या टप्प्यात प्रशासन आपत्ती घडल्यानंतर परिसरातील जनतेला तात्काळ मदत व आपत्तीमधून सुटका करण्याचे महत्त्वपूर्ण कार्य करते. आपत्ती ग्रस्त भागातील जनतेला जीवनावश्यक सेवा व वस्तुंचा पुरवठा करते यासाठी शासनाने देशात २००५ च्या आपत्ती व्यवस्थापन कायद्याने पाच प्रमुख संस्थांची निर्मीत केलेली आहे.

१. National Disaster Management Authority. (NDMA)

२. National Executive Committee (NEC)

३. State Disaster Management Authority (SDMA)

४. Local Authorities, National Institute of Disaster Management (LANIDM)

५. National Disaster Response Force (NDRF)

या प्रशासकीय संघटना आपत्ती काळात महत्त्वाची भूमिका पार पाडतात. प्रशासन आपत्ती काळात महत्त्वाची भूमिका पार पाडते परंतु अनेक वेळा जनतेला वेळेवर मदत मिळतांना दिसत नाही. कारण आपत्ती ही अचानक येत असल्याने प्रशासनाच्या मदतीला वेळ लागतो.

क) आपत्तीत्तोर व्यवस्थान :

आपत्तीत्तोर काळात प्रशासनाची प्रमुख भूमीका म्हणजे आपत्तीने प्रभावित लोकांचे पुनर्वसन करणे ही असते. आपत्ती काळात केलेल्या एकुण व्यवस्थापनाचे मुल्यमापन करुन त्यामध्ये सुधारणा करण्याचे काम वरिष्ठ अधिकारी करतात. भविष्यात अशी आपत्ती आली तर काय उपाययोजना कराव्या लागतील याचा प्रशासन विचार करते. एवढेच नव्हे तर आपत्तीग्रस्त जनतेचे पुनर्वसन करण्यासाठी प्रशासन स्वयंसेवी संस्था, खाजगी संस्था व जनता यांच्या संपर्कात राहून पुनर्वसन करण्याचे कार्य करते. या सर्व घटकांशी सुसंवाद साधून उदध्वस्त झालेल्या गावांचे पुर्ननिर्माण करण्यात प्रशासनाची भूमिका महत्त्वपुर्ण असते.

निष्कर्ष :

१. आपत्ती उदभवू नये म्हणून प्रशासन सतत प्रयत्न करत असतांना दिसते.

२. नैसर्गिक व मानव निर्मीत आपत्तींचे निर्मुलन करण्यासाठी प्रशासनाने खास संस्थांची निर्मीती केलेली आहे.

३. आपत्ती काळात आपत्तींचे व्यवस्थापन करत असतांना लवचीकतेचा अभाव दिसून येतो.

४. आपत्ती निवारणासाठी निर्माण केलेल्या संस्थांची मदत वेळेवर मिळतांना दिसत नाही.

५. आपत्ती या विषयाच्या बाबतीत प्रशासन संशोधन करतांना दिसत नाही, या संशोधनाबाबत प्रशासन उदासिनता दाखवते.

६. आपत्ती काळात प्रशासन व आपत्तीग्रस्त यांच्यात समन्वय व संप्रेषणाचा अभाव दिसतो.

७. प्रशासन स्तरावरील ज्या संस्था आपत्तीव्यवस्थापन करतात त्या आपत्ती उद्भवल्यानंतर सक्रीय होतांना दिसतात.

८. आपत्ती उद्भवू नये यासाठी व उद्भवली तर जनतेने कोणती काळजी घ्यावी यासाठकी प्रशासनाने आयोजीत केलेल्या कार्यक्रमामध्ये जनसहभागाचा अभाव दिसून येतो.

९. मदत व पुनर्वसन कार्यात प्रशासकिय अधिकारी मोठ्या प्रमाणावर भ्रष्टाचार करतांना दिसतात.

१०. प्रशासकिय वरिष्ठ अधिकारी आपत्ती कालीन कार्यांची नोंद ठेवतात त्यामुळे भविष्यात तशी आपत्ती आली तर त्याचा फायदा होतो.

संदर्भसुची :

१. डॉ.प्रिती पोहेकर : लोकप्रशासनातील नविन विचारप्रवाह, अरुणा प्रकाशन, लातूर २०१३

२. गोविंद पानसरे : शिवाजी कोण होता, फडके प्रकाशन, कोल्हापूर, २००६

३. डॉ.विठ्ठल घारपुरे : पर्यावरण शास्त्र, पिंपळापूरे प्रकाशन, नागपूर, २०१४

४. डॉ.पाटील व कुलकर्णी : आपत्ती व्यवस्थान, फडके प्रकाशन कोल्हापूर, २००८

६. शहा जयसिंह : आपत्ती व्यवस्थान, आग्रा प्रकाशन, आग्रा, २०१५

७. शर्मा व्ही.कें. : आपत्ती व्यवस्थापन, इंदिरा प्रकाशन, नवीदिल्ली, २०१२

❑❑❑

UGC Approved Journal
Sr. No. 64310

ISSN 2319-8648

Indexed (IIJIF)

Impact Factor - 2.143

Current Global Reviewer

UGC Approved International Refereed Research Journal Registered & Recognized
Higher Education For All Subjects & All Languages

Special Issue

Issue I, Vol II 10th February 2018

Editor in Chief

Mr.Arun B. Godam

www.rjournals.co.in

Public Adm			
1	Impact of New economic policy on Development	Dr. Prabhakar V. Aher	129
2	Urbanization in India	Dr. Magar S. R.	131
3	Globalization and Social policy in development context	Dr.B.M.Chavan	135
4	Indian Constitutional minority right & Globalization	Jadhav vs.	138
5	जागतिकीकरण आणि शेतकऱ्यांच्या आत्महत्या	डॉ. धायगुडे जे. एस.	140
6	जागतिक पर्यावरण : वायू प्रदूषण एक गंभीर समस्या	डॉ. प्रतिभा उन्हाळे	147
7	जागतिकोकरणात सार्वजनिक धोरणाची दिशा	डॉ. भालेराव जे.के.	151
8	जागतिकोकरण व मानवी मूल्य	डॉ. गोविंद येडले	154
9	जागतिकोकरणाचा भारतीय शिक्षणावरील परिणाम : एक चिकित्सा	डॉ. प्रमोद चव्हाण	156
10	जागतिकोकरणाचे भारतावरील परिणाम	डॉ. कल्पना हनुमंतराव घारगे	159
11	जागतिकीकरणः भारतीय सार्वजनिक उपक्रमातील निर्गुंतवणुक धोरण	डॉ.बाळासाहेब निर्मळ	162
12	जागतिकीकरणातील षिक्षणाची बदलती भुमिका–एक अभ्यास	प्रा. डॉ. अषोक लक्ष्मण गोरे	168
13	सायबर गुन्हेगारी	प्रा. अशोक नारायण गायकवाड	171
14	लातूर जिल्हा महसूल प्रशासनातील नाविन्यपूर्ण उपक्रम सुवर्णजंयती राजस्व अभियान	प्रा. डी . बी . जाधव	174
15	शिक्षणाचा मुलभूत हक्क	प्रा. धर्मराज कटके	184
16	जागतिकीकरण आणि उच्च शिक्षण धोरण	डॉ.शिंदे डी.एस.	188
17	जागतिकीकरण आणि सार्वजनिक धोरण	प्रा.हेळंबे हनमंत बालाजी	191

ISSN : 2319 – 8648 **CURRENT GLOBAL REVIEWER**
Impact Factor : 2.143 SPECIAL ISSUE Issue I, Vol II , 10th Feb. 2018

जागतिकीकरण आणि उच्च शिक्षण धोरण

डॉ.शिंदे डी.एस.
विभाग प्रमुख, लोकप्रशासन विभाग, सुंदरराव सोळंके महाविद्यालय,माजलगाव , ता.माजलगाव जि.बीड

--------------(16)--------------

प्रस्तावना :

बदल हा निसर्गाचा नियम आहे.बदलत्या सामाजिक परिस्थितीनुसार समाजाच्या गरजा देखील बदलत असतात. समाजाच्या सर्वांगीण विकासासाठी, समाजाच्या गरजा पुर्ण करण्याचे शैक्षणिक धोरणच राष्ट्राला विकास पथापर्यंत पोहचवत असते. शिक्षण हे सर्वांसाठी महत्त्वाचे असून भारतीय राज्यघटनेतील समाजवाद, धर्मनिरपेक्षता आणि लोकशाही ही घटनेची उद्दीष्ट्ये साध्य करण्यासाठी शिक्षण ही आवश्यक बाब मानण्यात आलेली आहे. भारताचे पंतप्रधान राजीव गांधी यांनी भारताच्या शैक्षणिक धोरणाबाबत अपेक्षा व्यक्त करतांना म्हटले होते की, "शिक्षण हा मानवी विकासाचा केंद्र बिंदू आहे, शिक्षणामुळे आपले राष्ट्र वैज्ञानिक, तांत्रिक, आर्थिक क्षेत्रात सक्षम बनून प्रगतीकडे झेप घेईल." कारण शिक्षणातूनच राष्ट्रीय चारित्र्य घडत असते.राष्ट्रीय भावना वाढीस लागून, शिक्षणातून रुढी, प्रथा, संस्कृतीची जोपासना होते. असे राजीव गांधी यांचे स्पष्ट मत शिक्षणाच्या बाबतीत होते.

आजची शिक्षण पध्दती व उच्च शिक्षणावर होणारा खर्च पाहिला तर आजची शिक्षण पध्दती ही फक्त श्रीमंतालाच सुशिक्षित बनवते आणि सर्वसामान्य लोकांना अज्ञानाच्या खाईत लोटते की काय असे वाटत आहे. कारण १९६८,१९८६ आणि १९९२ साली करण्यात आलेल्या उच्च शिक्षण धोरणाचा आज सर्व सामान्य जनतेला मोठ्या प्रमाणावर फायदा होत असतांना दिसत नाही. कारण भारतीय उच्च शिक्षणाला १९९० पासून कुठे चांगले दिवस दिसू लागले. तर जगात याच ९० च्या दशकात जागतिकीकरणाचे वारे वाहू लागते त्यामुळे जगातील सर्वच देशांतील अर्थव्यवस्था आणि पर्यायाने उच्च शिक्षण यावर या जागतिकीकरणाचा परिणाम होणे अपेक्षित होते. भारतातील उच्च शिक्षणावर जागतिकीकरणाचा नेमका काय परिणाम झाला हे अभ्यासने हा या संशोधन लेखाचा उद्देश आहे.

जागतिकीकरणाचा उच्च शिक्षणावरील प्रभाव :

मार्च १९९० मध्ये जागतिक बँकेने थायलंडमधील जॉमतीन येथे पहिली जागतिक 'शिक्षण परिषद' आयोजित केली. जगातील १५५ देशांनी या परिषदेत सहभाग घेतला. या परिषदेत भारताने देखील सहभाग घेतला होता. या परिषदेत आंतरराष्ट्रीय वित्तसंस्थांना शिक्षणाची रचना आणि शैक्षणिक पध्दती यामध्ये ढवळाढवळ करता यावे यासाठी पाया रचला गेला. या परिषदेतील धोरणात्मक निर्णयामध्ये जागतिक बँक आणि आंतरराष्ट्रीय नाणेनिधी या संस्थाला सार्वजनिक सुरक्षा आणि रचनात्मक तडजोड या नूळ्या संकल्पनांचा समावेश करण्यास भाग पाडले.

सामाजिक सुरक्षा आणि रचनात्मक तडजोड या संकल्पनानुसार जगातील प्रत्येक देशाच्या शासनाला शिक्षण, आरोग्य आणि समाजकल्याण या जनसामान्यांसाठी असलेल्या सवलतीच्या योजना टप्प्या टप्प्याने कमी करायच्या आहेत. या धोरणाला लोकांनी विरोध केला तर शासनाने काही आकर्षक योजना सुरु कराव्यात असे धोरण आहे. भारताने या धोरणाला विरोध करण्याऐवजी देशाला आर्थिक परिस्थीती गंभीर आहे असे कारण सांगून हे मान्य केले.

नविन जागतिक शैक्षणिक धोरण मान्य केले आज शासन उच्च शिक्षणाची जबाबदारी झटकत आहे. घटनेच्या ४५ व्या कलमात सुधारणा करणे हे यासंदर्भातील महत्त्वाचे पाऊल आहे. आता राज्य शासनाला वाटेल त्याप्रमाणे शिक्षण पध्दती राबवण्यासाठी राज्यशासन स्वतंत्र झाले आहे. उच्च शिक्षणापासून वंचीत राहणाऱ्या मुलां- मुलींना महाविद्यालये उपलब्ध करुन देण्याची जबाबदारी शासन नाकारु लागले आहे. उदा. खाजगी कंपन्यांना शिक्षणक्षेत्रात प्रवेश करता यावा यासाठी महाराष्ट्र शासनाने डिसेंबर २०१७ च्या हिवाळी अधिवेशनात स्वतंत्र कायदाच केला आहे. एवढेच नव्हे तर वर्षाला १००००/- किंवा १८,०००/- रुपये अनुदानावर चालणाऱ्या शिक्षण संस्था कशा फायदेशीर आहेत हे शासन पटवून देऊ लागले आहे.

उच्च शिक्षणाची दिशा, आराखडा,गुणवत्ता यापुढे व्यापारी महासत्ताच ठरवणार असेल तर शिक्षण तज्ञ किंवा शैक्षणिक धोरण ठरवणाऱ्यांना काहीच भूमिका राहत नाही. जागतिकीकरणाने लादलेले निर्णय ईच्छा नसतांना मान्य करावे लागत आहेत.

जागतिक अर्थकारण हे शिक्षण क्षेत्राकडे एका विशिष्ट भूमिकेतून पाहत आहे. प्रत्येक शिक्षण घेणाऱ्या तरुणाकडे भांडवलशाहीच साधन म्हणून पाहिले जात आहे. म्हणजे मुलांच्या अंगी असलेल्या उपजत गुणांच्या विकासापासून ते वंचीत राहत आहेत.

आज जागतिकीकरणाने शिका- अभ्यास करा, पैसा कमवा आणि चैन करा असे वातावरण निर्माण केले आहे. त्यामुळे शिक्षणातील शोध, मूल्य, सृजन या बाबी मागे पडत आहेत. त्यामुळे जागतिकीकरण हे शिक्षणाची मुळ उद्दीष्ट्ये व तत्वज्ञान यावरच घाला घालणारे ठरत आहे.

१९९० च्या जॉमतिन परिषदेनंतर कर्जाच्या मोबदल्यात असे लादायला सुरुवात केली याचा पहिला परिणाम कल्याणकारी योजनांवर झ ाला. या जॉमतिन परिषदेनंतर दिल्लीमध्ये 'सर्वांसाठी शिक्षण' ही परिषद आयोजित करण्यात आली. या परिषदेमध्ये विकसनशील देशामध्ये आंतरराष्ट्रीय भांडवल पुरस्कृत कार्यक्रमांची अंमलबजावणी आराखडा तयार करण्यात आला त्यानुसार भारतातील सर्व राज्यामध्ये शिक्षण अभियान राबविण्यात आले. राज्य शासनाला केंद्राशी शैक्षणिक करार केले. या शिक्षण अभियानाअंतर्गत मोठ्या प्रमाणावर परदेशातून पैसा येणार ओ असे भासवण्यात आले. त्यामुळे केंद्र व राज्य शासनाच्या आपल्या शैक्षणिक धोरणामध्ये मोठे बदल करावे लागले. ते बदल खालील प्रमाणे आहेत :

- **जागतिकीकरणामुळे शासनाने शिक्षणात केलेले बदल :**

१. प्राथमिक शिक्षणाला प्राधान्य देण्याच्या बहाण्याने उच्च शिक्षणावरील खर्च कपात करुन उच्च शिक्षणात खाजगीकरणाला वाट मोकळी करण्यात आली.

२. वंचित घटकांना शिक्षण देण्याच्या घटनात्मक तरतूदी पासून अलिप्त होण्यासाठी ९३ व्या घटनादुरुस्तीने मोफत व सक्तीचे शिक्षण कायद्याचे बिल आणले.

३. शिक्षकांची संख्या कमी करण्यासाठी शिक्षकांना प्रशिक्षण देण्याची व्यवस्था करण्यात आली.

४. महाविद्यालयात शिक्षकांच्या रिक्त जागावर कंत्राटी पध्दतीने अत्यल्प पगारावर भरती केल्या जाऊ लागली.

५. NCERT च्या शैक्षणिक धोरणात २००२ मध्ये पत्राद्वारे शिक्षण देण्याचे सुरु करण्यात आले. याचे मागील पंधरा वर्षापासूनचे परिणाम आपणास माहित आहेत. उदा. पोस्टल डि.एड्.

थोडक्यात म्हणजे जागतिकीकरणामुळे शिक्षण सत्तेचे केंद्र राज्य शासनाकडून केंद्र शासन आणि केंद्र शासनाकडून अमेरिकेतल्या वॉशिंग्टन येथे हालले आहे. भारत सरकारची आनास्था आणि परकिय वित्तसंस्थांचे आकमण यामुळे भारतीय उच्च शिक्षणावर विपरित परिणाम झालेले आहेत ते निष्कार्षातून स्पष्ट होतात.

- **निष्कर्ष :**

१. भारतीय राज्यघटनेने सर्व मुलांना शिक्षण देण्याची जबाबदारी शासनाकडे सोपवलेली आहे. मात्र जागतिकीकरणामुळे शासन या जबाबदारीतून मुक्त होण्यासाठी प्रयत्न करत आहे.

२. जागतिकीकरणामुळे उच्च शिक्षण घेणाऱ्या विद्यार्थ्यांकडे बाजार व्यवस्था मजबूत करण्याचे साधन म्हणून पाहिले जात आहे.

३. जागतिकीकरणामुळे उच्च शिक्षण महाग बनत चालले आहे. त्यामुळे वंचीत घटक उच्च शिक्षणापासून दूर जात आहे.

४. जार्गातिकीकरणाच्या दबावामुळे शासन उच्च शिक्षणवरील खर्च दिवसेंदिवस कपात करत आहे. त्यामुळे देशातील उच्च शिक्षण क्षेत्रातील गुणवत्तेचा विकास साध्य करणे व दर्जा सुधारण्यासंबंधी प्रश्न निर्माण झाला आहे.

५. जागतिकीकरणामुळे उच्च शिक्षणामध्ये उच्चभ्रू व श्रीमंत लोकांची मक्तेदारी निर्माण होऊ पाहत आहे.

६. जागतिकीकरणामुळे उच्च शिक्षणात मोठी स्पर्धा निर्माण झाली आहे. अधिक प्राप्त करण्यासाठी विद्यार्थी गैरमार्गाचा अवलंब करतांना दिसतात. त्यामुळे विद्यार्थ्यांमध्ये गुणवत्तेचा अभाव जाणवतो.

७. शासन उच्च शिक्षणात अपेक्षीत गुंतवणूक करण्यास तयार नसल्याने उच्च शिक्षणात कंत्राटीकरणाचा शिरकाव झालेला आहे.

८. जागतिकीकरणामुळे भारतीय उच्च शिक्षणातील पारंपारिकता नष्ट होत चालली आहे. विद्यार्थ्यांमध्ये पाश्चात्य वर्तणूकीचा प्रभाव वाढत आहे. त्यामुळे मानवी मुल्यांचा ऱ्हास होत असतांना दिसतो.

९. जागतिकीकरणाच्या वाढत्या दबावामुळे भारतीय शासन विद्यापीठ आणि महाविद्यालयांनी स्वायतत्ता स्विकारावी म्हणून मोठ्या प्रमाणावर दबावतंत्राचा वापर करत आहे.

१०. जागतिकीकरणामुळे उच्च शिक्षणात विदेशी व खाजगी संस्थांचा शिरकाव झाल्याने विद्यार्थ्यांना नवनविन शाखांचे अध्ययन करण्याची संधी प्राप्त होत आहे.

© Shaurya Publication, Latur

११. उच्च शिक्षण व्यवस्थेत जागतिकीकरणाने मोठी स्पर्धा निर्माण झालेली आहे. खाजगी संस्था मोठ्या प्रमाणावर उच्च शिक्षण क्षेत्रात गुंतवणूक करत असल्याने विद्यार्थ्यांना अनेक सुख, सुविधा उपलब्ध होत आहेत. त्यामुळे विद्यार्थ्यांची गुणवत्ता व व्यक्तीमत्व विकास करण्यास सहाय्य मिळत आहे. परंतु अशा संस्थांचे प्रमाण खूपच कमी आहे.

- **संदर्भसूची :**

१. डॉ.किरण नागतोंडे, भारतीय शिक्षणपध्दतीचा विकास, विद्या प्रकाशन नागपूर.
२. डॉ.रवी जाधव, शिक्षणातील आधुनिक विचार प्रवाह, कैलास पब्लिकेशन, औरंगाबाद.
३. डॉ.यु.के.घाटमोडे, शैक्षणिक संशोधनाची मुलतत्त्वे, विद्या प्रकाशन नागपूर.
४. प्रा.एच.बी.नवले, शैक्षणिक तत्त्वज्ञान, विद्या प्रकाशन नागपूर
५. जे.कराडे, २१ व्या शतकातील शिक्षण, डायमंड पब्लिकेशन, पूणे
६. डॉ.सुधीर गव्हाणे, उच्च शिक्षण आणि सामाजिक न्याय, दै.सकाळ करिअर मंत्र (पुरवणी), १३ जुलै,२०१५

Peer Reviewed Referred and
UGC Listed Journal
(Journal No. 40776)

ISSN 2277 - 5730
AN INTERNATIONAL MULTIDISCIPLINARY
QUARTERLY RESEARCH JOURNAL

AJANTA

Volume-VII, Issue-IV
October - December - 2018
Marathi Part - III

IMPACT FACTOR / INDEXING
2018 - 5.5
www.sjifactor.com

Ajanta Prakashan

VOLUME - VII, ISSUE - IV - October - December - 2018
AJANTA - ISSN 2277 - 5730 - IMPACT FACTOR - 5.5 (www.sjifactor.com)

CONTENTS OF MARATHI PART - III

अ.क्र.	लेख आणि लेखकाचे नाव	पृष्ठ क्र.
१५	जागतिकीरण: उच्च शिक्षण गुंतवणुक व गुणवत्ता **डॉ. व्यंकटराव का. कदम**	६७-६९
१६	आदिवासी जमातीचा शैक्षणिक विकास व शासकीय प्रयत्न: एक समाजशास्त्रीय अभ्यास **प्रा. प्रदीप दाजीबा पाटील**	७०-७३
१७	शेतकऱ्यांची आत्महत्या : कारणे आणि उपाय **डॉ. साईनाथ राधेशाम बनसोडे**	७४-७७
१८	जातीवादाचे सामाजिक परिणाम आणि उपाय **डॉ. होमराज राठोड**	७८-८१
१९	विदर्भातील शेतकरी आत्महत्येचे वास्तव **प्रा. जगदिश आर. वाटमोडे**	८२-८५
२०	शिक्षक व बिगर शिक्षकांच्या मुलांमधील शैक्षणिक आवड : एक तुलनात्मक अभ्यास **दिनेश जारोंडे**	८६-८९
२१	जागतिकीकरणाच्या काळात आदिवासींचा विकास : देशापुढील एक आव्हान **सुनिल व्हि. कोडापे**	९०-९६
२२	भारतीय अर्थव्यवस्थेत शेतीचे स्थान **श्री गिरीधर केशव कुनघाडकर**	९७-१००
२३	मानव संसाधन विकासातील व्यावसायीक व तंत्र शिक्षणाची भुमिका **डॉ. शिंदे ज्ञानेश्वर साहेबराव**	१०१-१०५
२४	नक्षलवाद : कारणे व उपाययोजना **प्रा. सोनकांबळे गंगाधर सोपान**	१०६-१०९
२५	यशस्वी जीवनाचे साधन म्हणजे आरोग्य **डॉ. सुभाष वाघ**	११०-११२
२६	महिला सक्षमीकरण व आरक्षण **प्रा. डॉ. राजेंद्र एम. झाडे**	११३-११५
२७	ग्रामीण विकास योजनांच्या संदर्भात ग्रामस्थांची जागरुकता : विशेष संदर्भ - चांदूर बाजार तालूका **डॉ. प्रतिभा अशोक भोरजार**	११६-११९
२८	राजकीय क्षेत्रातील महिलांचे सक्षमीकरण आणि भारतासमोरील आव्हाने **प्रा. डॉ. माधुरी ना. कोकोडे**	१२०-१२३

२३. मानव संसाधन विकासातील व्यावसायीक व तंत्र शिक्षणाची भुमिका

डॉ. शिंदे ज्ञानेश्वर साहेबराव
सुंदरराव सोळंके महाविद्यालय, माजलगाव.

जगातील प्रत्येक देशाचा आणि त्या देशातील उद्योगांचा विकास हा त्या देशात उपलब्ध असलेल्या ससांधनाचा प्रभावी उपयोगावर अवलंबून असतो. हि संसाधन नैसर्गिक, वित्तीय आणि मानवी अशा तीन प्रकारची असतात. यामध्ये मानवी ससाधन हा घटक खुप महत्वाचा आहे. मानव संसाधन हा घटक नसेल तर इतर घटकांना काहीच अर्थ राहत नाही. त्यामुळे देशाच्या विकासाकरिता मानव संसाधन घटकाला अनन्य

उद्योगांचा विकास घडवून आणण्यासाठी, त्या उद्योगात काम करणाऱ्या कर्मचाऱ्यांच्या व्यक्तीगत व सामुहिक व्यवहारामध्ये अनुकूल बदल घडवून आणने आवश्यक असते. हे बदल घडवून आणण्यात व्यावसाहिक, तंत्र शिक्षण व प्रशिक्षणाची भुमिका महत्वाची आहे. आज झपाट्याने बदलत जाणाऱ्या व्यावसायीक तंत्रज्ञानामुळे तसेच जागतीकिकरण व खुल्या अर्थव्यवस्थेमुळे मानव संसाधन विकासात बदल करणे आवश्यक बनले आहे. स्पर्धेचे स्वरूप, नवनवीन शोध, आव्हाने या सर्वच बाबतीत उद्योग व्यावसायातील कर्मचारी वर्ग परिचित असणे आवश्यक बनलेले आहे. म्हणुन मानव संसाधन विकासात व्यवसायीक व तंत्र शिक्षण महत्वाचे ठरते आहे.

मानव संसाधन विकासामध्ये व्यावसायीक व तंत्र शिक्षणाचे अनन्यसाधारण महत्व आहे. व्यावसायीक, तंत्र शिक्षणामुळे व्यक्तीच्या अंगी कार्य करण्याचे कौशल्य प्राप्त होते. विचार करण्याची क्षमता वृध्दींगत होवून नवीन ज्ञान प्राप्त होते तसेच नवनवीन कौशल्य आत्मसात करून उत्पादकता वाढवता येते. त्याचबरोबर व्यावसायीक व तंत्र शिक्षणाच्या माध्यमातून राष्ट्राला, समाजाला अनुकूल अशी व्यक्तीमत्वे घडविता येतात. व्यवसायीक व तंत्र शिक्षण महाविद्यालये, आय.आय.टी., आय. आय. एम, यासारख्या संस्थामार्फत विविध आभ्यासक्रमांव्दारे देवून मानव संसाधन विकासाचे ध्येय साध्य केले जाते.

व्यावसायीक व तंत्र शिक्षणाचे आभ्यासक्रम ठरवणे त्याची योग्य प्रकारे अंमलबजावणी करणे यासाठी भारतात विविध व्यावसायिक व तंत्र शिक्षण संस्था कार्यरत आहेत. यामध्ये केंद्रीय तंत्रज्ञान शिक्षण संस्था– सी आय.ई.टी, केंद्रीय व्यावसायीक शिक्षण संस्था, राष्ट्रीय शिक्षण संस्था, एन. आय.ई या शिवाय आय.आय.टी., आय. आय. एम या संस्थाचा समावेश आहे. मानव संसाधन विकासात या व्यावसायीक व तंत्र शिक्षण संस्थांची भूमिका महत्वपुर्ण आहे.

संशोधनाचे उद्देश

१. व्यावसायीक व तंत्र शिक्षण संस्थांची मानव संसाधन विकासातील भुमिकेचा आढावा घेणे.
२. व्यावसायीक व तंत्र शिक्षणाच्या सद्यस्थितीचा आढावा घेणे.

राष्ट्रीय शिक्षण संशोधन व प्रशिक्षण परिषदेच्या अंतर्गत व्यावसायीक व तंत्र शिक्षणाच्या गुणवत्तेसाठी एकूण चार उपसंस्था कार्यरत आहेत. यामध्ये केंद्रीय शिक्षण तंत्रज्ञान संस्था, केंद्रीय व्यावसायीक संस्था, राष्ट्रीय शिक्षण संस्था आणि विविध विभागातील संस्था यांचा समोवश आहे.

१. केंद्रीय शिक्षण तंत्रज्ञान संस्था

हि संस्था १९८४ साली स्थापण करण्यात आली. इलेक्ट्रानीक माध्यमे, रेडिओ, दुरदर्शन, चित्रपट इत्यादींच्या सहाय्याने व्यावसायीक व तंत्र शिक्षणाचा प्रसार शाळांमध्ये करण्याच्या संदर्भात हि संस्था कार्य करते. या संस्थेच्या महाराष्ट्र, आंध्रप्रदेश, बिहार, गुजरात, ओरिसा आणि उत्तर प्रदेश या सहा राज्या शाखा कार्यरत आहेत.

२. केंद्रीय व्यावसायीक शिक्षण संस्था

एन.सी.ई.आर.टी च्या व्यावसायीक शिक्षण विभागाचे रुपांतर १९९७ मध्ये या संस्थेत करण्यात आले. भोपाळ येथे या संस्थेचे मुख्यालय आहे. हि संस्था व्यावसायीक व कार्यानुभव शिक्षणामध्ये संशोधन, विकास, प्रशिक्षण व विस्तार कार्यक्रम राबवले.

३. राष्ट्रीय शिक्षण संस्था

या संस्थेचे मुख्यालय एन.सी.ई.आर.टी च्या नवी दिल्लीत मुख्यालय आहे. हि संस्था राष्ट्रीय शिक्षण आणि प्रशिक्षण परिषदेसाठी व देशातील राष्ट्रीय शिक्षण प्रशिक्षण संसाधन गट म्हणुन कार्य करते. आखील भारतीय शिक्षणाचे सर्वेक्षण आणि नियोजन करण्याचे कार्य हि संस्था करते.

४. विभागीय शिक्षण संस्था

एन.सी.ई.आर.टी च्या पाच प्रादेशिक शिक्षण व प्रशिक्षण संस्था कार्यरत आहेत. यामध्ये उत्तर विभाग अजमेर, पश्चिम विभाग – भोपाळ, दशिण विभाग– म्हैसूर, उत्तर पुर्व विभाग– शिलॉग आणि पुर्व विभाग– भूवनेश्वर यांचा समावेश आहे. या संस्थामार्फत संशोधन, सर्वेक्षण, कार्यशाळा आयोजन यासारखे कार्य केले जाते.

- **मानव संसाधन विकासातील व्यावसायीक व तंत्र शिक्षणाची भुमिका**

व्यावसायीक व तंत्र शिक्षण देश आणि समाजाच्या विकासासाठी महत्वाचे आहे. आज जागतीकिकरणाच्या वाढत्या वेगामुळे औद्योगिकीकरण व सेवा क्षेत्रात मोठया प्रमाणावर वाढ झालेली आहे. माहिती तंत्रज्ञानाच्या प्रसारामुळे तंत्र कौशल्य असणाऱ्या मनुष्यबळाची मागणी दिवसेंदिवस वाढत आहे. कौशल्यपुर्ण तांत्रिक ज्ञान असलेले व्यक्ती हेच विकासाचे खरे संसाधन ठरते आहेत. अशा मानवी संसाधनाची गुणवत्ता, दर्जा व्यावसायीक व तंत्र शिक्षणावर देशाचा आर्थिक, सामाजिक विकास अवलंबून आहे. प्रत्येक व्यक्तीला उत्पादन प्रक्रियेत सहभागी हावून त्याचे फायदे मिळवण्यासाठी व्यावसायीक व तंत्र शिक्षण उपयुक्त आहे.

व्यक्तीला सुखकर जीवन जगण्यासाठी शिक्षण आवश्यक असते तर समाजाच्या आवश्यक गरजा पूर्ण करण्यासाठी सेवा पुरवणाऱ्या कुशल मनुष्यबळाची आवश्यकता असते. व्यक्तीच्या अंगी हि कौशल्य विकसीत

करण्याचे कार्य व्यावसायीक व तांत्रिक शिक्षण करते. व्यावसायीक व तंत्र शिक्षण म्हणजे कामगारांचे, व्यवस्थापकांचे शिक्षण किंवा प्रशिक्षण होय. व्यावसायीक व तंत्र शिक्षण हे कौशल्य केंद्रीय असते. सर्व प्रकारच्या कौशल्यांचा समावेश व्यावसायीक व तंत्र शिक्षणात होतो. म्हणुन मानव संसाधन विकासातील व्यावसायीक व तंत्र शिक्षण हा घटक महत्वाचा आहे. कारण मनुष्यबळाची गुणवत्ता हि व्यावसायीक व तंत्र शिक्षणावर अवलंबून असते.

नवनविन शोध आणि तंत्रज्ञानामुळे विशिष्ट कौशल्य प्राप्त असणाऱ्या व्यक्तींची आवश्यकता वाढत आहे. नवीन तंत्रे, यंत्रे, नवीन उत्पादन पध्दती समजावून घेवून त्याचा कार्यक्षम वापर करण्याचे कौशल्य व्यावसायीक व तंत्र शिक्षणातून प्राप्त होते. अशी कौशल्य प्राप्त करणारे शिक्षण उपलब्ध असेल तर कुशल मनुष्यबळ उपलब्ध होते. त्यामुळे उत्पादन क्षमता वाढून आर्थिक व सामाजिक विकासाला चालणा मिळते. समाजाच्या प्रगतीबरोबरच नवीन वस्तू व सेवांचा वापर वाढत आहे. त्यामुळे उत्पादन आणि सेवा क्षेत्रात कुशल मनुष्यबळाची मागणी दिवसेंदिवस वाढत आहे. हि मागणी पुर्ण करण्यासाठी आणि आवश्यक ते मनुष्यबळ निर्माण करण्यामध्ये व्यावसायीक व तंत्र शिक्षणाची भुमिका महत्वाची आहे. उत्पादन आणि सेवा क्षेत्राची कुशल मानवी संसाधनाची गरज आज व्यवसायीक व तंत्र शिक्षणाव्दारे पुर्ण केली जात आहे. उद्योग आणि व्यावसायातील गरजेनुसार कौशल्य वृध्दींगत करावी लागतात. व्यावसायीतल जुने तंत्र व कौशल्य यांची मागणी कमी होते व नवीन कौशल्य, तंत्रज्ञानाची मागणी वाढते हे बदल कामगारांमध्ये निर्माण करण्यासाठी व्यावसायीक कौशल्य, तंत्रज्ञान व प्रशिक्षण महत्वाचे ठरते. नवीन कौशल्य आत्मसात केलेल्या कामगारांना अधिक वेतन मिळते कामगारांचा फायदा होतो. याशिवाय व्यावसायीक, तंत्रशिक्षण हे बेरोजगारी निर्मूलनाचे महत्वाचे साधन आहे. या शिक्षणामुळे व्यक्ती नोकरी किंवा स्वता:चा व्यावसाय करु शकते. त्यामुळे रोजगारासाठी उपयुक्त होण्यास मदत होते.

मानवी संसाधन किंवा मनुष्यबळाची गुणवत्ता व्यावसायीक मुल्यांनी प्रभावीत होत असते. कर्तशिस्तपणा, कामातील शिस्त, नव्या बदलांचे स्वागत, नवीन कार्य व संधीचा वापर, उत्तम दर्जाच्या वस्तुंची निर्मीती, सातत्याने नवनवीन सुधारणा करणे, ग्राहकाभिमुख सेवा देणे हि सर्व व्यावसायीक मुल्य व्यावसायीक व तंत्र शिक्षणातून व्यक्तीच्या अंगी निर्माण होतात. म्हणूनच मानव संसाधन विकासातील व्यावसायीक व तंत्र शिक्षणाचे महत्व अनन्य साधारण आहे.

- **व्यावसायीक व तंत्र शिक्षणाची सद्यस्थिती**

व्यावसायीक व तंत्र शिक्षणामुळे कुशल मनुष्यबळ आवश्यकतेनुसार उपलब्ध होते. उद्योग, व्यावसाय, व्यापार यांच्या विकासाकरिता व्यावसायीक व तंत्र शिक्षण महत्वाचे आहे. जागतीकिकरण, खाजगीकरण व उदारीकरणामुळे विदेशी बहुराष्ट्रीय उद्योग भारतात सेवा क्षेत्रात मोठया प्रमाणावर गुंतवणूक करत आहेत. त्यामुळे भारतातील सेवा क्षेत्रात मोठया प्रमाणावर वाढ होउन व्यावसायीक व तंत्र शिक्षण घेतलेल्या कुशल मनुष्यबळाची मागणी वाढत आहे. व्यावसायीक व तंत्र शिक्षणाच्या प्रचार आणि प्रसारासाठी राष्ट्रीय आणि प्रादेशिक पातळीवर विविध संस्था स्थापन करण्यात आलेल्या आहेत. उदा. 'पंडित दिनदयाल उपोध्याय

कौशल्य विकास संस्था'. तरी देखिल उद्योग आणि व्यावसायात आज कुशल मनुष्यबळाची कमतरता जाणवत आहे.

भारताची लोकसंख्या १.२ बीलीयन आहे. त्यातील ४६० मीलीयन लोक हे रोजगारक्षम आहेत. एवढया मोठया प्रमाणावर रोजगार उपलब्ध करुण देणे एक आव्हान आहे. भारताची लोकसंख्या दरवर्षी १.६: टक्क्याने वाढत आहे. त्यामुळे देशातील अकुशलतेमुळे बेरोजगारीचे प्रमाण वाढत आहे. 'नॅशनल सॅम्पल सर्व्हे ऑफिस' च्या २००९–१० च्या सर्वेनुसार सध्या भारतात ६.२: इतकी बेरोजगारी आहे. २०११ च्या जनगणनेनुसार ३५: भारतीय १५ वयोगटातील तरुण आहेत. १५ ते २४ वयोगटातील १८: टक्के तरुण भारतात आहेत. भारतातील तरुणांचे सरासरी वय २४ आहे. जगातील सर्वात तरुण देश म्हणुन भारताची ओळख आहे. भारतातील ५४: लोक शेती व्यवसाय करतात त्यामुळे त्यांची आर्थिक परिस्थिती पाहिजे त्या प्रमाणात उंचावलेली नाही शहरी भागातील लोकसंख्येपैकी ४२: लोक उद्योग व्यवसाय करणारे आहेत. तर १३: लोक हे नियीमत नोकरी करणारे आहेत. आज देखिल भारतातील ९०: मनुष्यबळ हे असंगठीत क्षेत्रात काम करते की, जेथे कोणत्याही प्रकारची सुरक्षितता मिळत नाही.

आज भारतात प्रत्येक वर्षी लाखो पदवीधर माहाविद्यालयातून पदवी घेवून बाहेर पडत आहेत. त्यांना पाहिजे त्या प्रमाणात रोजगार उपलब्ध होत नसल्याने त्यांची पात्रता असलेल्या कामापेक्षा कमी दर्जाचे काम कमी वेतनावर करावे लागत आहे. कारण आज रोजगाराच्या बाजारात केवळ पदवी शिक्षणाला महत्व नसुन कौशल्य शिक्षणाला महत्व आहे. रोजगाराच्या बाजारात दिवसेंदिवस कुशल मनुष्यबळाची मागणी वाढत आहे.

आज उपलब्ध असलेल्या रोजगारासाठी आवश्यक असलेले कौशल्य महाविद्यालयीन पदवी प्राप्त तरुणांकडे नाही. म्हणुनच आज व्यावसायीक व तंत्र शिक्षण महत्वाचे ठरत आहे.

व्यावसायीक शिक्षण हे मुलता: व्यवहारातील प्रत्यक्ष प्रक्रियेशी संबंधित असलेले शिक्षण आहे. व्यवसायीक व तंत्र शिक्षणाच्या माध्यमातून एखाद्या व्यक्तीला प्राप्त झालेले कौशल्य व अनुभवाचा प्रत्यक्ष वापर त्या व्यक्तीला आपले करिअर घडवण्यात होतो. या व्यावसायीक व तंत्र शिक्षणामुळे रोजगार संधी उपलब्ध होतात. हे शिक्षण विद्यार्थ्यांना काळाशी संबंधित प्रत्यक्ष अनुभव देते. आजच्या काळाची गरज म्हणुन मानव संसाधन विकासात व्यावसायीक व तंत्र शिक्षणाचे महत्व अनन्य साधरण आहे.

- **सारांश**

आजच्या जागतीकीकरण आणि मुक्त अर्थव्यवस्थेच्या पार्श्वभुमिवर जगातील प्रत्येक देशाचा विकास त्या देशात उपलब्ध असलेल्या कुशल मानवी संसाधनावर अवलंबून आहे. हे कुशल मनुष्यबळ त्यांना दिल्याजाणाऱ्या व्यावसायीक व तंत्र शिक्षणातून निर्माण होत असते. व्यावसायीक व तंत्र शिक्षणामुळे व्यक्तीच्या अंगी कार्य करण्याचे कौशल्य प्राप्त होते. विचार करण्याची व योग्य निर्णय घेण्याची क्षमता निर्माण होते. म्हणुन व्यावसायीक व तंत्र. शिक्षण देश आणि समाजाच्या विकासासाठी महत्वाचे आहे.

भारतात आज माहिति तंत्रज्ञानाच्या प्रसारामुळे तंत्र कौशल्यप्राप्त असणाऱ्या मनुष्यबळाची मागणी दिवसेंदिवस वाढत आहे. कारण कौशल्यप्राप्त शिक्षण उपलब्ध असेल तर कुशल मनुष्यबळ उपलब्ध होते.

भारतातील व्यावसायीक व तंत्र शिक्षणाच्या सद्यस्थितीचा विचार केला तर तंत्र शिक्षण खुप कमी प्रमाणात उपलब्ध आहे. आज देखिल भारतात पारंपारिक शिक्षण देणाऱ्या संस्था व्यावसायीक व तंत्र शिक्षण संस्थांच्या प्रमाणात अधिक आहेत. भारतात तरुण मनुष्यबळ मोठया प्रमाणावर उपलब्ध आहे. परंतु कुशल मनुष्यबळाची कमतरता आहे. पदवी प्राप्त ६.२: तरुण आजही बेरोजगारीचे जीवन जगत आहेत. कारण त्यांच्याकडे उद्योग व्यावसायाचा आवश्यक असणारे कौशल्य नाही. म्हणुनच मानव संसाधन विकासात व्यावसायीक व तंत्र शिक्षणाचे महत्व अनन्य साधारण आहे.

- **संदर्भसुची**

१. पाबरा एन.टी : मानव संसाधन विकास संकल्पना व आव्हाने, धनपतराव आणि कंपनी प्रकाशन, दिल्ली.

२. काशिनाथ एच.एम : मानवी संसाधन विकास आणि शिक्षण, व्हॅल्युम २–२०११.

३. राजपुत जे.एस : शिक्षणातील जागतीक बदल, एन.सी.ई.आर.टी, नवी दिल्ली– २००४.

४. वार्षिक अहवाल: २०१३–१४ मानव संसाधन विकास मंत्रालय, नवी दिल्ली.

५. वार्षिक अहवाल, लोकसंख्या आणि शिक्षण, २०१३–१४, मानव संसाधन विकास मंत्रालय, नवी दिल्ली.

आज़ादी का अमृत महोत्सव

लोककल्याणकारी राजा
शिवछत्रपती

Benevolent King Shivchhatrapati

डॉ.बब्रुवान केरबाजी मोरे
संपादक

१४.	शिवाजीराजे - एक स्थापत्य तज्ज्ञ	डॉ. अरविंद पी. सोनटक्के प्रा. सौ. धनश्री रामचंद्र कापशीकर	११८
१५.	छत्रपती शिवरायांच्या स्वराज्यातील शेती, व्यापार आणि कर महसूल.	प्रा. डॉ. श्रद्धानंद बा. माने	१२५
१६.	सामान्यातला असामान्य राजा छत्रपती शिवराय	डॉ. एस. डी. सावंत	१३०
१७.	शिवरायांचे कृषी विषयक धोरण	प्रा. डॉ. शिंदे अनंत नामदेवराव	१३६
१८.	लोककल्याणकारी राजा शिवछत्रपती	डॉ. बब्रुवान मोरे	१४३
१९.	छत्रपती शिवाजी महाराजांचे शेतकरी हिताचे कृषी धोरण – एक अभ्यास	प्रा. तानाजी जाधव	१५५
२०.	छत्रपती शिवाजी महाराज यांचे शेतीविषयक धोरण	सचिन अभिमन्यू ओहोळ	१६२
२१.	शिवकालीन प्रशासन	डॉ. घन आनंद लक्ष्मीकांत	१६९
२२.	शिवकालीन अर्थव्यवस्था	डॉ. रमेश गंगथडे	१८०
२३.	छ. शिवाजी महाराजांचे धार्मिक धोरण	प्रा. एस. एन. पाटील	१९५
२४.	शिवाजी महाराजांचे जल व्यवस्थापन	डॉ. आशालता अमोल विद्यासागर	२०२
२५.	छत्रपती शिवरायांचे कृषीविषयक धोरण	प्रा. डॉ. यादव सूर्यवंशी	२१२
२६.	शिवकालीन सैन्य प्रशासन एक चिकित्सक अभ्यास	प्रा. कल्याण राजेंद्र वटाणे	२१८
२७.	शिवकालीन अर्थव्यवस्था	प्रा. डॉ. सुरेश चंद्रकांत मेहेत्रे	२२३
२८.	शिवकालीन गुप्तचर यंत्रणा	डॉ. गोरखनाथ पांडुरंगराव फसले	२२९
२९.	छ. शिवाजी महाराजांच्या धोरणास बगल दिल्याने मराठ्यांचे पानिपत झाले	प्रा. बालाजी रावसाहेब बोडके	२३९

छ. शिवाजी महाराजांच्या धोरणास बगल दिल्याने मराठ्यांचे पानिपत झाले

प्रा. बालाजी रावसाहेब बोडके
इतिहास विभाग प्रमुख, सुंदरराव सोळंके महाविद्यालय, माजलगाव ता. माजलगाव जि. बीड.

छ. शिवाजी महाराजांनी स्वराज्याची निर्मिती हे सर्वसामान्य शेतकरी, शेतमजूर व कष्टकरी लोकांसाठी केलेली होती. हे राज्य रयतेचे आहे रयत हीच या राज्याची खरी मालक आहे हे धोरण स्वीकारलेले होते. त्यामुळे लोकांच्या मनात स्वराज्याबद्दल आपुलकीची, स्नेहाची व जिव्हाळयाच्या भावना जोडलेल्या होत्या. अशी भावना लोकांमध्ये निर्माण करण्यात पेशवे यशस्वी होऊ शकले नाहीत त्या सत्यांचे धोरण कारणीभूत होते.

भारताच्या भुमित प्राचीन काळापासून ते आजतागायत राजकीय सत्ताप्राप्तीसाठी व वर्चस्वासाठी अनेक युद्धे झाली. या युद्धात कधी भारतीय सत्ताधिशांना विजय प्राप्त झाला तर कधी पराभवाचा सामना करावा लागला. आर्यांपासून ते मुस्लिमकाळ व पुढे ब्रिटिशांपर्यंत भारतात सत्ता स्थापनेसाठी सत्तासंघर्ष झाले यांचे इतिहासलेखन वेगवेगळ्या इतिहासकारांनी आपापल्या पध्दतीने केले. ब्रिटिश काळात भारताचा इतिहास लिहीत असताना वसाहतवादी दृष्टिकोनातून लिहीला गेला तर याला प्रत्युत्तर म्हणून भारतीय इतिहासकारांनी राष्ट्रवादी दृष्टिकोनातून इतिहासलेखन केले. मार्क्सच्या विचारांचा प्रभाव असणा-या इतिहासकारांनी मार्क्सवादी दृष्टिकोनातून इतिहासलेखन केले. त्यामुळे इतिहासात घडलेल्या घटना एकच असल्या तरी विचारप्रवाह वेगवेगळे असल्यामुळे त्या घटनांचे वस्तुनिष्ठ इतिहासलेखन होऊ शकले नाही. त्यामुळे निष्कर्ष वेगवेगळे आहेत. प्रस्तुत शोधनिबंधात या निष्कर्षाचा शोध घेऊन पानिपतचे वस्तुनिष्ठ इतिहासलेखन करणे हे उद्देश आहे.

संशोधनाची उद्दिष्टये :-

१. पानिपत युध्दाचा सविस्तर आढावा घेणे.
२. पेशव्यांच्या राजकीय व लष्करी धोरणाचा अभ्यास करणे .
३. पेशव्यांच्या सामाजिक व आर्थिक धोरणाचा अभ्यास करणे.
४. नानासाहेबांच्या साम्राज्यवादी धोरणाचा आढावा घेणे.
५. पानिपतच्या तिस-या युध्दा नंतरच्या परिणामांचा अभ्यास करणे.

संशोधनाची गृहितके:-

१. पानिपतच्या तिन्ही युद्धात परकियांचाच विजय झाला.
२. पानिपतच्या तिस-या युद्धाला पेशव्यांचे घातकी धोरण कारणीभूत होते.
३. छ. शिवाजी महाराजांच्या धर्मसहिष्णू धोरणास पेशव्यांनी तिलांजली दिली.
४. नानासाहेब पेशवे साम्राज्य विस्तार करत असताना अनेक चूका केल्या.
५. पानिपतच्या तिस-या युद्धानंतर परकीय सत्तांचा उदय झाला.

प्रस्तुत शोध निबंधासाठी ऐतिहासिक संशोधन पध्दतीचा वापर करण्यात आलेला असून शोधनिबंधासाठी दुय्यम तथ्य संकलन पध्दतीचा उपयोग केला आहे. यासाठी संदर्भ ग्रंथ व इंटरनेटचा वापर करून माहितीचे संकलन करण्यात आले आहे.

पानिपतच्या रणभूमीचे भारताच्या इतिहासात एक आगळे वैशिष्ट्य आहे. या शहराचे संदर्भ महाभारतात आढळतात. धृतराष्ट्राने कुरू साम्राज्याचे विभाजन केले व पांडवांना यमुनेच्या पश्चिमेकडील भाग वाटणीमध्ये दिला. पांडवांनी आपल्या हिंमतीवर पाच शहराची निर्मिती केली. त्यापैकीच एक शहर होते पांडुप्रस्थ. तेच आज पानिपत या नावाने ओळखले जाते. या ऐतिहासिक शहराच्या रणभूमीवर पुढील काळात मध्ययुगात तिन युद्धे झाली ते भारताच्या इतिहासाला कलाटणी देणा-या घटना ठरल्या.

या तिन्ही युद्धात विजय मात्र परकियांचाच झाला. पानिपतचे पहिले युद्ध २१ एप्रिल १५२६ रोजी दिल्लीचा सुलतान इब्राहिम खान लोदी व जहिरुद्दिन मोहम्मद बाबर यांच्यात झाले. या युद्धात बाबरच्या छोट्या परंतु शिस्तबद्ध सैन्याने आणि विकसित शस्त्रास्त्रच्या मदतीने म्हणजेच तोफेच्या मदतीने हे युद्ध बाबराने जिंकले. या युद्धात बाबराने तुलुघमा युद्ध पध्दत वापरून इब्राहिम खान लोदीच्या लाखभर सैन्याचा पराभव केला. या युद्धामुळे भारतात मोगल सत्तेचा पाया घातला गेला. तर पानिपतच्या दुस-या युद्धाने हा पाया मजबूत केला. पानिपतचे दुसरे युद्ध ५ नोव्हेंबर १६५६ रोजी हेमचंद्र विक्रमादित्य (हेमू) व अकबर यांच्यात झाले. यावेळी पुन्हा मोगलाची सरशी झाली व भारतात सर्वश्रेष्ठ सत्ता म्हणून मोगलप्रमुख बनले. मोगल साम्राज्याच्या काळात बादशहा हेच प्रमुख होते सत्तेचे केंद्रीकरण झालेले होते संपूर्ण सत्ता बादशहाच्या हातात होती. परंतु केंद्रीय सत्ताधिश दुबळे बनले त्यावेळी भारतात प्रांतिक सत्ता उदयास आल्या. त्यातील एक म्हणजे एत्तदेशिय मराठी सत्ता होय.

तिसरे पानिपतचे युद्ध बुधवार १४ जानेवारी १७६१ रोजी मकरसंक्रांतीच्या दिवसी झाले. मराठा सेनेचे नेतृत्व सदाशिव पेशवे (भाऊसाहेब) यांनी केले तर पुढील सैन्याचे नेतृत्व नादिरशहा चा वारसदार असलेल्या अहमदशहा अब्दाली यांनी स्वतः केले. अहमदशहा अब्दाली १७६१ च्या तिसऱ्या पानिपत युद्धापूर्वी १७४८ ला, पहिली स्वारी १७४९ ला दुसरी, १७५१ ला तिसरी तर १७५६ ला चौथी स्वारी केली होती .चौथ्या स्वारीच्या वेळी आदिना बेग चा पराभव करून दिल्ली मनसोक्त लुटली. प्रजेवर अन्यायव अत्याचार केले. तेव्हा अब्दालीचा बंदोबस्त करण्यासाठी बादशहाने सफदर जंगला मराठ्यांचे मदत घेण्यास सांगितले. त्यानुसार १२ एप्रिल १७५२ ला सफदरजंगने मराठ्यांशी करार केला व त्यानुसार मोगल सत्तेचे संरक्षण करण्याची जबाबदारी मराठी सत्तेवर आली. यावरून मराठ्यांची सत्ता ही भारतातील सर्वश्रेष्ठ सत्ता आहे हे सिद्ध झाले होते.

नानासाहेबांनी प्रचंड तयारीनिशी रघुनाथरावाला उत्तर भारतात पाठवले परंतु तो खंडणी गोळाकरण्यात वेळ दवडला व त्यांनी अनेकांचे रोष पत्करले. मराठे सरदारात ऐक्य निर्माण करून बादशहाच्या कारभाराची घडी बसविणे आवश्यक होते.

परंतु तो दक्षिणेत गेला आणि त्याच्या नंतर त्यांच्या गैरहजेरीत परत अहमदशहा अब्दालीने कुरघोड्या सुरू केल्या. रघुनाथराव हा अहमदशहा अब्दाली यांच्या गैरहजेरीत उत्तर भारतात आला होता व त्यांनी अटकेपार झेंडे लावले होते. परंतु त्यांचे यश हे तात्पुरते होते.

त्यांच्या नंतर उत्तरेतील जबाबदारी दत्ताजी व जनकोजी शिंदे यांच्यावर नानासाहेबांनी सोपवली. नजीब खानाने दत्ताजी बरोबर खोटी मैत्री करून मुजफ्फर जवळ शुक्रताल येथे संयुक्तपणे पूलबांधण्याचे ठरविले. नजीबखानाने शिंदेना अंधारात ठेवून अब्दालीशी गुप्त संधान साधले व शुक्रतालचा पूल तयार होताच त्यावर नजीबखानाने ताबा मिळविला. तेव्हा दत्ताजी शिंदे यांनी १५ सप्टेंबर १७५९ रोजी नजीबखानाशी युद्ध सुरू केले. नजीबखान मराठ्यांच्या पराभवास कारणी भूत ठरला. अशा अस्तनीतल्या सापाला वेळीच ठेचने आवश्यक होते परंतु त्याला दोनवेळेस जिवनदान दिले. पहिल्यांदा रघुनाथरावांनी कैद केले असताना मल्हाररारावांनी वाचविले तर दुसऱ्यांदा शुजाउद्दौलाने त्यास वाचविले. अहमदशहा अब्दालीने नजिबखान यांच्या निमंत्रणावरुन जहाँखानाच्या नेतृत्वा खाली सैन्य पाठविले परंतु त्याचा पराभव पंजाबचा मराठा

राज्यपाल साबाजी शिंदेनी केला. त्यामुळे स्वतः अब्दाली पंजाबात आला आणि साबाजी शिंदेचा पराभव केला. पंजाब काबीज करून दिलीकडे चालून येत आहे हे समजताच दत्ताजी शिंदेयांनी शुक्रतालचा वेढा उठवून दिल्लीकडे निघाला. दिल्लीपासून दहा मैलावर असलेल्या बरारी घाट येथे लढाई झाली. यात जखमी अवस्थेत दत्ताजी पकडले व मारले गेले. तेव्हा मराठ्यांना धक्का बसला. अहमदशहा अब्दाली व नजीबखान यांचा बंदोबस्त करण्यासाठी फक्त एका उदगीरच्या लढाईचा अनुभव असलेल्या भाऊसाहेबांच्या नेतृत्वा खाली उत्तरेत सैन्य पाठविले. यातूनच तिसरे पानिपतचे युद्ध घडले. हे युद्ध मोगल साम्राज्याच्या रक्षणासाठी असलेले मराठे व अफगाणिस्थानचा बादशहा अहमदशहा अब्दाली यांच्यात झाले मराठ्यांच्या इतिहासातील नव्हे तर भारताच्या इतिहासातील या सर्वात भीषण युद्धात दोन्ही शक्ती इतक्या खच्ची झाल्या की त्यातून इंग्रज नावाची सत्ता उदयाला आली.

तिसऱ्या पानिपतच्या युद्धात मराठ्यांच्या पराभवास पेशव्यांचे धोरण कारणीभूत होते कारण छत्रपती शिवाजी महाराजांनी ज्या ज्या प्रांतात आपली सत्ता स्थापन करावयाची आहे त्या त्या प्रांतात सर्वप्रथम लोकांच्या मनात आपल्या राज्या बद्दल व प्रशासना बद्दल लोकांच्या मनात सहानुभूती निर्माण करीत असे परंतु पेशव्यांनी मात्र या छत्रपती शिवाजी महाराजांच्या धोरणास बगल देऊन तेथील लोकावर बळजबरीने खंडणी लादून मोठ्या प्रमाणात खंडणी वसूल करू लागले. त्यामुळे लोकांच्या मनात मराठ्यांच्या सैन्याबद्दल सहानुभूती व आपुलकीची भावना निर्माण होऊ शकली नाही. छत्रपती शिवाजी महाराजांनी राजकीय धोरण आखत असताना शत्रूचा शत्रूतो आपला मित्र, मित्राचा शत्रू तो आपला शत्रू या धोरणा नुसार आपले राजकीय हित संबंध जोपासत होते. राजकीय धोरणात ज्या वेळेस शत्रू माघार घेत असे त्यात्या वेळेस त्यांच्या वर हल्ला चढवण्याचे काम महाराज करीत असे परंतु पेशव्यांनी मात्र या राजकीय धोरणास बगल दिली. त्यामुळे मराठ्यांचा पराभव झाला. छत्रपती शिवाजी महाराजांनी गनीमीकाव्याच्या पद्धतीने युद्ध जिंकत होते व शत्रूला पराभूत करीत होते. मराठ्यांना सपाट मैदानावरील लढाई पेक्षा डोंगर दऱ्यात व कडेकपारीतील युद्धयात ते तरबेज होते व त्यात ते शत्रूवर सहज रीतीने विजय मिळवीत असे परंतु उत्तर भारतातील सपाट मैदानावर ही केलेली लढाई हे पहिले युद्ध होते. छत्रपती शिवाजी महाराज मोहीम आखत असताना व मोहिमेवर जात असताना ते आपल्या सैन्या सोबत

कधीही बाजार बुणगेवल टांबर सोबत घेऊन जात नव्हते. पेशव्यांनी मात्र या धोरणासह रताळ फासून सैन्या सोबत बाजार भुंगे व मोठ्या प्रमाणात कुटूंब कबिले पाठवले. त्यामुळे सैन्याला युद्धावर लक्ष केंद्रित करण्या ऐवजी सैन्याला कुटुंबावरही लक्ष केंद्रित करावे लागत होते. त्यामुळे सैन्याचे लक्षविचलित होत होते त्यामुळे मराठी सत्तेचा पानिपतच्या युद्धात पराभव झाला. छत्रपती शिवाजी महाराजांनी युद्ध करण्यापूर्वी शत्रूची गुप्तचर पद्धतीने अगोदर संपूर्ण खडान खडा माहिती घेत असे व त्यानंतरच शत्रूवर चालून जात होते. सैन्य लढाई करण्यापुर्वी अगोदर हुलस्वार पुढे येऊन सैन्याला सजग करायचे परंतु पेशव्यांची गुप्तहेर यंत्रणा मात्र कमकुवत झाली हुलस्वार तर आलेच नव्हते परिणामी सदाशिव भाऊला व विश्वासरावला अन्नधान्याची टंचाई जाणवली परिणामी सैन्य उपाशी मरू लागले. शेवटी युद्ध करण्या शिवाय पर्याय त्यांच्या पुढे राहिला नाही त्यामुळे युद्ध केले आणि प्रत्यक्ष युद्धात मराठ्यांचा पराभव झाला.

अहमदशहा अब्दाली हा प्रत्यक्ष सैन्याचे नेतृत्व केल्यामुळे तो मैदानावरील सैन्याची रचना योग्य पद्धतीने केली. शेवट पर्यंत मराठ्यांच्या सैन्याने चिकाटीने झुंज दिली व शेवटी अब्दालीला विजय मिळाला. मराठ्यांच्या पराभवास पेशव्यांचे लष्करी धोरण कारणीभूत होते कारण लष्कराला पोटभर अन्न आणि मूलभूत सुविधा पुरवणे हे राजाचे कर्तव्य असते. परंतु ते पेशव्यांनी पूर्ण करू शकले नाहीत म्हणून जीवाच्या आकांताने सैन्याने लढा दिला आणि शेवटी त्यात पराभूत झाले. शिवकालानंतर पेशवेकाळात सामाजिक अंतर विरोध ही मोठा प्रमाणात वाढलेला होता त्यामुळे सर्वसामान्य जातीतील लोकांना ब्राह्मण जाती पेक्षा नीच स्थान दिल्यामुळे ते त्यांच्या पासून एकहात लांब राहात होते. पानिपतच्या युद्ध प्रसंगी हीच भूमिका पेशव्यांनी घेतल्याचे दिसून येते. पानिपतच्या युद्ध प्रसंगी होळकरांची मदत घेण्या ऐवजी त्यांच्यावर ठपका ठेवण्याचे काम पेशव्यांनी केल्याचे दिसून येते. त्यातून हस्तगत मात्र काही झाले नाही परंतु बेबनाव मात्र नक्कीच निर्माण झालेला होता. नानासाहेब पेशवे यांनी साम्राज्य विस्ताराचे धोरण हाती घेतले होते परंतु साम्राज्य विस्तारा बरोबरच आर्थिक कोषागार मात्र त्यांनी भरून काढलेला नव्हता. पहिल्या बाजीरावाच्या काळात कोषागारात तूट आलेली असताना बाळाजी बाजीरावाने लांब पल्ल्याच्या मोहिमा आखून मराठा साम्राज्यावर कर्जाचा बोजा वाढवला. एवढेच नाही तर पुण्याला श्रावण सोमवारी मोठ्या प्रमाणात दान, दक्षिणा व ब्राह्मण भोजन घालण्यात आले मोठ्या

प्रमाणात दान दक्षिणा देण्यात येऊ लागले. परिणामी याचा बोजा शेतकरी शेतमजूर कष्टकरी या समाजातील लोकावर पडला. परिणामी लोकांना पेशव्यांचा तिरस्कार वाटू लागला त्यामुळे सर्वसामान्य कुणबी व इतर जातीतील लोक पेशव्यापासून अंतर ठेवून राहू लागले. पेशव्यांच्या काळात अस्पृश्य समाजाला गावकुसा बाहेर राहण्यास बंदी घालण्यात आली. त्यांच्यावर मोठ्या प्रमाणात नियंत्रण लादण्यात आले. त्यामुळे युद्धाच्या प्रसंगी त्यांची मदत घेता आली नाही परिणामी पानिपतच्या युद्धात मराठ्यांचा पराभव झाला. छत्रपती शिवाजी महाराजांनी जाती पेक्षा कृतृत्वावर भर देऊन सैन्याची भरती केलेली होती परंतु या नियमास हरताळ फासून पेशव्यांनी जातीवर आधारित सैन्य भरती करुन कृतृत्वा ऐवजी जात हा मुद्दा प्रकर्षाने पुढे आणला परिणामी मराठ्यांचे पानिपत झालं. छत्रपती शिवाजी महाराजांनी स्वराज्यात धर्मसहिष्णू धोरण स्वीकारलेले होते. त्यामुळे प्रत्येकाला स्वराचे हे माझं आहे असे वाटत होते परंतु पेशव्यांच्या धर्मधार्मिक व जातीवर आधारित धोरणामुळे हे राज्य माझे आहे या ऐवजी आपले आहे असे वाटू लागले परिणामी लोकांनाजी आत्मियता स्वराज्या बद्दल होती ती राहिलेली नाही. छत्रपती शिवाजी महाराजांनी टोपी करा पासून सावधान राहा असा सल्ला दिलेला असतानाही त्याकडे दुर्लक्ष करून राज्यविस्ताराचे आत्मघातकी धोरण आखले. एवढेच नाही तर महाराजांनी समुद्र पर्यटन कालबाह्य ठरवून समुद्रात सिंधुदुर्ग सारखे अनेक किल्ले बांधले कारण भविष्य त्यांना दिसत होते. जो समुद्रावर वर्चस्व मिळेल त्याचीच सत्ता भारतावर अंतिमरित्या स्थापन होईल असे महाराजांना वाटत होते. परंतु नानासाहेबांनी यांनी आंग्रेला शिक्षा करून ज्या महाराजांच्या दूरदृष्टीतून आरमार उभारले होते ते नानासाहेबांनी बुडवून स्वराज्य द्रोह केला. त्यामुळे मराठ्यांच्या पराभवास नानासाहेब ही तेवढेच जबाबदार होते. स्वतःचा मुलगा पानिपतच्या मैदानावर लढत असताना आपण मात्र पुण्यामध्ये स्वतः लग्नकरण्यात मश्गुल असलेला नानासाहेब यांच्याकडे दूरदृष्टीचा अभाव होता. एकंदरीत पानिपतच्या युद्धातील पराभवास पेशव्यांचे धोरण व पेशवे जबाबदार होती असे म्हटल्यास वावगे ठरणार नाही तर निश्चितच जबाबदार होते हे त्याकाळानुसार व व्यवस्थेनुसार दिसून येते . फेब्रुवारी १७०७ रोजी मोगल बादशहा औरंगजेब यांचा मृत्यू झाला व त्यांच्या नंतर प्रांतिक सत्ता उदयाला आल्या परंतु या सत्ता आपापसात लढत राहिल्यामुळे यांच्यातील शक्ती हळूहळू क्षीण होत गेली. परिणामी डोळे मिटून बसलेल्या इंग्रजांचे मात्र नक्कीच पावले आणि १७५७ लाप्लासीच्या युध्दाने भारतात आपल्या सत्तेचा पाया घातला. तर १७६४ च्या

बक्सारच्या युद्धात प्रत्यक्ष बादशहाचा पराभव करून या युद्धाने आपला पाया मजबूत केला आणि भारताचे सर्व श्रेष्ठ सत्ताधिश म्हणून इंग्रज ओळखू लागले. या उदयास पेशव्यांचे धोरण ही तेवढेच जबाबदार होते जर पेशवे उत्तर भारतात ज्या मोहिमा आखलेल्या होत्या त्या वेळेस लोकांच्या मनात जर सहानुभूतीची व आपुलकीची भावना निर्माण केली असती तर मराठ्यांना पुढील काळात मदत नक्कीच मिळाली असती मात्र ती पेशव्यांनी गमावून बसले परिणामी इंग्रजी सत्तेचा उदय झाला.

प्रस्तुत विषयावर आजपर्यंत अनेक बखरकारांनी व इतिहासकारांनी इतिहास लेखन केले आहे तरी त्यांच्या लेखनाची चिकित्सा केल्यास वस्तुनिष्ठ इतिहास लेखन होऊ शकते. नेमकी घटना काय आणि बखरकारांनी केलेले पाल्हाळीकपणे लेखन यातील तफावत पुढे येते. त्याची मीमांसा केल्यास मूलगामी संशोधन विकसित होते. वेगवेगळया इतिहासकारांनी त्यांच्या दृष्टिकोनातून जी मांडणी केली त्यांचा आढावा घेतल्यास त्यांचा दृष्टिकोन सिद्ध होऊन लिओपॉल्डरॅके यांच्या मताप्रमाणे जसे आहे तसे असा इतिहास समाजापुढे येऊ शकतो. म्हणून पानिपत युद्धाचा पुनर्लेखन करणे काळाची गरज आहे. पानिपतच्या युध्दातील पराभवाने मराठीसत्ता तर खिळखिळी झाली. परंतु भारतीय एत्तदेशिय सत्तेचा देखील आता शेवट जवळजवळ येऊ लागला होता. संपुर्ण भारतात ज्याची सत्ता होती ती सत्ता म्हणजे मोगलही सुद्धा शेवटची घटका घटका मोजत होती.

भारताच्या इतिहासात अनेक घटनांचा व व्यक्तींचा सांस्कृतिक दृष्ट्या पूर्वग्रह दूषित पणे वेळोवेळी वापर करून समाजमन दूषित करण्यात आलेले आहे सदरील विषयाचा देखील अशाच प्रकारे आढावा घेतल्यास सत्य पुढे येऊ शकते अनेक इतिहासकारांनी सुद्धा बकरी प्रमाणेच पेशव्यावर पांघरूण घालण्याचा प्रयत्न केल्याचा दिसून येतो .सदरील साधनांचा आढावा घेतल्यास वास्तवादी इतिहास लेखनातून वास्तव इतिहास निर्माण होऊ शकतो पानिपतच्या युद्धावर तटस्थपणे लेखन केल्यास सामाजिक अंतर्विरोध कमी होऊन सामाजिक बंधुत्व राष्ट्रीय बांधिलकी निर्माण होऊन राष्ट्र बलशाली होण्यास व राष्ट्र सक्षम होण्यास संशोधनाचा हातभार लागू शकतो.

निष्कर्ष:-

- छ.शिवाजी महाराजांनी स्वराज्य जनतेसाठी निर्माण केले तर पेशव्यांनी राज्याचा उपयोग स्वतःसाठी व स्वजाती यासाठी केला.

- छ.शिवाजी महाराजांच्या राज्यात सर्वांना समान न्याय होता तर पेशवे काळात ब्राह्मण श्रेष्ठ होते.
- स्वराज्य निर्मितीसाठी सर्वप्रथम लोकांच्या मनात महाराजांनी भावना निर्माण केली तर पेशव्यांनी भावनेवर स्वार होऊन लोकांना अंकित केले.
- अंधश्रद्धेला महाराजांनी मुठमाती दिली तर पेशव्यांनी अंधश्रद्धेचा पुण्यात बाजार मांडला.
- छ.शिवाजी महाराजांनी दुरदृष्टीतुन आरमार उभारले तर पेशव्यांनी ते बुडविले.
- छ.शिवाजी महाराजांनी जातीपेक्षा कर्तृत्वाला महत्व दिले तर पेशव्यांनी जातीला महत्त्व दिले.

संदर्भ ग्रंथ:-

१. जयसिंगराव,महाराष्ट्राचाइतिहासमांडणीवपुनर्मांडणी
२. गवळीपी.ए., पेशवेकालीनसमाजवजातीयसंघर्ष.
३. शेजवलकरत्र्यं.शं., पानिपत१७६१.
४. भावेवा.कृ., पेशवेकालीनमहाराष्ट्र.
५. खोबरेकरवि.गो. , मराठ्यांच्यास्वाऱ्याचे मुक्काम.
६. कुलकर्णीअ.रा., पुण्याचेपेशवे.
७. दिघेवि.गो., मराठ्यांच्याउत्तरेतीलमोहिमा.
८. परांजपेसि.म. , मराठ्यांच्यालढायाचाइतिहास.
९. सेनएस. एन., मराठ्यांचीलष्करीव्यवस्था.

***

Scanned with CamScanner

All rights are reserved. No part of this publication may be reproduced, stored in a retrieval system or transmitted in any form or by any means, electronic, mechanical, photocopying, recording or otherwise, without the prior permission of the copyright holder.

Editor	:	प्रो. डॉ. चंद्राकांत वंशीधर भांगे & श्री. देविदास विजय भोसले
Publisher	:	**Swaranjali Publication**
		Sector 10-B, Vasundhara, Ghaziabad, (U.P.) 201012
Phone	:	9810749840, 8700124880
E-mail	:	swaranjalipublication@gmail.com
Website	:	www.swaranjalipublication.com
Book	:	**समकालीन जागतिक सुरक्षेची आव्हाने: धोरण आणि रणनिती**
Edition	:	**January 2021**
ISBN	:	**978-93-90573-54-7**
Price	:	**499/-**
Printed By	:	Swaranjali Printers

Scanned with CamScanner

अनुक्रमणिका

1. सामुहिक सुरक्षितता आणि संयुक्त राष्ट्रसंघ १-७

प्रा. विद्या चौरपगार, सहायक प्राध्यापक, राज्यशास्त्र विभाग , डॉ. आंबेडकर महाविद्यालय, दीक्षाभूमी, नागपूर

2. बिमस्टेकचा इतिहास व कार्य ८-११

प्रा. विकास भानुदास टकले, प्र. प्राचार्य, इतिहास विभाग प्रमुख, कला व वाणिज्य महाविद्यालय, राहू

3. आर्थिक कल्याण आणि व्यापार संबंध १२-१५

प्रा. डॉ. शिवाजी पाते, सहयोगी प्राध्यापक, अर्थशास्त्र विभाग प्रमुख व संशोधन मार्गदर्शक, संत तुकाराम कला व विज्ञान महाविद्यालय, परभणी.

4. आंतरराष्ट्रीय व्यापार आणि भारतीय सार्वजनिक उपक्रम १६-२३

डॉ. बाळासाहेब निर्मळ

5. आंतरराष्ट्रवादा समोरील आव्हाने २४-२६

सहा.प्रा. शशिकांत भालचंद्र पाटील, राज्यशास्त्र विभाग, किसान महाविद्यालय, पारोळा, ता. अमळनेर जि.जळगाव

6. कोरोना महामारी आणि मानवी सुरक्षा साठी संघटनेची भूमिका २७-३०

डॉ. राहुल म. भोरे, संगीत विभाग प्रमुख, श्रीमती रेवाबेन मनोहरभाई पटेल महिला कला महाविद्यालय, भंडारा

7. कोरोना महामारी : मानवी जीवन व अर्थव्यवस्थेवर आलेला प्रभाव ३१-३५

प्रा. डॉ. संजय गोरे , राज्यशास्त्र विभाग प्रमुख, शरदराव पवार महाविद्यालय, गडचांदूर जि. चंद्रपूर

8. दहशतवाद – आंतरराष्ट्रीय समस्या ३६-४१

प्रा.कल्पना एस.गोडघाटे, राज्यशास्त्र विभाग प्रमुख, श्रीमती ना.वा.कला महा.यवतमाळ

9. दहशतवाद - एक जागतिक आव्हान ४२-४३

डॉ.पी.एस.लोखंडे, राज्यशास्त्र विभाग, श्री शिवाजी महाविद्यालय,परभणी

10. भारतीय लोकशाहीपुढील आव्हान: दहशतवाद ४४-४८

प्रा. डॉ. सूर्यकांत लक्ष्मण सकनुरे, राज्यशास्त्र विभागप्रमुख, स्वामी विवेकानंद महाविद्यालय, मुक्रमाबाद ता.मुखेड जि.नांदेड

11. हिंदी महासागराचे भूराजनीतिक महत्त्व आणि समस्या ४९-५६

प्रा. डॉ.मुकेश जयकुमार कुलकर्णी, सहयोगी प्राध्यापक, भूगोल विभाग, महाराष्ट्र उदयगिरी महाविद्यालय, उदगीर जि.लातूर

12. हिंदी महासागराचे भारताच्या दृष्टीकोनातून भू-सामरिक महत्त्व ५७-६१

प्रा. डॉ. सी.बी. भांगे, संशोधन मार्गदर्शक व सैनिकशास्त्र विभागप्रमुख, श्री. शिवाजी महाविद्यालय, परभणी.

&

प्रा.सोनवणे जी.एन., संशोधक विद्यार्थी, संरक्षणशास्त्र विभाग, श्री. पंडितगुरू पार्डिकर महाविद्यालय, सिरसाळा, जि. बीड

13. हिंदी महासागर आणि भारताची सुरक्षितता ६२-६५

सचिन ताराचंद दुर्वे, सहाय्यक प्राध्यपक, राज्यशास्त्र विभाग, यशवंतराव चव्हाण(के.एम.सी) कॉलेज, कोल्हापूर

14. सार्क राष्ट्रांसामोरील आव्हाने ६६-७०

प्रा. सुरेश देवरे, सहाय्यक प्राध्यापक, राज्यशास्त्र विभाग, के.जे.सोमैया महाविद्यालय कोपरगाव

15. शेजारी राष्ट्रांची डोकेदुखी ७१-७५

प्रा.डॉ. आंधळे बी.व्ही. , राज्यशास्त्र विभाग, कै.रमेश वरपुडकर महाविद्यालय सोनपेठ, जि. परभणी.

16. भारतातील नक्षलवाद समस्या ७६-८२

प्रा. राजेंद्र विश्वनाथ पवार, मु. पो. शिंदे, ता. जि. नाशिक

Scanned with CamScanner

17. नक्षलवादी चळवळ आणि राष्ट्रीय सुरक्षितता ८३-८८

प्रा. डॉ. अरूण पेंटावार, राज्यशास्त्र विभागप्रमुख, सुंदरराव सोळंके महाविद्यालय, माजलगाव. जि. बीड.

18. छत्रपती शिवाजी महारांजांचे स्वराज्य संरक्षणात नौदल धोरण आणि रणनिती ८९-९२

प्रा.डॉ. राजविरेन्द्रसिंग रुबजी गावित, विभाग प्रमुख, इतिहास विभाग, विद्यावर्धिनी सभेचे कला,वाणिज्य आणि विज्ञान महाविद्यालय, धुळे.

19. मराठ्याची रणरागिणी महाराणी ताराबाई यांचे स्वराज्य कार्यातील योगदान -एक चिकित्सक अभ्यास ९३-९८

डॉ. वंदना राजेश शिंदे, सहायक प्राध्यापक, ईतिहास विभाग, खारेपाटण ता. कणकवली जि. सिंधुदुर्ग

20. महिला सुरक्षा : शिक्षण, करिअर आणि समाज ९९-१०३

प्रा. डॉ. सुनिता स. धोपटे, समाजशास्त्र विभाग प्रमुख, श्रीमती केशरबाई लाहोटी महाविद्यालय, अमरावती.

21. सामाजिक सुरक्षा परिप्रेक्षातून महिला सक्षमीकरण : समस्या, आव्हाने आणि उपाय १०४-१०९

प्रा. डॉ. कविता धनंजय धर्माधिकारी, संरक्षण व सामरिकशास्त्र विभाग प्रमुख, एस.पी.डी.एम. महाविद्यालय, शिरपूर जि. धुळे

22. भारतातील अन्न सुरक्षा- एक परीक्षण ११०-११४

श्री. देविदास विजय भोसले, विभागप्रमुख, संरक्षण आणि सामरिक शास्त्र विभाग, तुळजाराम चतुरचंद महाविद्यालय, बारामती.

&

प्रा. डॉ. चंद्रकांत बन्सीधर भांगे, विभागप्रमुख, सैन्य विज्ञान विभाग, श्री शिवाजी कॉलेज परभणी

Scanned with CamScanner

17

नक्षलवादी चळवळ आणि राष्ट्रीय सुरक्षितता

प्रा. डॉ. अरूण पेंटावार

प्रस्तावना :- नक्षलवादी किंवा नक्षल, नक्षलाईट या नावाने नक्षलवादी चळवळ ओळखली जाते. प्रामुख्याने भारतात पश्चिम बंगाल मधून या नक्षलवादी चळवळीचा उगम झाला नक्षलबारी या पश्चिम बंगालमधील एका छोट्याशा गावात आदिवासींचे स्वतःच्या न्याय हक्कासाठी हिंसक मार्गाने चालू झालेले आंदोलन किंवा चळवळ ही आज संपूर्ण भारतातील विविध राज्यात नक्षलवादी आंदोलन किंवा चळवळ या नावाने ओळखली जाते. जल, जंगल, जमीन या त्रिसूत्री साठी म्हणजेच निसर्ग व स्वतःचे आयुष्य वाचविण्यासाठी व आनंदाने जीवन जगण्यासाठी आदिवासींचा लढा म्हणजेच नक्षलवादी चळवळ होय नक्षलवाद भारतीय लोकशाही पुढील एक मोठे आव्हान आहे. भारताचे माजी पंतप्रधान डॉ. मनमोहन सिंग यांनी 2006 साली असे म्हटले होते की की 'नक्षलवाद हे भारताच्या अंतर्गत सुरक्षिततेपुढील एक सर्वात मोठे आव्हान आहे', यावरून असे म्हणता येईल की दहशतवादानंतर भारताच्या राष्ट्रीय एकतेला आणि सुरक्षिततेला झड पोहोचवणारी सर्वात मोठी बाब ही नक्षलवाद आहे.

दहशतवाद, प्रादेशिकतावाद, भ्रष्टाचार, दारिद्र्य, विषमता, बेरोजगारी, भाषा व धर्मांधता, मूलतत्त्ववाद, सायबर क्राईम यांच्यासोबतच नक्षलवादी चळवळ व त्यांच्याकडून केला जाणारा हिंसाचार यासारख्या प्रश्नांमुळे भारताच्या देशांतर्गत सुरक्षेला मोठे आव्हान निर्माण झाले आहे या सर्व दृष्टिकोनातून प्रस्तुत प्रकरणामध्ये नक्षलवादी चळवळीचा उगम विकास व्याप्ती व विस्तार विचारप्रणाली यासोबतच नक्षलवादी चळवळीमुळे निर्माण झालेली भारतातील राष्ट्रीय सुरक्षितता यांची चर्चा करण्यात आली आहे.

नक्षलवादी चळवळ म्हणजे काय:-

नक्षलवाद हा भारतातील मार्क्सवादी व लेनिनवादी तत्वज्ञानाचा एक अविष्कार आहे. माओवादी कम्युनिस्टांनी जी सशस्त्र चळवळ सुरू केली तिला नक्षलवादी चळवळ म्हणतात. भारतातील कम्युनिस्ट पक्षांमध्ये फूट पडल्यानंतर त्यातील जे दोन गट निर्माण झाले होते त्यातील एक गट हा जहाल स्वरूपाचा होता या गटामध्ये चारू मुजुमदार, कानू सन्याल, विनोद मिश्रा या नेत्यांनी नव्या माओवादी पक्षाची ची घोषणा केली व याच पक्षातून पुढे निर्माण झालेली चळवळ म्हणजे नक्षलवाद होय.

नक्षलवादी चळवळीचा उगम आणि विकास:-

नक्षलवाद हा शब्द पश्चिम बंगालमधील दार्जीलिंग जिल्ह्यातील नक्षलबारी या गावाशी निगडित आहे. येथे विमल केसन हा आदिवासी युवक मार्च 1967 रोजी न्यायालयाचा आदेश घेऊन आपली जमीन कसण्यासाठी गेला असता तेथील स्थानिक जमीनदारांनी गुंडांकडून त्याच्यावर हल्ला केला यातूनच नक्षलबारी पेटले. लोकांनी अन्यायाच्या विरोधात हातात लाल रंगाचे झेंडे घेऊन मोर्चे काढले तर 1 मार्च 1967 या दिवशी चारू मुजुमदार यांच्या

Scanned with CamScanner

नेतृत्वात मोर्चाचे आयोजन करून गावातील लोकांना सोबत घेऊन जमीनदारांच्या जमिनी सक्तीने काढून गरिबांना वाटप करणे तसेच गोदामे फोडून सर्वांना धान्य वाटप केले यातून दोन वर्गामध्ये कलह सुरू झाले नक्षलबारी ची जमीन भुमिपुत्राच्या रक्ताने लाल झाली यातूनच लाल सलाम हे ब्रीद वाक्य उदयास आले अशाप्रकारे माओवादी क्रांतिकारकाच्या लढ्याची सुरुवात पश्चिम बंगालच्या उत्तर भागातील नक्षलबारी या ग्रामीण भागात झाल्यामुळे या आंदोलनाला नक्षलवादी आंदोलन किंवा चळवळ असे नाव प्राप्त झाले.

नक्षलवादी चळवळ : व्याप्ती आणि विस्तार:-

पश्चिम बंगाल राज्यातील नक्षलबारी या गावातून 1967 झाली सुरू झालेली ही नक्षलवादी चळवळ आज देशातील 20 राज्यांमध्ये याची व्याप्ती दिसून येते. नागालँड पासून छत्तीसगड पर्यंत आणि नेपाळातील पशुपतीनाथ पासून आंध्र प्रदेशातील तिरुपती पर्यंत या नक्षलवादी चळवळीची व्याप्ती दिसून येते. भारतातील एकूण जंगल भागापैकी 1/5 जंगल प्रदेशावर नक्षलवाद्यांनी कब्जा केलेला आहे भारताच्या एकूण भूभाग पैकी 40 टक्के भूभाग आणि 35 टक्के लोकसंख्या नक्षलवादी चळवळीने प्रभावित झालेली आहे. विशेषता पश्चिम बंगाल, आंध्र प्रदेश, कर्नाटक, छत्तीसगढ, ओरिसा, महाराष्ट्र, झारखंड, बिहार, व उत्तर प्रदेश या राज्यांमध्ये नक्षलवादी चळवळीची व्याप्ती दिवसेंदिवस वाढतच चालली आहे. भारतीय गुप्तचर संस्था रॉ (रिसर्च अँड एनालिसिस) च्या अहवाला प्रमाणे देशात 50000 सामान्य कार्यकर्ते, 20000 सशस्त्र नक्षलवादी आणि आणि लक्षावधी समर्थक चळवळीत सहभागी आहेत.

आज भारतात नक्षलवादी गट व समविचारी संघटना उदाहरणार्थ आंध्र प्रदेशातील पीपल्स वॉर ग्रुप 20 राज्यातील 220 जिल्ह्यात कार्यरत असून यामुळे भारताच्या अंतर्गत सुरक्षेचे समोर नक्षलवादी चळवळीने फार गंभीर स्वरूपाचे आव्हान उभे केले आहे. सुरुवातीला देशातील केवळ चार घटक राज्यांत नक्षलवादी चळवळींचा प्रभाव होता. मात्र आज 20 घटक राज्यातील 220 जिल्ह्यांमध्ये नक्षलवादाचा विस्तार झालेला आहे. यामधील विशेषता सात राज्य तर जास्तच प्रभावित आहेत या विशिष्ट प्रदेशाला रेड कॉरिडॉर म्हणून संबोधले जाते यामध्ये भारताच्या कमी विकसित आणि अत्यंत गरीब प्रदेशाचा समावेश होतो यातही विशेष बाब म्हणजे आदिवासी, दलित आणि मागासवर्गीयांची संख्या अधिक आहे. गरिबी, शोषण, दारिद्र, भ्रष्टाचार या सर्वांच्या परिणामामुळे नक्षलवादी चळवळीच्या विस्तारासाठी पोषक वातावरण निर्माण झाले.

नक्षलवादी चळवळीची विचारसरणी:- कोणतीही चळवळ दीर्घकाळ चालू ठेवण्यासाठी एका विशिष्ट विचारसरणीची गरज असते. सत्ता ही बंदुकीच्या नळीतून जन्म घेते हे नक्षलवादाचे तत्त्व असले तरी या चळवळीला ही विशिष्ट विचारप्रणालीचा आधार आहे. नक्षलवादी चळवळीची प्रमुख विचार प्रणाली माओवाद असून त्याच्या सैद्धांतिक आधारावरच नक्षलवादी चळवळ उभारलेली आहे. माओ त्से तुंग यांनी 'ऑन प्रॅक्टिस ऑन कॉंट्रडीक्शन व ऑन न्यू डेमोक्रसी' या ग्रंथामधून मार्क्सवादाला व्यावहारिक रूप दिले माओंनी शेतकरी वर्ग संघर्ष व शेतकरी, शेतमजूर यांच्या क्रांतीचे समर्थन केले व चीन मध्ये कृषी क्रांती घडवून आणली माओ च्या या कृषी क्रांतीच्या संकल्पनेच्या आधारावरच भारतात चारू मुजुमदार, कानू सन्याल यासारख्या नेत्यांनी आदिवासी

Scanned with CamScanner

शेतकऱ्यांना जमीनदारांच्या अन्याय, अत्याचार व शोषणातून मुक्त करण्यासाठी नक्षलवादी चळवळीची उभारणी केली होती. एकूणच नक्षलवाद चळवळीची विचारधारा ही माओवादावर आधारित आहे असे म्हणता येईल.

नक्षलवादी चळवळीचा उद्देश आणि कारणे:-

नक्षलवादी चळवळीचा मुख्य उद्देश आदिवासींना आपल्या जमिनीचे मूळ हक्क मिळवून देणे, शेत जमिनी हडप करून शोषण करणाऱ्या या जमीनदारांच्या जुलमातून आदिवासी, शेतकरी, शेतमजुरांची सुटका करणे जमिनीचे पुनर्वाटप करणे, आदिवासींच्या न्याय्य हक्कासाठी सशस्त्र क्रांतीच्या मार्गाने पोलिस यंत्रणा व शासन प्रशासनाच्या दडपशाहीला शह देणे हा होता. नक्षलवादी चळवळीची काही प्रमुख कारणे पुढीलप्रमाणे आहेत.

1) नक्षलवादी चळवळीच्या निर्मितीपासून कायदा व सुव्यवस्था धोक्यात आणणारी गुन्हेगारी टोळी म्हणूनच या आंदोलनाला सरकारकडून चिरडण्याचा प्रयत्न केला जात आहे. तरी हे आंदोलन राखेतून झेपावणाऱ्या फिनिक्स पक्षाप्रमाणे परत नव्या जोमाने उभे राहत आहे.

2) नक्षलवाद हे भारतातील भ्रष्ट लोकशाही सामाजिक व आर्थिक विषमता याचे जहाल अपत्य आहे.

3) अन्याय, अत्याचार, राजकीय अपेक्षा, सामाजिक व आर्थिक मागासलेपण शासन व प्रशासनाची दडपशाही याचा परिणाम म्हणजे नक्षलवादी चळवळ होय.

4) पोलीस व्यवस्था व संरक्षण दल अशा परिसरात आदिवासींना नक्षलवाद्यांसारखी वागणूक देतात परिणामी हे आदिवासी त्रासाला कंटाळून प्रशासनाला सहकार्य करण्याच्या ऐवजी नक्षलवाद्यांना सहकार्य करतात.

नक्षलवादी संघटना:-

सध्या नक्षलवाद्यांच्या अनेक संघटना कार्यरत असल्या तरी भाकप (माले), पीपल्स वॉर ग्रुप या संघटना प्रभावी आहेत. 1980 मध्ये आंध्र प्रदेशात कोंडापल्ली सीतारामय्या यांच्या नेतृत्वाखाली स्थापन झालेल्या सर्वदूर प्रभाव व हिंसेचा सर्वाधिक वापर करणारा गट म्हणून पीपल्स वॉर ग्रुप ओळखला जातो. पीपल्स वॉर ग्रुप शी संबंधित रॅडिकल युथ किंग, रॅडिकल स्टुडंट युनियन, रयत कुली संगम, ऑल इंडिया रिव्होल्युशनरी फोरम, रिव्होल्युशनरी वर्कर्स युनियन यासारख्या अनेक नक्षलवादी संघटना कार्यरत आहेत.

नक्षलवादी चळवळ आणि भारतीय राष्ट्रीय सुरक्षितता

नक्षलवादाने देशाच्या अंतर्गत सुरक्षितते समोर मोठे आव्हान उभे केले आहे. सीमेवरील सुरक्षितते एवढेच महत्त्व देशाच्या अंतर्गत सुरक्षिततेला असते. म्हणूनच देशाचे माजी पंतप्रधान मनमोहन सिंग यांनी नक्षलवादाने उभ्या केलेल्या आव्हानाबाबत चिंता व्यक्त केली होती. नक्षलवाद्यांचा कठोर बंदोबस्त करण्याची भाषा सर्वच पंतप्रधान नेहमीच बोलताना दिसतात. कारण नक्षलवाद्यांनी सामान्य जनतेत आणि नक्षली भागातील अधिकाऱ्यांमध्ये मोठी दहशत निर्माण केलेली आहे. त्यांच्या हल्ल्यात फक्त जमीनदार, पोलीस, नोकरदारच मारले जातात असे नाही तर अनेक आदिवासींनाही नक्षलवाद्यांमुळे आपला जीव गमवावा लागला आहे. आदिवासींचा ते कधी पोलिसांचा खबऱ्या म्हणून खून करतात तर कधी राजकीय नेता म्हणून खून करतात.

अ) नक्षलवादी चळवळीचा भारतातील अंतर्गत प्रभाव:-

Scanned with CamScanner

नक्षलवादाचा प्रश्न हा कायदा व सुव्यवस्थेचा प्रश्न आहे. तो राज्य सरकारच्या अंतर्गत येणारा प्रश्न आहे म्हणून केंद्र गप्प बसत आहे तर नक्षली कारवाया या साध्या सुव्यवस्थेच्या प्रयत्नांनी आटोक्यात येणार नाहीत म्हणून राज्य शासन सावध पावले उचलत आहे. भारतातील अनेक राज्यातील नक्षलवादी कारवायांमुळे भारताच्या अंतर्गत सुरक्षा व्यवस्थेसमोर मोठे प्रश्नचिन्ह निर्माण झालेले आहेत. याचे कारण म्हणजे भारतातील एकूण 29 घटक राज्यांपैकी 11 राज्यांमध्ये नक्षलवादी चळवळीचे अस्तित्व असल्याचे दिसून येते. दिनांक 5 फेब्रुवारी 2019 रोजीच्या केंद्रीय गृह मंत्रालयाच्या आकडेवारीनुसार एकूण अकरा राज्यातील 90 जिल्ह्यांमध्ये मोठ्या प्रमाणात नक्षलवादी चळवळ अस्तित्वात आहे. हे खालील तक्त्यावरून दिसून येते.

नक्षलवाद्यांचा प्रभाव असलेल्या राज्यांची माहिती व जिल्ह्यांची संख्या

अनुक्रमांक	राज्याचे नाव	नक्षलग्रस्त जिल्ह्यांची संख्या
1	आंध्र प्रदेश	06
2	बिहार	16
3	छत्तीसगड	14
4	झारखंड	19
5	केरळ	03
6	मध्य प्रदेश	02
7	महाराष्ट्र	03
8	ओडिसा	15
9	तेलंगाना	08
10	उत्तर प्रदेश	03
11	पश्चिम बंगाल	01
एकूण		90

Source: Annual Report of the Ministry of Home Affairs for the year 2018-19

वरील प्रमाणे त्याचे अवलोकन केल्यानंतर असे दिसून येते की भारतातील एकूण अकरा राज्यांमधील एकूण 90 जिल्ह्यांमध्ये नक्षलवादी चळवळ मोठ्या प्रमाणात असल्याचे एकूणच गृहमंत्रालयाच्या आकडेवारीनुसार दिसून येते. या राज्यांमध्ये नक्षलवादी कारवायांमुळे मोठ्या प्रमाणात राष्ट्रीय सुरक्षा समोर प्रश्नचिन्ह निर्माण झालेले आहेत. नक्षलवाद यापासून अंतर्गत सुरक्षितता प्रस्थापित करणे हे केंद्र शासनापुढे नेहमीच एक आव्हान राहिले आहे. या 90 जिल्ह्यात तर नक्षलवादी कारवाया होतातच त्यातही यापैकी एकूण 33 जिल्हे नक्षलवादाने अतिप्रमाणात ग्रस्त आहेत. यामध्ये झारखंड 10, छत्तीसगड 07, बिहार 06, ओडिशा 05, महाराष्ट्र 02, आंध्रप्रदेश 01, मध्य प्रदेश 01, उत्तर प्रदेश 01 यांचा समावेश होतो या 33 जिल्ह्यातील नक्षलवादी कारवायांमुळे भारताच्या राष्ट्रीय सुरक्षेबरोबरच सामाजिक, आर्थिक व राजकीय विकासाचे प्रश्न निर्माण झालेले आहेत.

ब) नक्षलवादी चळवळीच्या हिंसक कारवाया:-

क्रांतीचा मार्ग हा बंदुकीच्या नळीतून जातो हे माओवाद्यांचे प्रसिद्ध वचन आहे. यानुसारच नक्षलवादी चळवळ व त्यांच्या कारवाया भारतामध्ये मोठ्या प्रमाणात सुरू असतात. सशस्त्र क्रांती वर प्रचंड श्रद्धा असणाऱ्या

Scanned with CamScanner

नक्षलवाद्यांनी देशाच्या 40 टक्के भागात सिविल वॉर सुरू केलेले आहेत. 1999 ते 2018 या वीस वर्षाच्या केंद्रीय गृहमंत्रालयाच्या आकडेवारीनुसार व शासकीय अहवालानुसार नक्षलवाद्यांनी केलेल्या हिंसाचारात अनेक नागरिक, पोलीस व शासकीय अधिकारी यांचे निष्पाप बळी घेतले आहे. यामध्ये फक्त नागरिकांचा बळी जातो असे नाही तर अनेक युवक व महिला नक्षलवादी यांनाही आपले प्राण गमवावे लागतात. पोलीस सुरक्षा अधिकारी आणि नागरिक यांच्यासह अनेक नक्षलवादी हे पोलिस व नक्षलवादी यांच्यात झालेल्या चकमकीत व गोळीबारातील हल्ल्यामध्ये ठार झालेले आहेत. हे पुढील आकडेवारीवरून सहज लक्षात येते.

नक्षलवादी कारवायांमध्ये बळी ठरलेल्यांची आकडेवारी

अनुक्रमांक	वर्ष	बळींची संख्या	अनुक्रमांक	वर्ष	बळींची संख्या
1	1999	859	11	2009	1128
2	2000	804	12	2010	1177
3	2001	746	13	2011	710
4	2002	623	14	2012	489
5	2003	731	15	2013	497
6	2004	653	16	2014	373
7	2005	902	17	2015	318
8	2006	952	18	2016	500
9	2007	837	19	2017	399
10	2008	920	20	2018	216

Source: Official website of the Union Ministry of Home Affairs (Data Till May 2018)

वरील तक्त्यावरून व आकडेवारीवरून असे लक्षात येईल की नक्षलवादी कारवाया करणाऱ्या वेगवेगळ्या गटांनी केलेल्या हिंसक कारवायांमुळे भारताच्या अंतर्गत सुरक्षे समोरच फार मोठे आव्हान उभे केले आहे. 1999 ते 2018 या वीस वर्षांमध्ये देशातील एकूण 27773 घटनांमध्ये 7869 सामान्य नागरिक, 2691 सुरक्षा अधिकारी पोलीस कर्मचारी आणि 3274 नक्षलवादी असे 13834 बळी गेले आहेत. यातील 2009 व 2010 या दोन वर्षांमध्ये सर्वाधिक नक्षलवादी हल्ले झाले व यामध्ये सर्वाधिक नागरिकांची हत्या झाल्याचे दिसून येते.

वरील आकडेवारी पाहता नक्षलवादाचे भयानक स्वरूप आपल्याला दिसून येते. या नक्षलवाद्यांनी हजारो निरपराध नागरिक, पोलीस व अधिकाऱ्यांचा बळी घेतलेला आहे. त्यामुळे नक्षलवादाने देशासमोर निश्चितच अंतर्गत सुरक्षिततेचा प्रश्न उभा केलेला आहे. नक्षलवादी आपल्या सशस्त्र कारवायांचे क्षेत्र विस्तारित आहेत. त्यामुळेच आज भारतातील जवळपास 20 राज्यांमध्ये नक्षलवादी चळवळीचा प्रभाव वाढताना दिसत आहे.

नक्षलवाद्यांनी भारतीय लोकशाही व्यवस्थेला ही धक्के दिले आहेत. त्यांना संसदीय लोकशाही मान्य नाही त्यांचा साम्यवादावर विश्वास असल्यामुळे लोकशाही मधील सरकारचा ते कायम निषेध करतात. सरकार, देश, घटना, कायदा, लोकशाही ही यातील काहीही त्यांना मान्य नाही. ते मतदानावर बहिष्कार टाकतात आणि मतदान झाले तरी निवडून आलेल्या प्रतिनिधींचे अपहरण करणे किंवा त्यांची हत्या करणे यामुळे नक्षलग्रस्त भागातील

Scanned with CamScanner

पंचायतराज व्यवस्था काही प्रमाणात कोलमडलेली दिसत आहे. या नक्षलवादामुळेच राष्ट्रीय सुरक्षेबरोबरच लोकशाहीची सुरक्षा पण धोक्यात आलेली आहे.

क) नक्षलवाद आणि राष्ट्रीय सुरक्षिततेसाठी उपाययोजना:-

नक्षलवादी चळवळीचा उगम कम्युनिस्ट पक्षाच्या अंतर्गत संघर्षातून व आदिवासींच्या शोषणातून झालेला आहे. नक्षलवादाचे दूरगामी परिणाम भारताचे लोकशाही व राष्ट्रीय सुरक्षा व्यवस्थेवर झालेला आहे. वाढती नक्षलवादी चळवळ, त्यांच्याकडील अत्याधुनिक शस्त्रास्त्रे, प्रशिक्षित कार्यकर्ते, हिंसक हल्ले करण्याची वाढती प्रवृत्ती यामुळे राष्ट्रीय सुरक्षितते समोर फार मोठे प्रश्नचिन्ह उभे राहिले आहे. या पार्श्वभूमीवर काही तातडीचे तर काही दीर्घकालीन स्वरूपाच्या उपाययोजना कराव्या लागतील यातील काही उपाय योजना पुढील प्रमाणे.

1) पोलीस दलाचे आधुनिकीकरण करणे व विविध बटालियनची स्थापना करणे.
2) पोलीस दलातील रिक्त जागा भरणे.
3) आदिवासी दुर्गम भागात विकास योजना राबविणे.
4) बेरोजगार तरुणांना नोकऱ्या व व्यवसायाच्या संधी उपलब्ध करून देणे.
5) शरणार्थी नक्षलवाद्यांचे व्यवस्थित पुनर्वसन करणे.
6) नक्षलग्रस्त भागातील नागरिकांची मने जिंकणे व त्यांची योग्य सोय करणे.

समारोप: नक्षलवादी चळवळीची सुरुवात करण्या पाठीमागे एक विचार व उदात्त हेतू होता. त्यामुळे सुरुवातीच्या काळात या चळवळीने विचारांशी असलेली बांधिलकी जोपासली होती. आदिवासी क्षेत्रात अनेक महत्त्वाचे कार्य या चळवळीच्या माध्यमातून झाले परंतु नंतरच्या काळात नक्षलवादी चळवळ भरकटत गेली व यामध्ये हिंसेचा मोठ्या प्रमाणात वापर करण्यात येऊ लागला. या अतिरेकी हिंसेमुळे निष्पाप नागरिक, पोलीस कर्मचारी यांच्यासोबतच अनेक नक्षलवादी बळी ठरले. लोकशाहीला विरोध विकासाला विरोध व हिंसेचे समर्थन यामुळे भारताच्या राष्ट्रीय सुरक्षित ते पुढे एक मोठे आव्हान निर्माण झालेले आहे.

संदर्भग्रंथ सूची

- सावंत उमाकांत, (2003) नक्षलवादी चळवळीची विचारसरणी आणि राजकारण, संवेदन प्रकाशन, औरंगाबाद.
- कांबळे नारायण, मांजरे रामकिशन, (2013) शासन समाज आणि नक्षलवाद, मयुर प्रकाशन, उदगीर.
- कऱ्हाडे बी. एम., (2011) सामाजिक चळवळीचे समाजशास्त्र, पिंपळापुरे अँड कं. पब्लिशर्स, नागपूर.
- गोविंद गारे, (2003) नक्षलवादी आणि आदिवासी, सुगावा प्रकाशन, पुणे.
- सुरेश द्वादशीवार, (2010 दिवाळी) नक्षलवाद: एक राष्ट्रीय संकट, सत्याग्रही विचारधारा.
- गावंडे देवेंद्र, (2011) नक्षलवादाचे आव्हान, साधना प्रकाशन, पुणे.
- डॉ.गहेरवार, डॉ.जाधव, प्रा.मुसळे, (2013) नक्षलवाद विचार आणि व्यवहार, अरुणा प्रकाशन, लातूर.
- जयंत उमराणीकर, (4 जुन 2012) नक्षलवाद आणि विसंवाद, दै. लोकसत्ता.
- Singh, Prakash., (1999) The Naxalite Movement in India, Rupa & co. New Delhi.

Scanned with CamScanner

वैश्विक सुरक्षा एवम चुनौतियां
रणनीति और दृष्टिकोण

संपादक

प्रो. (डॉ.) सी. बी. भांगे

प्रोफेसर एवं विभागाध्यक्ष, सैनिक शास्त्र विभाग

श्री शिवाजी महाविद्यालय, परभणी

देविदास विजय भोसले

सहायक प्रोफेसर और विभागाध्यक्ष,

रक्षा और सामरिक अध्ययन विभाग

तुलजाराम चतुरचंद कॉलेज, बारामती, महाराष्ट्र

भारती पब्लिकेशंस

नई दिल्ली 110002

Copyright © **प्रो. (डॉ.) सी. बी. भांगे एवं देविदास विजय भोसले**

First Published, 2021

ISBN : 978-93-90818-90-7

Printed in India:

भारती पब्लिकेशंस

4819/24, तीसरी मंजिल, अंसारी रोड़, नई दिल्ली

फोन : 011-2324-7537

मोबाइल : +91-989-989-7381

ई-मेल : bhartipublications@gmail.com
info@bharatipublications.com

Website : www.bhartipublications.com

Published by Onkar Bharti for Bharti Publications.

Layout by : Neeru Graphices, S.P. Kaushik Enterprises

अस्वीकारण:

पुस्तक में दी गई विषय वस्तु पूर्ण रूप से लेखक के अपने विचार हैं। प्रकाशक एवं सम्पादक किसी भी विषय वस्तु के लिए जिम्मेदार नहीं है। इस प्रकाशन का कोई भी हिस्सा किसी के द्वारा पुनरुत्पादित या प्रेषित बिना अनुमति के नहीं किया जा सकता है। इस प्रकाशन के संबंध में किसी भी व्यक्ति द्वारा अनधिकृत कार्य या नुकसान के लिए अपराधिक अभियोजन के लिए वह व्यक्ति उत्तरदायी होगा।

11. **महिला सुरक्षा एक चुनौती** 67
स्मिता श्रीवास्तव एवं डॉ. शिखा सिंह

12. **संवैधानिक अधिकार एवं कानून और महिला** 71
डॉ. अरुण पेंटावार

13. **महिला सशक्तिकरण की आवश्यकता** 78
डॉ. राम पांडूरंग साबदे

14. **भारत-अमेरिका संबंधों में गौरवपूर्ण बेका (BECA) समझौता** 83
चन्द्रप्रकाश माली

15. **भारत में मानवाधिकार आयोग** 88
डॉ. रितुप्रिया शर्मा

16. **मानवाधिकार, मानव सुरक्षा और खाद्य सुरक्षा** 96
डॉ. विनोद कुमार यादव

17. **भारत-अमेरिका सम्बन्धा टू-प्लस-टू प्रथम, द्वितीय और तृतीय सामरिक वार्ता** 101
चन्द्रप्रकाश माली

18. **भारत-अमेरिका व्यापार संबंध** 112
गजानन संभाजी फुफाटे

19. **भारत की आंतरिक सुरक्षा की प्रमुख चुनौतियाँ** 118
डॉ. बासुदेव प्रजापति

20. **हिन्द महासागर में बढ़ रही सैन्य स्पर्धा का भारतीय सुरक्षा पर प्रभाव** 124
डॉ. जितेन्द्र कुमार

21. **हिन्द-प्रशांत (इंडो-पैसेफिक) क्षेत्र में सुरक्षा की चुनौती और भारत के हित** 133
सतपाल यादव

22. **आतंकवाद, नक्सलवाद, प्रातीयवाद और भाषिक विवाद की समस्या** 138
प्रो. देवदत्त मिश्रा एवं डॉ भारत भूषण 138

23. **भारत की आतंकवाद विरोधी रणनीति** 142
प्रो. सतीश चंद्र पाण्डेय, अनुराग दुबे

(12)

संवैधानिक अधिकार एवं कानून और महिला

डॉ. अरुण पेंटावार

प्रस्तावना

आज हमारे देश को एक विकासशील देश का दर्जा दिया जा रहा है। पूरे विश्व में भारत का नाम सभ्यता व संस्कृति के नाम से भी जाना जाता है। देशभर में नारी उत्थान की बात एक चर्चा का विषय बनी हुई है, परंतु इस देश की भावी पीढ़ी जिस के गर्भ से जन्म लेती है उसी स्त्री को सही मायनों में उसके सांविधानिक अधिकारों की जानकारी सही एवं पूर्ण रूप से नहीं है। भारतीय महिलाओं की स्थिति प्रारंभ से ही उतार-चढ़ाव के दौर से गुजरती रही है। यही कारण है कि महिला विकास यात्रा संक्रमण से गुजर रही है जिसमें सकारात्मक एवं नकारात्मक दोनों ही तत्वों का समन्वय है। प्रत्येक व्यक्ति जन्म से ही कुछ मूल अधिकारों के साथ इस धरती पर आता है। ये अधिकार उसके जन्म से लेकर मरण तक उसके साथ रहते हैं। जीवन जीने की स्वतंत्रता, समता का अधिकार, विकास के अवसर प्राप्त करने का अधिकार या अन्य प्रकार के अधिकार, प्रत्येक अधिकार में महिलाओं के साथ भेदभाव किया जाता है। अधिकार होने बावजूद उन्हें कई बार अधिकार के प्रयोग से वंचित होना पड़ता है।

पिछले दशकों में स्त्रियों का उत्पीड़न रोकने और उन्हें उनके हक दिलाने के बारे में बड़ी संख्या में कानून पारित हुए हैं। अगर इतने कानूनों का सचमुच पालन होता तो भारत में स्त्रियों के साथ भेदभाव और अत्याचार अब तक खत्म हो जाना था। लेकिन पुरुषप्रधान मानसिकता के चलते यह संभव नहीं हो सका है। आज हालात ये हैं कि किसी भी कानून का पूरी तरह से पालन होने के स्थान पर ढेर सारे कानूनों का थोड़ा-सा पालन हो रहा है, लेकिन भारत में महिलाओं की रक्षा हेतु कानूनों की कमी नहीं है। भारतीय संविधान के

विभागाध्यक्ष, राजनीति विज्ञान, सुंदरराव सोळंके महाविद्यालय, माजलगाव, बीड (महाराष्ट्र)

कई प्रावधान विशेषकर महिलाओं के लिए बनाए गए हैं। इस बात की जानकारी महिलाओं को अवश्य होना चाहिए।

महिलाओं के अधिकार का तात्पर्य

महिलाओं के अधिकार, वह अधिकार है जो प्रत्येक महिला या बालिका का विश्वव्यापी समाजों में पहचाना हुआ जन्मसिद्ध अधिकार या हक है।

भारतीय संविधान एवं महिला अधिकार

भारतीय संविधान भारत की महत्वपूर्ण राष्ट्रीय धरोहर है। 26 जनवरी 1950 का दिन भारतीय इतिहास मे स्वर्ण अक्षरों में लिखा गया। हमारा संविधान सभी नागरिकों के साथ साथ महिलाओं को भी सामाजिक, आर्थिक, राजनैतिक न्याय प्रधान करता है। भारत में संवैधानिक रूप से महिलाओं के कई प्रकार के वैधानिक अधिकारों की घोषणा की गई है। संविधान प्रदत्त अधिकारों की इस व्यवस्था के उपरांत भी महिलाओं पर अत्याचार होना सचमुच दुर्भाग्यपूर्ण है। इसका अभिप्राय है कि या तो महिलाएं अपने अधिकारों के प्रति जागरूक नहीं हैं या व्यवस्था ने संवैधानिक अधिकारों के होने के उपरांत भी उन्हें इस प्रकार लागू करने में प्रमाद का प्रदर्शन किया है कि वह महिलाओं के लिए व्यावहारिक रूप में एक सुरक्षा कवच बन सकें। भारतीय संविधान के अंतर्गत महिलाओं को कई सांविधानिक अधिकार प्रदान किए गए हैं, जो निम्नानुसार हैं-

अनुच्छेद 14- विधि के समक्ष स्त्री पुरूष दोनों समान हैं। अनुच्छेद 14 समता का अधिकार वर्णित करता है कि ये सभी व्यक्तियों पर समान रूप से लागू होते हैं, चाहे वे नागरिक हो या गैरनागरिक। दोनों को कानून का समान संरक्षण दिया गया है।

1) अनुच्छेद 15 धर्म, जाति, लिंग मूल वंश व जन्म स्थान समानता के आधार हैं। अनुच्छेद 15(3)-जाति, धर्म व लिंग के आधार पर स्त्री-पुरूष सभी को समानता दी गई है। महिलाओं की स्वाभाविक प्रकृति के अनुसरण में उन्हें कुछ विशेषाधिकार प्रदान किए जाने का उल्लेख किया गया है।

2) अनुच्छेद 16 लोक सेवाओं में अवसर की समानता का अधिकार प्रदान करता है।

3) अनुच्छेद 16(1)-लैगीय आधार पर लोकसेवाओं में भेदभाव को प्रतिषेधित करता है । महिला पुरूष दोनों को समान अवसर तथा समान वेतन की व्यवस्था की गई है ।

4) अनुच्छेद 19(1)-स्त्री-पुरूषों दोनों को समान रूप से अभिव्यक्ति का अधिकार दिया गया।

5) अनुच्छेद 21- प्राण एवं दैहिक स्वतंत्रता का अधिकार महिला पुरूष दोनों को देने का उपबंध है ।

6) अनुच्छेद 23 एवं 24 में शोषण के विरूद्ध अधिकार समान रूप से प्राप्त हैं। यह अनुच्छेद मानव दुर्व्यवहार, बलात् श्रम तथा स्त्रियों के क्रय-विक्रय पर अंकुश लगाता है । स्त्रियों का अनैतिक व्यापार मानव दुर्व्यवहार का ही एक रूप है। 'स्त्री तथा लड़की अनैतिक व्यापार दमन अधिनियम 1956' पारित किया गया जिसके अंतर्गत मानव दुर्व्यवहार एक दंडनीय अपराध घोषित किया गया।

7) अनुच्छेद 32- स्त्री-पुरूष दोनों को समान रूप से संवैधानिक उपचारों का अधिकार देता है ।

8) अनुच्छेद 39 राज्य द्वारा अनुसरणीय कतिपय नीति-निर्देशक तत्व के अंतर्गत सभी नागरिकों के लिए जीविका के पर्याप्त साधनों की उपलब्धि, स्त्रियों को समान कार्य के लिए पुरुषों के बराबर वेतन, स्त्रियों की शोषण से रक्षा आदि अधिकारों से महिलाओं को गरिमामय जीवन-यापन को प्रेरित करता है।

9) अनुच्छेद 39(घ)- यह महिलाओं को पुरूषों की भाँति समान कार्य के लिए समान वेतन की व्यवस्था करता है ।

10) अनुच्छेद 40- इस अनुच्छेद के परिप्रेक्ष्य में 73 वां व 74 वां संविधान संशोधन विधेयक पारित कर महिलाओं के लिए आरक्षण की व्यवस्था की गई है।

11) अनुच्छेद 42- महिलाओं के लिए प्रसूति सहायता प्राप्ति का प्रावधान किया गया है। काम की न्यायसंगत और मानवोचित दशाएं सुनिश्चित करता है अर्थात स्त्री से कठोर परिश्रम वाला काम न लेना, खतरनाक मशीनों पर कार्य न करवाना, अत्यधिक समय तक काम न करवाना आदि।

12) अनुच्छेद 44- समान नागरिक संहिता स्त्री-पुरूष दोनों पर समान रूप से अधिरोपित की गई है ।

13) अनुच्छेद 51 (3) के मूल कर्तव्य के अंतर्गत भारत के सभी लोगों में समरसता और समान भ्रातृत्व की भावना का निर्माण करें, जो धर्म, भाषा व प्रदेश या वर्ग पर आधारित सभी भेदभाव से परे हो। ऐसी प्रथाओं का त्याग करें, जो स्त्रियों के सम्मान के विरुद्ध है।

14) अनुच्छेद 235- निर्वाचन नामावली में महिला-पुरूष दोनों को समान रूप से शामिल होने का अधिकार है । वस्तुत: यह समान अधिकार का उपबंध है ।

15) अनुच्छेद 243 (घ) में महिलाओं के लिए पंचायतों के अंतर्गत कतिपय स्थान आरक्षित किए गए हैं। अध्यक्षों के 1/3 स्थान महिलाओं के लिए आरक्षित होंगे।

16) महिलाओं की बौद्धिक प्रतिभा को राजनीतिक क्षेत्र में भी प्रयोग करने के दृष्टिकोण से भारत के संविधान ने उन्हें पंचायतों में भी विशेष आरक्षण दिया है। इसका उद्देश्य यही है कि महिलाओं को अपना बौद्धिक नेतृत्व देने का भी अवसर प्राप्त हो। अनुच्छेद 243 (द) (3) में प्रत्येक पंचायत में प्रत्यक्ष निर्वाचन से भरे गये स्थानों की कुल संख्या के 1/3 स्थान स्त्रियों के लिए आरक्षित रहेगें और चक्रानुक्रम से पंचायत के विभिन्न निर्वाचन क्षेत्रों में आबंटित किये जाएगें। इसी प्रकार अनुच्छेद 325 के अनुसार निर्वाचक नामावली में महिला एवं पुरुष दोनों को ही समान रूप से सम्मिलित होने का अधिकार प्रदान किया गया है, अनुच्छेद 325 द्वारा संविधान निर्माताओं ने यह स्पष्ट करने का प्रयास किया है कि भारत में पुरुष और स्त्री को समान मतदान के अधिकार दिये गये हैं।

समय-समय पर संविधान में महिलाओं की स्थिति को मजबूत करने के लिए संशोधन किए जाते रहे हैं, क्योंकि इस पुरुष-प्रधान समाज में महिलाओं के साथ लैंगिक आधार पर किए जा रहे भेदभाव को समाप्त करने के लिए उनके अधिकारों को न केवल सुनिश्चित करना जरूरी है बल्कि उन अधिकारों का क्रियान्वयन भी आवश्यक है।

महिलाओं के अधिकार के लिए पारित किये गये विभिन्न अधिनियम संविधान महिलाओं को न सिर्फ समानता का अधिकार देता है, बल्कि राज्यों को महिलाओं के पक्ष में सकारात्मक प्रावधान करने भी कहा गया है। भारतीय लोकतांत्रिक व्यवस्था, हमारे कानून, विकासात्मक नीतियों व योजनाओं के तहत हर क्षेत्र में महिलाओं के विकास को प्रमुखता दी गई है। संविधान में इन तमाम प्रावधानों के बावजूद जमीनी हकीकत अलग कहानी बयान करती है। महिलाओं के खिलाफ अपराध लगातार बढ़ता जा रहा है। इससे महिलाओं को बचाने के लिए 1956 से अबतक 50 से भी ज्यादा कानून बन चुके हैं। हमारे देश की सरकारों ने महिलाओं को सामाजिक सुरक्षा दिलाने के उद्देश्य से विभिन्न अधिनियम अलग-अलग स्थानों पर पारित किए हैं । इनका उद्देश्य महिला सशक्तिकरण की प्रक्रिया को बलवती करना है। इन अधिनियमों में प्रमुख रूप से उल्लेखित हैं :-

1. अनैतिक व्यापार निषेध कानून 1956
2. दहेज निषेध कानून 1961, इसमें 1986 में संशोधन हुआ।
3. महिला अमर्यादित चित्रण निषेध कानून 1986
4. सती निषेध कानून 1987

5. घरेलू हिंसा महिला सुरक्षा कानून 2005
6. कार्यस्थल में महिला दुराचार निषेध कानून 2013
7. मातृत्व लाभ कानून 1961
8. पीसीपीएनडीटी एक्ट 1994
9. गर्भपात कानून 1971
10. राष्ट्रीय महिला आयोग कानून 1990
11. बाल विवाह प्रतिषेध अधिनियम 2006
12. प्रसुति लाभ अधिनियम (2017)
13. कार्यस्थल पर महिलाओं की यौन उत्पीड़न (रोकथाम, निषेध और निवारण) अधिनियम, 2013)
14. प्रसूति लाभ अधिनियम (2017)
15. हिंदू उत्तराधिकार अधिनियम (2005)
16. स्ट्रीट पर उत्पीड़न

सरकार ने अलग-अलग अधिनियमों द्वारा महिलाओं से संबंधित कानून बनाये गये है। समय समय पर संशोधन भी हुए है। इनके साथ साथ ही महिलाओं की दशा सुधारण हेतु भारत सरकार द्वारा अनेक प्रयास किये गए है। भारत सरकार द्वारा 1985 मे महिला एवं बाल विकास विभाग की स्थापना तथा 1992 में राष्ट्रीय महिला आयोग की स्थापना प्रमुख रूप से है। भारत सरकार द्वारा वर्ष 2001 महिला सशक्तिकरण वर्ष भी घोषित किया गया है इसी के साथ भारत सरकार द्वारा महिलाओं के हित एवं विकास के लिये समय समय पर विभिन्न योजनाओं एवं कार्यक्रमों का क्रियान्वयन किया जाता रहा है। जिनमें बालिका समृद्धी योजना, किशोरी शक्ति योजना, बेटी बचाओ व बेटी पढाओ योजना, इंदिरा महिला योजना, सरस्वती सायंकाल योजना, आशा वर्कर्स स्वयंसिद्ध योजना इत्यादी प्रमुख है।

भारतीय दंड संहिता एवं महिला अधिकार

महिलाओं के प्रति बढतें अपराधों एवं अत्याचारों के निवारण हेतू शासन के द्वारा विभिन्न अधिनियम पारित किये गए है। इन अधिनियम के अंतर्गत भारतीय दंड संहिता में भी ऐसे कई प्रावधान हैं जो महिलाओं को सुरक्षा प्रदान करते हैं। इसके तहत भारतीय दण्ड प्रक्रिया संहिता 1860, भारतीय दण्ड प्रक्रिया संहिता 1973 एवं भारतीय साक्ष्य अधिनियम 1872 समाहित है। संशोधन अधिनियम 2012 तथा 2013 के अनुसार महिलाओं पर होने वाले अत्याचार के विरुद्ध व्यवस्था की गई है।

1) भारतीय दंड संहिता की धारा 292 से 694 के अंतर्गत ऐसे प्रावधान किए गए हैं, जिनसे महिलाओं की नंगी तस्वीरें प्रदर्शित करने या उनका किसी भी प्रकार

का अशोभनीय या अभद्र चित्र प्रकाशित करने पर रोक लगाई गई है । इस धारा का उद्देश्य महिलाओं के प्रति सदाचार को स्थापित किए रखना है। इसी प्रकार धारा 312 से 318 के अंतर्गत अजन्मे शिशुओं को क्षतिकारित करने, शिशुओं को अरक्षित छोड़ने और जन्म छिपाने के विषय में दंड दिए जाने का प्रावधान किया गया है।

2) भारतीय दंड संहिता की धारा 354 के अंतर्गत यदि कोई व्यक्ति किसी स्त्री की लज्जा भंग करता है अथवा करने के उद्देश्य से आपराधिक बल प्रयोग करता है तो उसे 2 वर्ष की सजा अथवा जुर्माना अथवा दोनों से दंडित किये जानो का प्रावधान है। धारा 361 के अनुसार यदि किसी महिला की आयु 18 वर्ष से कम है और उसे कोई व्यक्ति उसके विधिपूर्व संरक्षक की संरक्षकता से बिना सम्मति के या बहला अथवा फुसलाकर ले जाता है तो वह व्यक्ति व्यपहरण का दोषी होगा तथा धारा 363 से 366 में दंड का प्रावधान किया गया है।

3) भारतीय दंड संहिता की धारा 372 के अंतर्गत यदि किसी 18 वर्ष से कम आयु की महिला को किसी वेश्यावृत्ति के प्रयोजन के लिए बेचा जाने पर दोषी व्यक्ति को 10 वर्ष तक की सजा व जुर्माना अथवा दोनों की सजा दी जा सकेगी।

4) भारतीय दंड संहिता की धारा 375 में बलात्कार को परिभाषित किया गया है एवं धारा 376 में बलात्कार के लिए दंड का प्रावधान है ।

5) भारतीय दंड संहिता की धारा 498 (अ) में प्रावधानित किया गया है कि यदि कोई पति अथवा उसका कोई संबंधी विवाहित पत्नी के साथ निर्दयतापूर्वक दुर्व्यवहार करता है अथवा दहेज को लेकर यातना देता है तो न्यायालय उसे 2 वर्ष तक की सजा दे सकता है।

6) भारतीय दंड संहिता की धारा 509 के अंतर्गत यदि कोई व्यक्ति स्त्री की लज्जा का अनादर करने के आशय से कोई शब्द कहता है कोई ध्वनि या कोई अंग विक्षेप करता है या कोई वस्तु प्रदर्शित करता है अथवा कोई ऐसा कार्य करता है जिससे किसी स्त्री की एकान्तता पर अतिक्रमण होता है तो ऐसा व्यक्ति एक वर्ष तक की सजा एवं जुर्माना अथवा दोनों से दंडित किया जायेगा।

समारोप एवं निष्कर्ष

महिलाओं को अधिकारों एवं उनके लिए बनायें गये अधिनियमों के बाद भी महिलाओं की स्थिति शोचनीय है । महिलाओं पर होने वाले अत्याचारों को रोकने के लिए पर्याप्त अधिनियम है, जिनके कारण महिलाओं की स्थिति में सुधार नहीं हो पा रहा है। महिलाओं की दशा सुधारने हेतु भारत सरकार द्वारा सन् 1985 में महिला एवं बाल विकास विभाग की स्थापना की गई थी। 1992 में राष्ट्रीय महिला आयोग की स्थापना की गई तथा देश में अतंर्राष्ट्रीय महिला दिवस मनाया जाने लगा । भारत सरकार द्वारा वर्ष 2001 को महिला सशक्तीकरण वर्ष भी घोषित किया गया । इसी प्रकार विभिन्न योजनाओं एवं कार्यक्रमों का क्रियान्वयन भी देश की सरकार द्वारा समय-समय पर किया गया है । जिनमें प्रमुख हैं—बालिका समृद्धि योजना, किशोरी शक्ति योजना, बालिका बचाओं योजना, इंदिरा महिला योजना, सरस्वती साईकिल योजना, स्वयंसिद्धा योजना, महिला समाख्या योजना इत्यादि । यह सारे संवैधानिक और वैधानिक रक्षोपाय आज भारत में महिलाओं को सशक्त करने की दिशा में उठाए गए महत्वपूर्ण कदम हैं । यह एक कटु सत्य है कि भारत की अधिकांश महिलाएं अपने अधिकारों के प्रति जागरूक नहीं हैं । अशिक्षा इसके लिए महत्वपूर्ण कारण है ।

संदर्भ

1. देसाई नीरा और गैत्रयी, 1987, कृष्णराज- वीमेन एण्ड सोसायटी इन इंडिया, अजंता पब्लिकेशंस, दिल्ली।
2. पाण्डेय, डॉ. जयनारायण, 2008, भारत का संविधान, सेन्ट्रल लॉ एजेन्सी दिल्ली, 41 वाँ संस्करण
3. यादव राजाराम, भारतीय दंड संहिता, 1860 पंचम संस्करण 2005, सेन्ट्रल लॉ पब्लिकेशन्स, इलाहाबाद
4. आहूजा राम, 1987, क्राइम अगेनस्ट वुमेन, रावत पब्लिकेशन्स, जयपुर।
6. डॉ राकेश कुमार आर्य, संपादक : उगता भारत, https://www-ugtabharat-com/11945/
7. बसू डी डी, 2002, भारत का संविधान : एक परिचय, प्रेंटीस हाल ऑफ इंडिया, नई दिल्ली।
8. डॉ पायली, 1977, भारतीय संविधान, युनायटेड बुक हाऊस, दिल्ली।
9. टोपे, प्रो के टी, 1965, भारतीय संविधान, पापुलर प्रकाशन, बॉम्बे।
10. जैन, एन के, 2006, महिलाओं के कानूनी अधिकार, राजस्थान राज्य मानवाधिकार आयोग, जयपुर।

गांधीवादी विचार

(राजकीय परिप्रेक्ष्य)

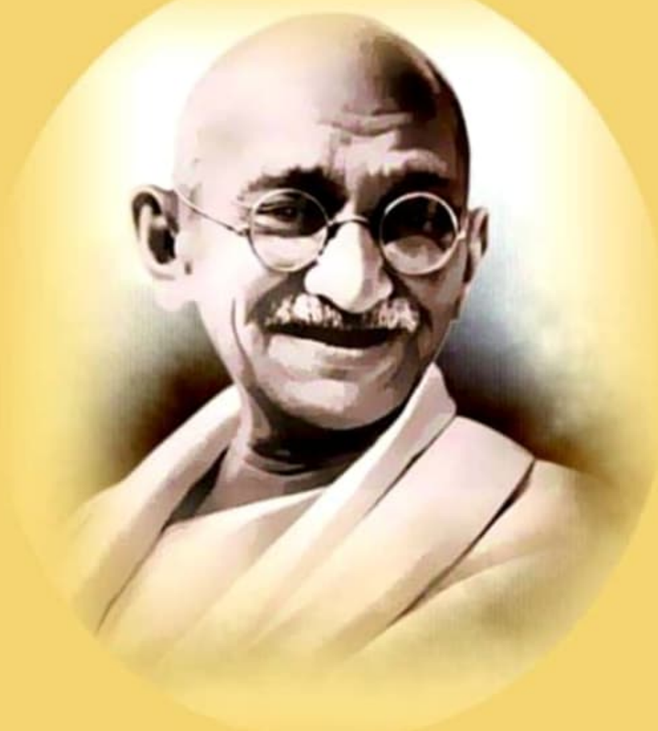

संपादक

डॉ. संदीप बी. काळे

गांधीवादी विचार डॉ. संदीप बी. काळे

डॉ. संदीप बी. काळे

एम. ए., सेट, पीएच.डी. (राज्यशास्त्र)

सहाय्यक प्राध्यापक व राज्यशास्त्र विभाग प्रमुख

यशवंत महाविद्यालय, सेलू, जि. वर्धा

- डिप्लोमा इन कॉम्प्युटर सायन्स अँन्ड इन्फॉर्मेशन टेक्नॉलॉजी
- मानवी हक्क प्रमाणपत्र अभ्यासक्रम, यशवंतराव चव्हाण मुक्त विद्यापीठ, नाशिक
- पदवी वर्ग १२ व पदव्युत्तर ३ वर्षे अध्यापन कार्याचा अनुभव
- राष्ट्रीय व आंतरराष्ट्रीय जर्नल्समध्ये एकूण ४० पेक्षा जास्त शोधनिबंध प्रकाशित
- राष्ट्रीय व राज्यस्तरीय : चर्चासत्रे, परिषदा व कार्यशाळेमध्ये १०० पेक्षा जास्त शोधनिबंधाचे सादरणीकरण
- ५० पेक्षा जास्त ऑनलाईन अभ्यासक्रम व कार्यशाळांमध्ये सहभाग
- ७० पेक्षा जास्त ऑनलाईन परिषदा व चर्चासत्रांमध्ये सहभाग
- देशोन्नती, मातृभूमी, हिंदुस्थान, प्रतापगडचे वारे इत्यादी वर्तमानपत्रांमध्ये १०० पेक्षा जास्त लेख प्रकाशित
- शिवबा फ्रेन्डस क्लब नकाशी जि. अकोला द्वारा शिवबा प्रेरणा पुरस्कार प्राप्त
- स्वामी विवेकानंदाच्या दृष्टीतील युवक या विषयावरील शोधनिबंधास राज्यस्तरीय साहित्यरत्न पुरस्कार प्राप्त
- मानवी हक्क व माहितीचा अधिकार या संदर्भ ग्रंथास राज्यस्तरिय आनंदी साहित्य पुरस्कार प्राप्त
- डॉ. भा. ल. भोळे विचारमंच नागपूर द्वारा आयोजित राज्यस्तरीय शोधनिबंध स्पर्धेत भारतीय लोकशाहीपुढील आव्हाने या शोधनिबंधास प्रथम क्रमांक प्राप्त
- शिक्षण व मानवी हक्क, भारत-पाक संबंध, महिला सबलीकरण या विषयावरील राष्ट्रीय परिषदांचे यशस्वी आयोजन
- सामाजिक व राजकीय ज्वलंत विषयावर १०० पेक्षा जास्त व्याख्याने सादर
- मानवी हक्क आणि माहितीचा अधिकार, राजकीय सिध्दांत, पाश्चात्य राजकीय विचार, भारतीय शासन आणि राजकारण, राज्यांचे शासन आणि राजकारण या विषयावरील पुस्तके प्रकाशित
- एकूण ३ शोधपत्रिका आणि ३ संपादित ग्रंथाचे संपादन
- कार्यकारिणी सदस्य : महाराष्ट्र राज्यशास्त्र व लोकप्रशासन परिषद (२०१६ ते १९, २०१९ ते २०२२)
- कार्यकारिणी सदस्य : राज्यशास्त्र प्राध्यापक परिषद, नागपूर (विदर्भ प्रांत) (२०१७ ते २०२२)
- कार्यकारिणी सदस्य : डॉ. भा. ल. भोळे विचारमंच, नागपूर
- सचिव : माजी विद्यार्थी संघ, सीताबाई कला महाविद्यालय, अकोला
- लाईफ मेंबर, इंडियन असोसिएशन फॉर वुमेन्स स्टडीज, दिल्ली
- अध्यक्ष, इंडियन रिसर्च अँन्ड एज्युकेशनल फाऊंडेशन, वर्धा

Aadhar Publications

New Hanuman Nagar, Infront of Pathyapustak Mandal, VMV Road, Amravati - 444604.

Email - aadharpublication@gmail.com. M.: 9595560278

ISBN : 978-93-91305-34-5

१३	महात्मा गांधीचे आर्थिक विचार डॉ. महेन्द्र गावंडे	८२
१४	महात्मा गांधीची सर्वोदय संकल्पना संजय दिनकर मोरे / डॉ. आर. के. काळे	९०
१५	महात्मा गांधीजींचे शैक्षणिक विचार प्रा. अभिन संपत पोटे /प्रा.प्रविण रमेश कुलथे	९४
१६	मूलोद्योगी शिक्षण योजना : एक ऐतिहासिक अध्ययन प्रा. डॉ . वंदना तागडे	१००
१७	महात्मा गांधीच्या आर्थिक विचारांची प्रासंगिकता प्रा. डॉ.रुपराव उकंडराव गायकवाड	१०५
१८	म. गाधीजींच्या स्वयंपूर्ण ग्रामराज्यासंबंधी विचारांची प्रासंगीकता (विशेष संदर्भ — कोविड १९महामारी चा काळ) डॉ. ममता विजयराव पाथ्रीकर	१११
१९	गांधीवाद : एक आदर्श प्रारूप डॉ . गणेश गिरी	११८
२०	सत्याग्रही म. गांधी व भारतीय स्वातंत्र्य चळवळ डॉ. मिलिंद रा. थोरात	१२३
२१	महात्मा गांधी के राजनीतिक विचार डॉ. किशोर बी. वासनिक	१३०
२२	गांधीजींचे स्वच्छता व ग्रामीन आरोग्यविषयक विचार प्रा.डॉ.राखी श्रीराम तुरस्कर	१३७
२३	महात्मागांधींचे सत्याग्रहासंबंधीचे विचार प्रा. डॉ . अरुण मुकुंदराव शेळके	१४३
२४	महात्मा गांधी : सत्य — अहिंसेचे महान पुजारी डॉ. नारायन एम. वघाळे	१५०
२५	गांधीचे राजकिय विचार प्रा. डॉ. सरला वसंतराव मेश्राम	१५६
२६	महात्मा गांधी आणि सत्याग्रह निरजकुमार दे अंभोरे	१६१
२७	महात्मा गांधींचे अर्थकारणावरील विचार प्रा.संजय सी.गिऱ्हेपुंजे	१६७
२८	महात्मा गांधीजी व भारतातील शिक्षण प्रा.डॉ.युवराज शामरावजी माहुरे	१७५
२९	राष्ट्रपिता महात्मा गांधी आणि आर्थिक विकेंद्रीकरण डॉ. सुनिल केदार	१८२
३०	म. गांधीजींच्या सत्य व अहिंसे संबंधी विचारांची आवश्यकता प्रा. डॉ. राजेंद्रप्रसाद पटले	१८९
३१	महात्मा गांधी और विश्वशांति डॉ. रंजना अरविंद शृंगारपूरे	१९५
३२	महात्मा गांधी यांचे खादी ग्रामोद्योगाबद्दल विचार प्रा. डॉ . श्रीपाद गजाननराव तळणीकर	२००
३३	राष्ट्रसंत तुकडोजी महाराज यांचे सामाजिक विचार प्रा. विजय डी. वाकोडे	२१०
३४	महात्मा गांधीजीचे आर्थिक विचार डॉ. गजानन रा. सोमकूंवर	२१५
३५	महात्मा गांधीप्रणित नई तालीम प्रा.सुजाता बळवंत शिरोडे	२२१
३६	समकालीन समस्यावर गांधी विचारांची आवश्यकता डॉ . मारोती तुकाराम घंटेवाड	२२८
३७	महात्मा गांधी यांचे राजकीय तत्वज्ञान डॉ. अरूण एस. पेंटावार	२३४
३८	गांधीजी का ग्राम स्वराज्य और वैश्वीकरण विवेक सिंह	२४३
३९	जागतीकीकरणाच्या काळात महात्मा गांधींच्या आर्थिक विचारांची प्रासंगिकता प्रा. विकास. व. आडे	२४९

महात्मा गांधी यांचे राजकीय तत्वज्ञान

डॉ. अरूण एस. पेंटावार
राज्यशास्त्र विभाग प्रमुख
सुंदरराव सोळंके महाविद्यालय, माजलगाव. जि.बीड.

प्रस्तावना:

महात्मा गांधी यांचे राजकीय तत्वज्ञानातील व राजकारणातील स्थान अव्दितीय आहे. मॅचेस्टर गार्डीयन यांनी त्यांचे वर्णन 'राजकारणातील संत व संतांमधील राजकारणी' असे केले आहे. टॉलस्टॉय, रस्कीन आणि थोरो या महान विचारवंतांचा महात्मा गांधींवर मोठा प्रभाव असला तरी राजकीय तत्वज्ञानाच्या संदर्भात थोरो व रस्कीन या दोघांपेक्षा टॉलस्टॉय यांच्याच विचारांचा जास्त प्रभाव दिसुन येतो. अध्यात्मीक व नैतिक मुल्यांवर आधारित कल्पना या त्यांच्या राजकीय विचारांचा पाया होता. त्यांचे तत्वज्ञान हे हिंदु धर्मातील गीता, रामायण, महाभारत, उपनिषदे, जैन व बौध्द धर्मातील अहिंसा, खिश्चन धर्मातील प्रार्थना आणि कुराणातील मोक्ष या कल्पनांनी प्रभावीत झालेले आढळते. महात्मा गांधी हे चीनमधील लाओत्से यांच्या तत्वज्ञानाने ही प्रभावित झाले होते. लाओत्सेंच्या शांतता, अहिंसा आणि अराज्यवादाच्या विचारांचा प्रभाव त्यांच्यावर पडला.

महात्मा गांधी यांनी आपले राजकीय तत्वज्ञान हे पुस्तक रुपाने लिहून ठेवलेले नाहीत तर त्यांचे विचार, त्यांची भाषणे,वृत्तपत्रीय लिखाण, त्यांनी लिहीलेली पत्रे, वार्ताहरांना दिलेल्या मुलाखती आणि त्यांचे आत्मचरित्र यातून त्यांचे राजकीय तत्वज्ञान उदयास आलेले आहे. महात्मा गांधींनी फक्त राजकीय तत्वज्ञानाची मांडणी न करता त्यास कृतीची जोड दिली. त्यांचे विचार त्यांनी प्रत्यक्ष कृतीतून साकार केले. महात्मा गांधी म्हणत 'मी राजकारणात पडलो ते केवळ सत्याचा शोध घेण्यासाठी' यावरूनच हे लक्षात येते की त्यांनी जीवनात नेहमी सत्याचा आग्रह धरला व यातुनच नंतरच्या काळात सत्याग्रहाची नवीन संकल्पना पुढे आली. राजकीय आणि सामाजिक विचारांच्या इतिहासात गांधीजींच्या विचारांचे महत्व अनन्यसाधारण आहे. राजकरणाचे अध्यात्मीकरण करणे हा या विचारांचा मुख्य उध्देश होता. सत्य आणि अहिंसा ही दोन मानवी मुल्य महात्मा गांधींच्या विचाराचे केंद्र बिंदु होते. या दोन मुल्यांवरच त्यांचे

संपूर्ण राजकीय तत्वज्ञान आधारीत आहे. एकंदरीत महात्मा गांधी यांच्या राजकीय तत्वज्ञानातील काही महत्वाचे विचार पुढीप्रमाणे आहेत.

सत्य :

सत्य हा महात्मा गांधी यांच्या राजकीय तत्वज्ञानाचा पाया आहे. त्यांनी व्यक्ती व समाजाला नैतिक बनविण्यासाठी सत्य आणि अहिंसा ही दोन तत्वे महत्वपूर्ण मानली. सत्य आणि अहिंसा या एकाचा नाण्याच्या दोन बाजू आहेत त्या एकमेकांपासुन दुर करता येत नाहीत. सत्याची प्राप्ती हेच मानवाचे अंतिम ध्येय आहे. त्यांनी सत्यालाच ईश्वर मानले. सत्याची प्राप्ती अहिंसे शिवाय शक्य नाही असे त्यांचे ठाम मत होते. व्यक्तीच्या जीवनात सत्याची परीक्षा घेण्याचे अनेक प्रसंग येत असतात या प्रसंगात यशस्वी होणे हे सामान्य व्यक्तींचे काम नसते तर या प्रसंगात महापुरूष आपले धैर्य आणि साहस न सोडता छाती समोर करून या प्रसंगात उभे राहतात. आजच्या काळामध्ये राजकारणात या गोष्टींची नितांत गरज आहे.

महात्मा गांधींनी आपल्या जीवनातही सत्याचे प्रयोग केलेले आहेत. वकीलीसारख्या अवघड व्यवसायामध्ये देखील त्यांनी सत्याचा मार्ग अंगीकारला. इंग्रजांसारख्या जुलमी राजवटी विरोधात लढताना देखील त्यांनी कधीही सत्याची कास सोडली नाही. महात्मा गांधीजींनी सांगितलेल्या तत्वांचा ते स्वतः आपल्या जीवनात त्यांचे प्रत्यक्ष आचरण करीत असत. 'आधी केले मग सांगितले' हे महात्मा गांधींचे आचरण सुत्र होते. ते कोणत्याही चांगल्या व आवश्यक बदलाची सुरूवात आपल्या स्वतःपासुनच करीत असत. त्यामुळेच त्यांचे सत्य हे तत्व व त्या विषयीचे तत्वज्ञान आजही आपले महत्व राखुन आहे व आजच्या राजकारणात या तत्वाची नितांत गरज आहे.

अहिंसा :

महात्मा गांधींनी आपल्या जीवनात अहिंसेला फार महत्वाचे स्थान दिले आहे. जगाचा इतिहास बघितला तर भगवान महावीर व भगवान गौतम बुध्द यांच्या नंतर अहिंसेचा पुरस्कार करणारी एकमेव व्यक्ती होउन गेली ती म्हणजे महात्मा गांधी होय. अहिंसा या शब्दाचा अर्थ कोणत्याही जीवाची हत्या करू नये, कोणालाही इजा पोहोचवू नये व आपल्या स्वार्थासाठी दुसऱ्यांना त्रास न देणे होय. या सर्व गोष्टींचा त्याग करणे म्हणजे अहिंसा होय. महात्मा गांधींनी अहिंसेचे भावात्मक रूप महत्वाचे मानले. या अर्थाने अहिंसा म्हणजेच प्रेम होय. जेंव्हा आपले सर्व प्रयत्न

अयशस्वी होतात तेंव्हा प्रेम व आपुलकीच कामाला येत असते. माणुस कितीही रागात असेल तर त्याला शांत करण्याचा एकमेव मार्ग म्हणजे प्रेम होय. थोडक्यात कोधाला–प्रेमाने, हिंसेला–अहिंसेने, अपकाराला–उपकाराने, शत्रुत्वाला– मित्रत्वाने उत्तर देणे म्हणजेच अहिंसा होय.

महात्मा गांधींच्या अहिंसेत राग, लोभ, कोध, मोह, मत्सर, हिंसा यांना स्थान नव्हते. त्यांनी आपल्या जीवनात स्वातंत्र्य लढयातील असहकार आंदोलन, सत्याग्रह, उपवास, स्वदेशी, गोमाता संरक्षण, भारत छोडो आंदोलन इ. अहिंसेचे प्रयोग केले. प्रेमाने जग जिंकता येते यावर त्यांचा अटळ विश्वास होता. स्वातंत्र्य प्राप्तीनंतर भारताने अनेक क्षेत्रात आपली प्रगती केलेली आहे. असे असले तरी याच काळात भारतात अनेक प्रश्न ही निर्माण झालेले आहेत. यामध्ये राजकीय हिंसा, राजकारणाचे गुन्हेगारीकरण, धार्मिक धृवीकरण, जातीय तेढ व दंगली, नक्षलवाद आणि दहशतवाद यासारखे असंख्य प्रश्न देशासमोर उभे आहेत. त्यामुळे या सर्वावर उपाय म्हणून महात्मा गांधींच्या अहिंसावादी मार्गाचा स्विकार करणे ही आजच्या काळाची गरज आहे. आज जागतिक स्तरावर तालिबान सारख्या विरोधात लढा देण्यासाठी तसेच जागतिक समस्यांवर गांधीवाद हाच एक पर्याय आहे.

सत्याग्रह :

सत्याग्रह ही महात्मा गांधींच्या विचारातील एक महत्वाची संकल्पना होय. सत्याग्रह या शब्दाचा अर्थ सत्याचा आग्रह असा होतो. सत्याग्रहाव्दारे समाज परिवर्तन घडवून आणता येउ शकते यावर गांधीजींचा विश्वास होता.त्यांच्या मते केवळ साध्य चांगले असून चालत नाही तर साध्य साधण्यासाठी साधने देखील चांगली असणे आवश्यक आहे. साधन व साध्याचा संबंध बीज व वृक्षप्रमाणे आहे. बीज वाईट असेल तर वृक्ष चांगला उगवणार नाही. म्हणून महात्मा गांधींनी असत्याविरूध्द, अन्यायाविरूध्द लढा देण्यासाठी तसेच समाज परिवर्तनासाठी 'सत्याग्रह' या नैतिक साधनांचा पुरस्कार केला. सत्याग्रह हा प्रत्यक्ष कृतीचा सर्वात प्रभावी मार्ग आहे. मात्र इतर मार्ग संपल्यानंतरच या मार्गाचा अवलंब करावा असे गांधीजींनी म्हंटले आहे.

महात्मा गांधींनी आपल्या जीवनात अनेक सत्याग्रहे केली आहेत तसेच सत्याग्रहाचे प्रयोग यशस्वी करण्यासाठी त्यांनी अनेक मार्ग सांगितले आहेत. त्यामध्ये असहकार आंदोलन, सविनय कायदेभंग

आंदोलन, हरताळ, उपोषण, स्वदेशी, बहिष्कार, हिजरत आणि धरणे देणे या मार्गांचा समावेश होतो. लोकशाहीतील आपले प्रश्न सोडविण्यासाठी सत्याग्रहाचे मार्ग खुप उपयुक्त ठरतात मात्र आजच्या काळामध्ये सत्याग्रही साधनांचा वापर करताना अनेक ठिकाणी हिंसाचाराच्या घटना घडत आहेत. तसेच सत्याग्रहींचे आवाज दाबण्यासाठी शासनही अनेक गैरमार्गांचा वापर करताना दिसून येत आहे.

ग्राम स्वराज्याची संकल्पना :

महात्मा गांधी यांच्या राजकीय तत्वज्ञानामध्ये ग्राम स्वराज्याच्या संकल्पनेला विशेष महत्व आहे. महात्मा गांधीजींना स्वराज्य प्राप्तीनंतर भारतात विकेंद्रित समाजरचना तयार करणे अपेक्षित होते. त्यासाठी त्यांनी विकेंद्रीकरणावर आधारलेल्या ग्राम स्वराज्याची कल्पना स्पष्ट केली. नैतिक मुल्यांवर आधारीत ग्राम स्वराज्याची निर्मिती करणे हे त्यांचे ध्येय होते. त्यांनी गीता व उपनिषदांमधुन या नैतिक मुल्यांचा स्विकार केलेला आहे. ग्राम स्वराज्य या संकल्पनेअंतर्गत त्यांनी खेडे हा घटक महत्वाचा मानलेला आहे. महात्मा गांधी नेहमी म्हणत खेडयाकडे चला कारण खेडयांमध्येच खरा भारत वसलेला आहे. आणि भारताचा विकास साध्य करावयाचा असेल तर खेडयांचा विकास होणे गरजेचे आहे. त्यामुळे खेडयांना स्वंयपूर्ण करून त्यांचे शहरावरील अवलंबित्व कमी करणे हा महात्मा गांधींची मुख्य हेतु होता. लोकांना खेडयातच रोजगाराच्या संधी उपलब्ध झाल्यास व खेडे आर्थिकदृष्ट्या स्वावलंबी झाल्यास खेडयांचा विकास होउ शकते व पर्यायाने ग्राम स्वराज्याची संकल्पना प्रत्यक्षात अस्तित्वात येउ शकते.

सत्तेचे विकेंद्रिकरण :

महात्मा गांधींचे स्वप्न होते की गाव किंवा खेडयांचा विकास करणे वा गावाची समृध्दी. गावाचा विकास साध्य करण्यासाठी राजकीय व सामाजिक सत्तेचे विकेंद्रिकरण करणे. यासाठी गांधीजींनी पंचायत राज या संकल्पनेचे समर्थन केले. गावात सत्तेचे विकेंद्रिकरण करण्यासाठी ग्राम पंचायतींची स्थापना करावी असे त्यांनी म्हंटले आहे. गावातील समस्यांचे निवारण करण्यासाठी गावकऱ्यांनी इतरांवर अवलंबून न राहता स्वतः पुढाकार घ्यावा असे गांधीजींना वाटत होते. यासाठीच त्यांनी गावासंदर्भात सर्व शासकीय निर्णय व इतर प्रकिया व त्यांची अंमलबजावणी गावातच केली पाहिजे.

महात्मा गांधींनी ग्राम पंचायती चे महत्व आणि त्याचे अधिकारक्षेत्र व कार्याचे विवेचन केलेले आहे. पंचायत चे कार्य विशद करताना त्यांनी सर्वांगीण सामाजिक विकासाचे ध्येय समोर ठेवल्याचे दिसून येते. गांधीजी म्हणतात की, ''गावाचा कारभार पाच जणांच्या पंचायतीकडून चालविला जाईल. पंचांना आवश्यक ते सर्व अधिकार आणि कायदेशीर सत्ता असेल. पंचायतीचा अधिकार मुदतीपुरती न्याय देणारी आणि अंमलबजावणी करणारी सत्ता म्हणून काम करील. पंचायतीला गावातील निर्णय घेण्याचे स्वातंत्र्य असावे. गावातील वाद व तंटे पंचायतीने सोडवावे. गावाच्या संरक्षणासाठी ग्रामसंरक्षक दल असावे.'' अशा पध्दतीची ग्रामीण व्यवस्था असल्यास सर्व ग्रामीण भागात राजकीय सुव्यवस्था निर्माण होईल.

गांधीजींच्या ग्रामीण भागासंदर्भातील वरील विचारांचे अवलोकन केल्यास असे दिसून येत की आज सध्याचे गावातील राजकारण जात, धर्म, भाषा, वंश अशा चिखलात गुरफटलेले आहे. त्यामुळे गावात हेवेदावे, व्देष, हिंसक पृवृत्ती व तीव्र सत्ता स्पर्धा मोठ्या प्रमाणात वाढलेली दिसून येते. म्हणून आज गांधीजींच्या विचारातील ग्राम व ग्रामपंचायतीची सर्वांनाच तीव्र गरज भासत आहे.

रामराज्य किंवा आदर्श राज्याची संकल्पना :

पाश्चात्य विचारवंतांच्या धर्तीवर महात्मा गांधी यांनीही आपली आदर्श राज्याची कल्पना विशद केली त्यालाच त्यांनी रामराज्य असेही म्हंटले आहे. गांधीजींच्या रामराज्याच्या संकल्पनेत राज्याच्या अधिकारावर मर्यादा घालण्याचा विचार महत्वाचा आहे. त्यांच्या मते जे राज्य आपल्या अधिकारांचा कमीत कमी वापर करते ते राज्य चांगले. जी व्यक्ती चांगले कार्य करते ती कार्ये राज्याने आपल्याकडे घेउ नयेत. व्यक्ती जीवनात राज्याने हस्तक्षेप करू नये. रामायण काळातील प्रभु रामचंद्राचे राज्य शांतता व सुव्यवस्थेचे प्रतिक होते. हेच तत्व गांधीजींना अभिप्रेत आहे. या राज्यात आर्थिक व राजकीय विकेंद्रिकरण असेल. ट्रस्टी शीप योजना या राज्यात असेल. प्रत्येक जण श्रम करूनच आपल्या गरजा भागवतील. वर्ण व्यवस्थेनुसार प्रत्येक जण कार्य करतील.

रामराज्यात सुरूवातीच्या काळात पोलीस आवश्यक मानतात पण ती समाजहिताने प्रेरित व्यक्ती असेल. गांधीजी अहिंसेच्या मार्गाने, सत्याग्रहाच्या मार्गाने दुष्ट व्यक्तीचे हृदय परिवर्तन घडवुन आणतील. परकीय आक्रमणाचा प्रतिकारही सेना अहिंसेच्या मार्गाने करील.

रामराज्यात न्याय व्यवस्था असेल यामध्ये साधारण खटल्याचा निर्णय पंचायत तर विशेष खटल्याचा निर्णय उच्च न्यायालय करील. वकीलांची पात्रता ही समाजाची सेवा ग्राह्य धरण्यात येईल. व्यक्तीला देण्यात येणारी शिक्षा ही सुधारणात्मक असली पाहिजे. विशेष म्हणजे राज्याने फक्त कायदा आणि सुव्यवस्था पाहावे. एकंदरीत महात्मा गांधीजींच्या रामराज्याच्या संकल्पनेवरून हे स्पष्ट होते की त्यांना आपल्या आदर्श राज्यात रामायण काळातील शांतता व सुव्यवस्था अभिप्रेत होती.

अराज्यवादाची संकल्पना :

महात्मा गांधींचे राज्यविषयक विचार अराज्यवादाशी मिळते जुळते आहेत. त्यांना शासनविरहीत समाज अभिप्रेत होता. गांधीजींच्या मते, ''राज्याचा मुख्य आधार दंडशक्ती हा असतो.'' म्हणुन राज्य हे हिंसेवर आधारीत असते. राज्य हे आत्मा नसलेले यंत्र होय. त्याच्या ठिकाणी नैतिक शक्तीचा अभाव असतो. आधुनिक राज्याच्या केंद्रिकरणाच्या प्रवृत्तीमुळे व्यक्ती स्वातंत्र्याचा संकोच होतो. म्हणून आदर्श समाजव्यवस्थेत राज्याला स्थान असणार नाही. गांधीजी असेही म्हणतात की सध्याच्या परिस्थितीमध्ये किंवा भविष्यकाळात अशा प्रकारची समाजव्यवस्था निर्माण होणे कठीण आहे. म्हणून प्राप्त परिस्थितीत राज्याचे अस्तित्व कायम ठेउन त्यातील दोष दूर करण्याचा प्रयत्न केला पाहिजे.

महात्मा गांधी यांनी अराज्यवादाचे समर्थन करताना राज्यसंस्थेचा विरोधही केलेला आहे. कारण राज्यात हिंसा असते, त्यामुळे व्यक्तीचे अस्तित्व नष्ट होते. त्याकरिता हिंसात्मक राज्याची जागा अहिंसक राज्याने घ्यावी अशी व्यवस्था केल पाहिजे असे गांधीजींनी म्हंटले आहे. या राज्यालाच त्यांनी रामराज्य असे नाव दिले आहे. गांधीजींचे अराज्यवादावरील विचार मान्य करता येणारे नाहीत. कारण राज्यसंस्था ही नैसर्गिक आहे. व्यक्तिविकासासाठी राज्याची आवश्यकता आहे. राज्याशिवाय मानवी जीवनाची कल्पनाच करता येत नाही. मात्र अहिंसेवर आधारित समाजाची निर्मिती करणे आणि रामराज्याची कल्पना साकार करणे हे खरोखरच मान्य करण्यासारखे आहेत.

धर्म आणि राजकारण :

महात्मा गांधी यांनी स्वराज्य व रामराज्याची संकल्पना विशद करताना, त्यांनी धर्म व राजकारणाच्या संबंधाचेही विश्लेषण केले. विविध पाश्चात्य विचारवंतांनी धर्म आणि राजकारणाच्या संबंधाविषयी प्रतिकूल

विचार मांडलेले आहत. कारण आजही आंतरराष्ट्रीय समुदायातील विचारवंतांमध्ये धर्म आणि राजकारणाच्या संबंधाबाबत मतभेद आहेत. मात्र गांधीजींचा धर्म आणि राजकारणाच्या संबंधाबाबत विचार पाश्चात्य व भारतीय विचारवंतांपेक्षा वेगळया स्वरूपाच्या आहेत. महात्मा गांधींवर हिंदु धर्मातील महाभारत, रामायण, या ग्रंथांचा तसेच जैन, बौध्द, ख्रिश्चन, इस्लाम इत्यादी धर्मांचा प्रभाव त्यांच्यावर पडला होता. गांधीजी धार्मिक प्रवृत्तीचे होते परंतु त्यांची धर्म बाबतची कल्पना मानवतावादी होती. गांधीजींच्या मते धर्म हा आपल्या प्रत्येक कार्यात व्यापुन राहीला पाहीजे. धर्माचा अर्थ विश्वाच्या नैतिक सुव्यवस्थेवर श्रध्दा असा आहे. शुध्द आचरण, सत्य, अहिंसा व नैतिकतेचे पालन करणे हाच धर्म होय. त्यांच्या मते कोणताही धर्म श्रेष्ठ किंवा कनिष्ठ नाही तसेच कोणताही धर्म परिपूर्ण नाही. लोकांना जे धर्म उपयोगी वाटते त्या धर्माचे त्यांनी आचरण करावे. धर्माचा मुख्य उध्देशच व्यक्तिला एका उदात्त ध्येयाकडे नेणे हाच आहे.

महात्मा गांधी यांच्या मते राजकारण म्हणजे राजकीय सत्तेवर अधिपत्य आणि नियंत्रण गाजविण्याची क्रिया होय. धर्माशिवाय राजकारण केवळ घाण आहे व ते संपूर्णपणे त्याज्य आहे. राजकारणाचा संबंध राष्ट्राशी असतो व ज्या गोष्टींचा संबंध राष्ट्र कल्याणाशी असतो तिचा संबंध धार्मिक प्रवृत्तीच्या म्हणजेच ईश्वर आणि सत्याचा शोध घेणाऱ्याशी असलाच पाहिजे. राजकारणातही आपल्याला स्वर्गाच्या साम्राज्याची स्थापना करावयाची आहे असे गांधीजी म्हणत.

मात्र आजच्या काळात राजकारणी धर्माच्या नावाखाली मते मागणे, अल्पसंख्यांकांना भिती दाखवणे, यासारख्या वाइट घटना घडताना दिसून येतात. महात्मा गांधीजींनी सांगितल्याप्रमाणे राजकारणी राजकरणात वर्तन केल्यास समाजात शांतता प्रस्थापीत होईल. समाजाची व राष्ट्राची प्रगती होईल. थोडक्यात महात्मा गांधीजी धर्म आणि राजकारणाला एकाच नाण्याच्या दोन बाजू मानतात.

राष्ट्रवाद आणि आंतरराष्ट्रवाद :

राष्ट्रवाद आणि आंतरराष्ट्रवाद यांचा अपूर्व संगम गांधीजींच्या राजकीय तत्वज्ञानात आढळतो. गांधीजी हे राष्ट्रवादी असले तरी ते आंतरराष्ट्रवादाचे पुरस्कर्ते होते. राष्ट्रप्रेम, राष्ट्रीयत्व, स्वबांधव, स्वदेश याबाबत त्यांना अभिमान होता. देशसेवा हीच मानवतेची सेवा अशी त्यांची धारणा होती. त्यांचा राष्ट्रवाद हा विधायक स्वरूपाचा आहे.

आंतरराष्ट्रीय शांतता व सुव्यवस्था स्थापन करण्यासाठी त्यांचा राष्ट्रवाद पोषक आहे. त्यांच्या मते जेव्हा राष्ट्रातील लोकांनी संघटीत होउन ऐक्याची भावना जोपासली तर विश्वबंधुत्व, समता व आंतरराष्ट्रीय शांतता प्रस्थापित होईल. या निष्ठेमुळेच गांधीजी राष्ट्रवादी झाले होते.

समारोप :

आजच्या काळात गांधीजींच्या राजकीय तत्वज्ञानाची अत्यंत गरज आहे. गांधीजींचे राजकीय चिंतन समतामय समाजाची परिकल्पना करते तथा प्रशासन, न्यायालय, निवडणूक पध्दती, शिक्षण, विदेशनिती इत्यादींचा सर्वांगीण विचार करून राज्यविहीन व्यवस्थेवर भर देते. महात्मा गांधी यांची विचारप्रणाली व कार्यांमुळे जवळ जवळ सर्व मानव जातीसाठी एक महान योगदान दिलेले आहे. म्हणूनच विसाव्या शतकातील महान वैज्ञानिक अल्बर्ट आईनस्टाईन यांनी महात्मा गांधीजींची महत्ता अधोरेखीत करताना असे म्हंटले आहे की, ''महात्मा गांधी नावाचा माणूस या भूतलावर वावरला असेल, यावर येणाऱ्या काळातील पिढया विश्वास ठेवणार नाहीत.'' महात्मा गांधींचे राजकीय तत्वज्ञान धार्मिक आणि नैतिक कल्पनांवरच आधारलेले आहे. गांधीजींनी राजकारणाला आध्यात्मिक रूप दिले. सध्याच्या लोकशाहीत महात्मा गांधींना अभिप्रेत असलेले धर्म व नैतिक मुल्यांचा ऱ्हास होत असलेला दिसून येतो. आजच्या राजकारणातील व राजकीय व्यवस्थेतील समस्यांचा विचार केल्यास गांधीजींचे राजकीय तत्वज्ञान प्रत्यक्षात उतरविणे ही काळाची गरज आहे.

संदर्भग्रंथ सूची :

- ❖ लोटे रा.ज., २०२१, 'राजकीय सिध्दांत आणि राजकीय विचारवंत', पिंपळापूरे ॲण्ड कं. पब्लिशर्स, नागपूर.
- ❖ डॉ दिलीपसिंह निकुंभ, २०२०, 'भारतीय राजकीय विचारवंत', प्रशांत पब्लिकेशन्स, जळगाव.
- ❖ प्रभु आर.के, राव यु.आर, २००२, अनुवाद ब्रिजमोहन हेडा, 'महात्मा गांधींचे विचार', नवजीवन प्रकाशन मंदिर, अहमदाबाद.
- ❖ गांधी एम.के., २००१, 'आत्मकथा', नवजीवन पब्लिकेशन, अहमदाबाद.

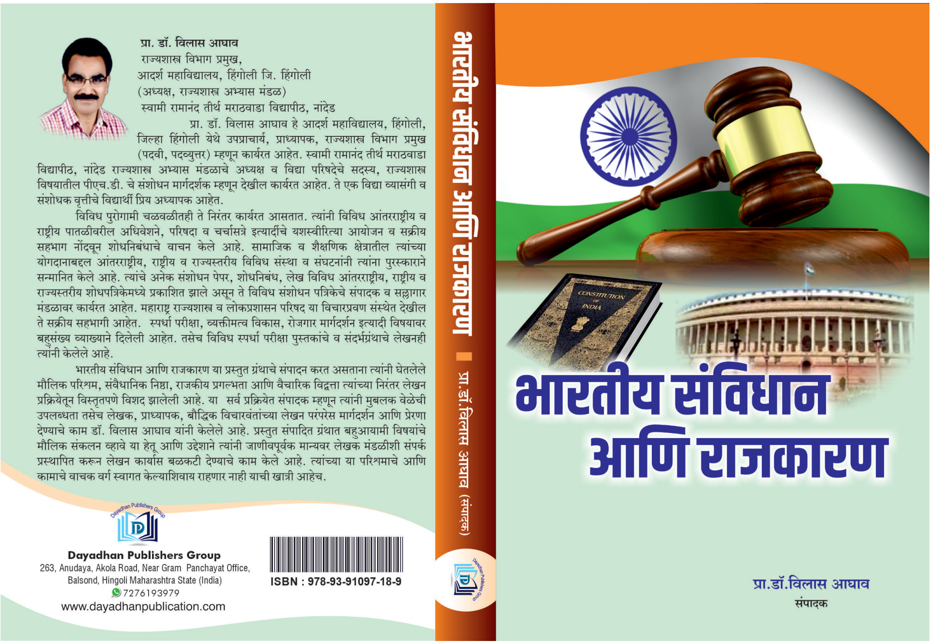

दयाधन पब्लिशर्स ग्रुप,
भारत सरकारच्या MSME मंत्रालया अंतर्गत मान्यताप्राप्त.
नोंदणी क्रमांक MH-12-0001884

भारतीय संविधान आणि राजकारण

प्रा. डॉ. विलास आघाव (संपादक)

© सौ. मस्के अनिता दयाराम

आवृत्ती :- पहिली

प्रकाशिका

सौ. मस्के अनिता दयाराम

दयाधन पब्लिशर्स ग्रुप, 263, 'अनुदया', अकोला रोड, ग्रामपंचायत कार्यालयाजवळ, बळसोंड, हिंगोली. महाराष्ट्र राज्य, (भारत) 431513.

Mob. No. 7276193979 (WhatsApp) Call 9371725117

Email Id: - dayadhanpublishersgroup@gmail.com

Website: - http://www.dayadhanpublication.com

मुद्रक

श्रेया प्रिंटर्स, 263, 'अनुदया', अकोला रोड, ग्रामपंचायत कार्यालयाजवळ, बळसोंड, हिंगोली. महाराष्ट्र राज्य, (भारत) 431513.

प्रकाशन दिनांक 26/11/2021

ISBN 978-93-91097-18-9

किंमत 225/-

टीप:-

प्रस्तुत ग्रंथातील लेखन व पुनर्मुद्रण यांचे सर्व हक्क सौ. मस्के अनिता दयाराम यांच्याकडे राखीव आहेत. लेखन संभ्रमित अथवा सदोष झाल्यास / आढळल्यास यासाठी केवळ लेखक/लेखिकाच जबाबदार असतील. ग्रंथातील भाषा, लेखन आणि आशय याविषयी संपादकप्रकाशक किंवा मुद्रक सहमत असतीलच असे नाही.

न्यायाधिकरण:- जिल्हा व सत्र न्यायालय, हिंगोली.

अनुक्रमणिका

अ. क्रं.	शीर्षक	लेखक	पृष्ठ क्रं.
१	महात्मा गांधी राष्ट्रीय ग्रामीण रोजगार हमी योजना (मनरेगा)	डॉ.रविंद्र भणगे	१-१३
२	घटना दुरुस्ती व मुलभूत हक्क	प्रा. डॉ. शुभांगी दिनेश राठी	१४-१९
३	मुलभूत अधिकार	प्रा.डॉ.विलास आघाव	२०-२४
४	भारतीय संविधान आणि राजकारण संविधानाचे तत्वज्ञान (धर्मनिरपेक्षता, लोकशाही आणि समाजवाद)	प्रा. डॉ. कविता सोनकांबळे	२५-३१
५	भारतीय राज्यघटनेतील मुलभूत हक्क आणि मार्गदर्शक तत्वे यांचा विश्लेषणात्मक् अभ्यास	डॉ. संभाजी संतोष पाटील	३२-३८
६	निवडणूक आयोग व निवडणूक पद्धती	प्रा. डॉ.विजयकुमार सोन्नर	३९-४३
७	भारतीय संविधानाचे प्रमुख वैशिष्ट्ये	प्रा. डॉ. बी. एम. नरवाडे	४४-४९
८	हिंगोली जिल्ह्यामधील मतदारांच्या राजकीय उदासीनतेचा चिकित्सक अभ्यास	आकाश शेषेराव बांगर	५०-५२
९	भारतीय राजकारणाचे बदलते स्वरूप	प्रा.डॉ.लक्षटे आर.बी.	५३-५७
१०	भारतीय संविधानाची निर्मिती आणि स्त्रोत	प्रा.डॉ.पांडुरंग नेवरकर	५८-६८
११	भारतीय संविधानातील मुलभूत अधिकार	डॉ. रमेश शेवाळे	६९-७९
१२	धर्मनिरपेक्षत: राज्यघटनेचे मुलभूततत्वज्ञान	प्रा. के. एच. वाघमारे	८०-८४
१३	मानवाधिकार आणि भारतीय महिला	डॉ.मलदोडे साहेबराव रामराव	८५-९०
१४	लोकन्यायालय	डॉ. विलास आघाव चौधरी संदीप जनार्धन	९१-९५
१५	भारतीय संघराज्याचे बदलते प्रारूप	प्रा. डॉ. अर्जुन गंगाराम येरगे	९६-१०१
१६	भारतीय संविधानातील मुलभूत अधिकाराची फलनिष्पत्ती	डॉ. सत्यवान नामदेव रेपे	१०२-१०८
१७	संघराज्य शासन आणि भारतीय संघराज्याचे स्वरूप	डॉ. अरूण पेंटावार	१०९-११३

१७. संघराज्य शासन आणि भारतीय संघराज्याचे स्वरूप

डॉ. अरूण पेंटावार
राज्यशास्त्र विभागप्रमुख
सुंदरराव सोळंके महाविद्यालय, माजलगाव, जि.बीड.

प्रस्तावना:

केंद्र शासन आणि राज्य शासन यांच्यातील परस्पर संबंधावरून शासनाचे दोन प्रकार पडतात. ते म्हणजे एकात्मिक शासन पद्धती आणि संघराज्य शासन पद्धती होय. एकात्मक शासन पद्धतीमध्ये सर्व अधिकार हे केंद्र शासनाकडे असतात तर संघराज्य शासन पद्धती मध्ये केंद्र सरकार आणि राज्य सरकार यांच्यामध्ये घटनेनुसारच अधिकारांची विभागणी केली जाते. ब्रिटन, फ्रान्स व जापान यासारख्या देशामध्ये एकात्मिक शासन पद्धती अस्तित्वात आहे. तर अमेरिका कॅनडा व ऑस्ट्रेलिया यासारख्या देशांमध्ये संघराज्य शासन पद्धती अस्तित्वात आहे.

आधुनिक काळात मूलतः समान हितसंबंध, समान सामाजिक व सांस्कृतिक वारसा, समान उद्दिष्टे, भौगोलिक व्याप्ती व तसेच प्रशासनाच्या सोयीसाठी अनेक देशांमध्ये संघराज्य शासनाचा प्रयोग स्वीकारण्यात आला. संघराज्याच्या निर्मितीच्या मुख्यता दोन प्रक्रिया आहेत. ते म्हणजे केंद्राकर्षी व केंद्रोत्सारी होय. केंद्राकर्षी प्रक्रियेत स्वतंत्र प्रदेश किंवा राज्य एकत्र येऊन संघराज्य शासन निर्माण करतात. उदा. अमेरिका. यामध्ये अमेरिकेतील तेरा स्वतंत्र वसाहती मिळून एक संघराज्य निर्माण झाले आहे. केंद्रोत्सारी प्रक्रियेत एका अखंड भूप्रदेश भौगोलिक व्याप्ती किंवा प्रशासन किंवा विविध कारणामुळे घटक राज्य शासन निर्माण केले जातात. उदा. भारत. कारण भारतातील सामाजिक, राजकीय, धार्मिक विविधता व प्रशासकीय सोयीच्या दृष्टीने संघराज्य शासन अस्तित्वात आलेला आहे. भारतीय राज्यघटनेमध्ये संघराज्य शासन प्रणालीच्या सरकारची तरतूद आहे. देशाचे मोठे आकारमान आणि सामाजिक व सांस्कृतिक विविधता या दोन कारणांमुळे घटनाकारांनी संघराज्य शासन पद्धती स्वीकारली प्रस्तुत प्रकरणांमध्ये संघराज्याचा अर्थ संघराज्याची सर्वसाधारण वैशिष्ट्ये व भारतीय संघराज्याचे स्वरूप स्पष्ट करण्याचा प्रयत्न करण्यात आलेला आहे.

संघराज्य शासनाचा अर्थ

संघराज्य म्हणजे केंद्र व राज्य अशा दोन स्तरावर स्वायत्त शासन यंत्रणा अस्तित्वात असणे होय. संघराज्य म्हणजे इंग्रजीतील 'Federation' हा शब्द 'Foedus' या लॅटिन शब्दापासून बनला आहे. त्याचा अर्थ आहे करार किंवा सहमती. राज्यातील सहमतीनुसार किंवा राज्या-राज्यामधील करारानुसार संघराज्य हे नवे राज्य स्थापन होते. संघराज्यातील घटकांना

अमेरिकेत स्टेट्स, स्विझरलँड मध्ये कॅन्टन, कॅनडामध्ये प्रॉव्हिन्सेस, रशियामध्ये रिपब्लिक तर भारतामध्ये राज्य असे संबोधले जाते.

सर्वसाधारणपणे संघराज्य म्हणजे अधिकार वाटपाची अशी व्यवस्था आहे की, ज्यामध्ये केंद्रस्तरावर व राज्य स्तरावर दोन शासन निर्माण केल्या जातात. त्यांच्यामध्ये राज्यघटनेनुसार अधिकारांची विभागणी केली जाते व काही संघर्ष निर्माण झाल्यास न्यायव्यवस्थेद्वारे सोडविण्याचा प्रयत्न केला जातो.

संघराज्य शासनप्रणालीची सर्वसाधारण वैशिष्टे

संघराज्य म्हणजे केंद्र व राज्य अशा दोन स्तरावर स्वायत्त शासन यंत्रणा अस्तित्वात असणे. अमेरिकेने आधुनिक अर्थाने संघराज्य व्यवस्थेला सुरुवात केली. अमेरिकन संघराज्य प्रतिमानानुसार संघराज्य व्यवस्थेची पाच ठळक वैशिष्ट्ये असतात.

1) दुहेरी राज्यव्यवस्था किंवा शासन (केंद्र सरकार व राज्य सरकार)
2) सत्ता किंवा अधिकारांची विभागणी- ही अधिकार विभागणी स्पष्ट व घटनेद्वारे केलेली असावी.
3) लिखित व परीदृढ म्हणजे बदलण्यास कठीण असणारी राज्यघटना.
4) स्वतंत्र न्यायमंडळ याचे उद्दिष्ट केंद्र व राज्य किंवा राज्य व राज्य यांतील विवाद निष्पक्षपातीपणे सोडवणे.
5) द्विगृही केंद्रीय कायदेमंडळ. यातील एक सभागृह जनतेचे प्रतिनिधित्व करणारे आहे मात्र दुसरे सभागृह घटकराज्यांचे प्रतिनिधित्व करते.

कोणत्याही संघराज्य व्यवस्थेमध्ये ही आधारभूत वैशिष्ट्ये आढळून येतात. म्हणूनच या वैशिष्ट्यांना संघराज्य व्यवस्थेची मूलभूत तत्वे मानली जातात.

भारतीय संघराज्याचे स्वरूप व वैशिष्ट्ये

देशाचा मोठा आकार आणि देशातील सामाजिक व सांस्कृतिक विविधता या दोन कारणांमुळे भारतीय राज्यघटनेमध्ये देशासाठी संघराज्यात्मक शासन पद्धतीची (Federal System of Government) तरतूद करण्यात आली. मात्र भारतीय घटनेमध्ये कोठेही संघराज्य (Federation) या शब्दाचा उल्लेख नाही. घटनेतील कलम 1 मध्ये भारताचे वर्णन 'राज्यांचा संघ' असे करण्यात आले आहे. भारताच्या राज्यघटनेतील भाग-1 मधील कलम 1 ते 4 हे संघराज्य व त्यांच्या राज्य क्षेत्राशी संबंधित आहेत ही संघराज्य व्यवस्था अमेरिकन मोडेल वर आधारित नसून ती कॅनडाच्या मॉडेल वर आधारित आहे

भारताची संघराज्य प्रणाली ही कॅनडाच्या प्रणालीवर आधारित आहे. अमेरिकन संघराज्य पद्धती व कॅनडाच्या संघराज्य पद्धतीतील मूलभूत फरक म्हणजे कॅनडाच्या प्रणालीत सामर्थ्यशाली केंद्राची स्थापना केली आहे. म्हणूनच बऱ्याच तत्वांच्या बाबतीत भारतीय संघराज्याचे स्वरूप हे कॅनडाशी मिळतेजुळते आहे. भारतीय राज्यघटनेतील संघराज्यीय वैशिष्ट्ये किंवा स्वरूप पुढील प्रमाणे स्पष्ट करता येईल.

1) दुहेरी राज्यव्यवस्था किंवा शासन

भारतीय राज्यघटनेमध्ये केंद्र सरकार व राज्य सरकार अशी दुहेरी राज्यव्यवस्था किंवा शासनाची तरतूद केलेली आहे. दोन्ही शासन व्यवस्थेला राज्यघटनेने विशेष अधिकार बहाल केलेले आहेत. केंद्र सरकार व राज्य सरकार यांनी आपले अधिकार वापरत असताना एकमेकांच्या कार्यात हस्तक्षेप करू नये हे संघराज्य व्यवस्थेत अपेक्षित असते. परंतु समकालीन पक्षीय राजकारणामुळे केंद्राचा मोठ्याप्रमाणात राज्यांतर्गत हस्तक्षेप वाढत आहे. यातून केंद्र-राज्य संघर्ष अनेक वेळा निर्माण झालेला आहे.

2) लिखित राज्यघटना

संघराज्य व्यवस्थेमध्ये राज्यघटना ही लिखित स्वरूपात असते. भारतीय राज्यघटना हे लिखित असून जगातील सर्वात मोठी राज्यघटना आहे. यामध्ये सुरुवातीला 22 भाग, 395 कलमे आणि 8 परिशिष्टे होती. सध्या भारतीय राज्यघटनेत सरनामा, 25 भाग, 465 पेक्षा अधिक कलमे, आणि 12 परिशिष्टे आहेत. यामध्ये केंद्र व राज्य या दोन्ही सरकारांची रचना, संघटना, अधिकार व कार्य यांची तरतूद करण्यात आली आहे.

3) अधिकारांची विभागणी

संघराज्य व्यवस्थेमध्ये केंद्र व राज्यांमध्ये अधिकारांची विभागणी केलेली असते. त्यानुसारच भारतीय राज्यघटना अंतर्गत परिशिष्ट 7 मधील केंद्र सूची, राज्य सूची व समवर्ती सूची या अंतर्गत केंद्र सरकार व राज्य सरकार यांच्या अधिकारांची विभागणी करण्यात आलेली आहे. या सूचीनुसार केंद्र सूची मध्ये 100 विषय, राज्य सूची मध्ये 61 विषय तर समवर्ती सूची मध्ये 52 विषय आहेत. समवर्ती सूचीतील विषयांबाबत कायदे करण्याचा अधिकार केंद्र व राज्य दोघांनाही आहे मात्र दोन्ही कायद्यात परस्पर विसंगती आढळल्यास केंद्राचा कायदा श्रेष्ठ ठरतो.

4) स्वतंत्र न्यायव्यवस्था

संघराज्य व्यवस्थेत केंद्र सरकार व राज्य सरकार यांच्यात विविध विषयावर संघर्ष निर्माण झाल्यास ते सोडविण्यासाठी स्वतंत्र न्यायव्यवस्था आवश्यक असते. भारतानेही संघराज्य पद्धती स्वीकारल्यामुळे राज्यघटनेने सर्वोच्च न्यायालयाच्या नेतृत्वाखाली स्वतंत्र न्याय व्यवस्था स्थापन केली आहे. स्वतंत्र व सर्वोच्च न्यायव्यवस्थेचा मुख्य उद्देश म्हणजे न्यायालयीन पुनर्विलोकना च्या माध्यमातून राज्यघटनेचे श्रेष्ठत्व अबाधित राखणे आणि केंद्र-राज्य व राज्या राज्या मधील विवाद सोडविणे होय. भारतीय न्यायव्यवस्था ही कायदेमंडळ व कार्यकारी मंडळ यापासून स्वतंत्र आहे. म्हणून भारतीय संघराज्य प्रणालीचे हे एक महत्त्वाचे वैशिष्ट्य ठरते.

5) द्विगृही कायदेमंडळ

प्रत्येक संघराज्य व्यवस्थेमध्ये द्विगृही कायदेमंडळ असते. भारतीय राज्यघटनेमध्ये वरिष्ठ सभागृह (राज्यसभा) आणि कनिष्ठ सभागृह (लोकसभा) अशी द्विगृही कायदे मंडळ व्यवस्थेची तरतूद करण्यात आली आहे. यातील वरिष्ठ सभागृह राज्यसभा हे भारतीय संघराज्यातील राज्यांचे प्रतिनिधित्व करते तर लोकसभा हे भारतातील संपूर्ण जनतेचे प्रतिनिधित्व करते. या

दोन्ही सभागृहांची तुलना केल्यास राज्यसभेला अतिशय मर्यादित अधिकार आहेत. असे असले तरी केंद्राच्या अयोग्य हस्तक्षेपापासून राज्यांच्या हितांचे संरक्षण करण्याचे कार्य राज्यसभा करीत असते. त्यामुळेच संघराज्य व्यवस्थेतील संतुलन राखण्यासाठी राज्यसभेची आवश्यकता आहे.

6) ताठर राज्यघटना

ताठर राज्यघटना हे भारतीय राज्यघटनेचे व संघराज्य व्यवस्थेचे प्रमुख वैशिष्ट्य आहे. घटनेतील संघराज्य वैशिष्ट्या मध्ये दुरुस्ती करण्यासाठी संसदेच्या विशेष बहुमताने बरोबरच देशातील किमान अर्ध्यापेक्षा अधिक राज्यांच्या समर्थनाची तरतूद करण्यात आलेली आहे.

वरील प्रमाणे काही मूलभूत तत्त्वांचा समावेश असलेले भारतीय संघराज्याचे स्वरूप आहे. काही घटनेच्या अभ्यासकांनी भारतीय संघराज्य हे खरे संघराज्य नाही, अशी टीका केली. आपल्या घटनाकारांनी राज्यघटनेत 'फेडरॅलिझम' हा शब्दप्रयोग न करता 'युनिअन ऑफ स्टेटस' (राज्यांचा समूह) असा शब्द वापरला आहे. वरील टीकाकार टीका करताना अमेरिकन प्रतिमान नजरेसमोर ठेवत असल्याचे दिसते. पण भारताच्या गरजेनुसार योग्य ते बदल करून घटनाकारांनी भारतीय संघराज्य घडवले आहे. संघराज्याच्या मुलभूत व्यवस्थेचा स्वीकार करताना आवश्यक ते बदलही त्यात केले, यात काहीही वावगे नाही. त्यामुळे भारतीय संघराज्य हे कोणत्याही अन्य देशाची नक्कल नसून ते स्वयंभू आहे. डी. डी. बासू या अभ्यासू घटनातज्ज्ञाने म्हटले आहे की भारतीय संघराज्य हे 'sui-generis' (म्हणजे स्वत:सारखेच आहे).

भारतीय संघराज्याचे बदलते स्वरूप

भारताचे संघराज्य हे पूर्णतः संघराज्यीय स्वरूपाचे नसून त्यात केंद्र सरकारचे अधिकार वाढवणाऱ्या आणीबाणीसारख्या अनेक तरतुदी आहेत. त्यामुळे भारतीय संघराज्य हे अर्धसंघराज्यीय आणि एकात्मिक संघराज्य आहे असे संघराज्याचा अभ्यास करणारे विचारवंत व घटनातज्ञांचे मत आहे. पण १९९० नंतरच्या सामाजिक आर्थिक आणि राजकीय बदलांमुळे संघराज्याचे स्वरूप बदलत असल्याचे दिसून येते. १९९० नंतर भारतीय राजकारणात संघराज्यांच्या संदर्भात चार वेगवेगळे प्रवाह निर्माण झालेले आपणास दिसतात हे चार प्रवाह खालीलप्रमाणे —-

१. भारतीय संघराज्याच्या रचनेचा वा फेररचनेचा आधार भाषा हा होता. भाषेच्या आधारावर भारतात राज्यांची फेररचना करज्यात आली पण आता भाषिक आधारा ऐवजी सांस्कृतिक आधार जास्त महत्त्वाचा ठरत असून त्यामुळे अनेक राज्यांच्या फेररचनेची मागणी होत असताना आपणास दिसते.

२. भारतात राष्ट्रपालकीवरील राजकीय पक्षांचा -हास होत असून काँग्रेस व भाजप या दोन्ही राष्ट्रीय पक्षांना केंद्रात सरकार स्थापन करण्यासाठी प्रादेशिक पक्षांच्या वा इतर लहान पक्षांच्या पाठिंब्यावर अवलंबून राहावे लागत आहे त्यामुळे केंद्रातील सरकारला सहमतीच्या आधारावर राज्य करणे आता अपरिहार्य बनत आहे.

३. सर्वोच्च न्यायालयाचे १९९२ साली एस. आर. बोसाई खटलमात घटनेच्या ३५६ कलमाच्या वापरावर बंधनं आजही आहेत आणि या बंधनामुळे आपल्या इच्छेप्रमाणे राज्यास राष्ट्रपती शासन लादणे केंद्रसरकारला अशक्य बनत आहे.

४. उदारीकरणाच्या नव्या आर्थिक धोरणामुळे केंद्राचे अधिकार कमी होत असून राज्यांना काम करण्यास जास्त वाव मिळण्याची शक्यता निर्माण झाली आहे. त्यामुळे आपणास जास्त अधिकार मिळावेत अशी राज्यांची मागणी आहे.

समारोप

भारतीय घटनाकारांनी ही संघराज्य व्यवस्थेला आवश्यक असणारी पाचही वैशिष्ट्ये आपल्या राज्यघटनेत स्वीकारली आहे. केंद्र-राज्य यांना स्वतंत्र अस्तित्व दिले, अधिकारांची विभागणी करण्यासाठी संघसूची, राज्यसूची व समवर्ती सूची निर्माण केली. स्वतंत्र न्यायव्यवस्था निर्माण करून घटनेचा अन्वयार्थ लावण्याची व संघ–राज्यांतील वाद सोडवण्याची जबाबदारी सर्वोच्च न्यायालयाकडे दिली आणि राज्यसभा हे राज्यांचे प्रतिनिधिगृह म्हणून लोकसभेसोबत संसदेचा अविभाज्य भाग बनवले. अमेरिकन संघराज्य हे राज्यांनी एकत्र येऊन निर्माण केले. स्वाभाविकपणे राज्यांनी स्वतःकडे अधिक अधिकार ठेवले. सुरुवातीला अनेक भारतीय नेत्यांना अशा संघराज्याची निर्मिती भारतासाठी व्हावी असे वाटत होते. घटना समितीमधील काहीजणही याच मताचे होते. किमान अधिकार (उदा. परराष्ट्र व्यवहार, संरक्षण, चलन इ.) केंद्राकडे ठेऊन अन्य सर्व अधिकार राज्यांकडे द्यावे, असे त्यांचे मत होते. मात्र देशाच्या फाळणीमुळे चित्र बदलले. धर्माच्या आधारावर देश विभाजित झाला. संस्थानांच्या विलीनीकरणाचेही मोठे आव्हान होते. भाषिक राज्यांच्या मागण्या जोर धरत होत्या. या पार्श्वभूमीवर घटनाकारांनी प्रबळ केंद्राची निर्मिती देशाच्या अखंडतेसाठी अधिक महत्त्वाची मानली. त्यामुळे प्रबळ केंद्र असणारे कॅनडाचे संघराज्य प्रतिमान घटनाकारांना जास्त योग्य वाटू लागले. स्वातंत्र्याच्या काळातील राष्ट्रउभारणीच्या विविध आव्हानांचा विचार करून प्रबळ केंद्र असलेल्या संघराज्याची निर्मिती घटनाकारांनी केली. हे अनेक तरतुदींवरून दिसून येते.

संदर्भ ग्रंथ सूची

- ❖ डॉ. शर्मा, रश्मी, (2020), भारत में संघवाद, एस.बी.पी.डी. पब्लिकेशन्स, दिल्ली.
- ❖ जाधव तुकाराम, शिरपूरकर महेश, (2012), भारतीय संविधान व भारतीय राजकारण-भाग 1, द युनिक ॲकॅडमि पब्लिकेशन्स, पुणे.
- ❖ एम. लक्ष्मीकांत, (2017), इंडियन पॉलिटी, के'सागर पब्लिकेशन्स, पुणे.
- ❖ Dr. Jain S.K, (2018), Indian Federalism:Emerging Issues, Kalpaz Publications, New Delhi.
- ❖ Panikkar, K.M., (2019), 'Federal India', Eastern Book Linkers Publications, Delhi.

समकालीन मानवी हक्क

संपादक

डॉ. प्रतिभा टावरी
डॉ. संदिप काळे

डॉ. प्रतिभा टावरी

सहयोगी प्राध्यापक व प्रमुख
राज्यशास्त्र विभाग
गो. से. विज्ञान, कला व वाणिज्य महाविद्यालय,
खामगांव, जि. बुलडाणा

- एम. ए. चतुर्थ मेरिट संत गाडगे बाबा अमरावती विद्यापीठ
- पीएच. डी. संशोधनाचा विषय : माहितीचा अधिकार
- पदवी वर्ग ३१ वर्षे अध्यापन कार्याचा अनुभव
- संयोजक : महिला सक्षमीकरण कक्ष, गो.से. महाविद्यालय, खामगाव
- सदस्य : महाविद्यालय विकास समिती, गो.से. महाविद्यालय, खामगाव
- अध्यक्ष : तुषार महिला नागरी सहकारी पतसंस्था, खामगाव
- उपाध्यक्ष : नेचर संस्था खामगाव
- एक राष्ट्रीय व एक राज्य स्तरिय परिषदेचे यशस्वी आयोजन
- चार संदर्भ ग्रंथ प्रकाशित
- ३० पेक्षा जास्त शोधनिबंध शोधपत्रिका व पुस्तकांमध्ये प्रकाशित
- आंतरराष्ट्रीय, राष्ट्रीय, राज्यस्तरिय परिषदांमध्ये ५० पेक्षा जास्त शोधनिबंधाचे सादरीकरण
- महिला सक्षमीकरण व उद्योजकता विकास संदर्भातील कार्यासाठी व्हीएसपी मंडळ व लॉयन्स क्लब खामगाव आणि संत गाडगे बाबा अमरावती विद्यापीठाद्वारे सन्मानित.
- ८ मार्च २०२० (जागतिक महिला दिन) रोजी कॅबीनेट मंत्री डॉ. राजेंद्र शिंगणे यांच्या हस्ते सन्मानित.
- पुरस्कार : आदर्श शिक्षक पुरस्कार (२०१८) द्वारा : व्हीएसपी मंडळ, खामगाव, रिअल इंडो ग्लोबल व्हिजन सोशल डेव्हलपमेंट गुरुकूल फाऊंडेशन, धुळे द्वारा राज्यस्तरीय गुरु गौरव पुरस्कार २०२२ प्राप्त.

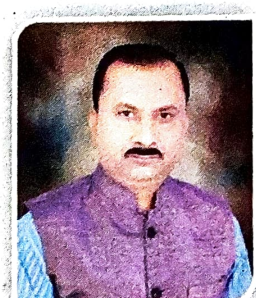

डॉ. संदीप बी. काळे

एम. ए., सेट, पीएच.डी. (राज्यशास्त्र)
सहाय्यक प्राध्यापक व राज्यशास्त्र विभाग प्रमुख
यशवंत महाविद्यालय, सेलू, जि. वर्धा

- डिप्लोमा इन कॉम्प्युटर सायन्स ॲन्ड इन्फॉर्मेशन टेक्नॉलॉजी
- मानवी हक्क प्रमाणपत्र अभ्यासक्रम, यशवंतराव चव्हाण मुक्त विद्यापीठ, नाशिक
- पदवी वर्ग १२ व पदव्युत्तर ३ वर्षे अध्यापन कार्याचा अनुभव
- राष्ट्रीय व आंतरराष्ट्रीय जर्नल्समध्ये एकूण ४० पेक्षा जास्त शोधनिबंध प्रकाशित
- राष्ट्रीय व राज्यस्तरीय : चर्चासत्रे, परिषदा व कार्यशाळेमध्ये १०० पेक्षा जास्त शोधनिबंधाचे सादरणीकरण
- ५० पेक्षा जास्त ऑनलाईन अभ्यासक्रम व कार्यशाळांमध्ये सहभाग
- ७० पेक्षा जास्त ऑनलाईन परिषदा व चर्चासत्रांमध्ये सहभाग
- देशोन्नती, मातृभूमी, हिंदुस्थान, प्रतापगडचे वारे इत्यादी वर्तमानपत्रांमध्ये १०० पेक्षा जास्त लेख प्रकाशित

Aadhar Publications
(National Publishers)
New Hanuman Nagar, Infront of Pathyapustak Mandal, VMV Road, Amravati - 444604.
Email - aadharpublication@gmail.com. M.: 9595560278
ISBN : 978-93-91305-84-0

समकालीन मानवी हक्क

संपादक

डॉ. प्रतिभा अशोक टावरी

डॉ. संदीप बी. काळे

आधार पब्लिकेशन्स, अमरावती

समकालीन मानवी हक्क

■ डॉ. प्रतिभा अशोक टावरी
डॉ. संदीप बी. काळे

■ प्रथम आवृत्ती – १० डिसेंबर २०२२

© प्रकाशक व संपादक

■ प्रकाशक

आधार पब्लिकेशन, अमरावती.

हनुमान मंदिराजवळ, पाठ्यपुस्तक मंडळा समोर,

वि.म.वि.कॉलेज मागे, अमरावती

मो. ९५९५५६०२७८

email- aadharpublication@gmail.com

■ मुखपृष्ठ संकल्पना

विलास पवार

सरिता ग्राफिक्स, अमरावती

■ अक्षरजुळवणी

सरिता ग्राफिक्स,

कठोरा रोड, अमरावती

■ Price : 200/-

ISBN-978-93-91305-84-0

सुचना:- सदर अंकामध्ये प्रकाशित झालेल्या लेखास, संपादक, प्रकाशक, मालक, मुद्रक जबाबदार राहणार नाही. या अंकामध्ये प्रकाशित झालेले लेख लेखकाचे त्यांचे वैयक्तिक मत आहे.

अनुक्रमणिका

अ. क्र.	लेख / लेखक	पृ.क्र.
1	मानवाधिकार आणि लिंगभाव समानता **प्रा. डॉ.वीणा सुभाष नारायणे (लाडे)**	1
2	मानवी हक्कांमधील समकालीन जागतिक समस्या: एक मानक आणि संस्थात्मक टीका. **डॉ. नारायण मो. वघाळे**	8
3	मानवाअधिकार आणि भारतीय संविधान **प्रा.डॉ.भिमराव प्रल्हाद उबाळे**	16
4	भारताच्या संदर्भात मानव अधिकार **डॉ. शरद सांबारे**	22
5	मानवी हक्क:युनोचाजाहीरनामा आणि भारतीयसंविधान **डॉ. अरुण एस. पेंटावार**	25
6	मानवी हक्क आणि महिला सबलीकरण **डॉ.चांगुणा विठ्ठल कदम**	32
7	भगवान बुद्धाचे पाली साहित्यातील मानवतावादी विचार **डॉ.रजनी भिमराव गेडाम(सोनुले)**	40
8	संयुक्त राष्ट्र संघटना आणि मानवी हक्क **डॉ.रमेश जगन्नाथ निकम**	44
9	मानव अधिकार एवं भारतीय जनतन्त्र **प्रा.डॉ.किशोर बी. वासनिक**	51
10	कवी अनिल आणि 'मानवतावाद' **प्रा. डॉ. ज्योती एल. पायघन (राऊत)**	57
11	भारतीय संस्कृती मानवाधिकाराची उद्गात्री **सौ. संगीता जी. वायचाळ**	62
12	मानवाधिकार :मानवी हक्कांचे सरंक्षण कवच **डॉ. शंकर मारोती सावंत**	69
13	मानव अधिकार की अवधारणा का विकास **जयंत राऊत**	76

मानवी हक्क:युनोचाजाहीरनामा आणि भारतीय संविधान

डॉ. अरुण एस. पेंटावार

राज्यशास्त्र विभाग प्रमुख, सुंदरराव सोळंके महाविद्यालय, माजलगाव, जि.बीड

प्रस्तावना:-

मानवी जीवनामध्ये हक्काला अतिशय महत्व आहे. हक्काशिवाय मानवाला आपल्या व्यक्तीमत्वाचा विकास करता येत नाही. व्यक्ती जीवनासाठी ते अत्यंत आवश्यक आहेत. हक्क हे सामाजिक असतात आणि समाजाचा घटक म्हणूनच ते व्यक्तीला प्राप्त होतात. समाजाशिवाय हक्कांना अर्थ उरत नाही.मानवीहक्कांचे अस्तित्व व्यक्तीच्या सामाजिक जीवनातच असते. हक्क हे कर्तव्याशी निगडीत असतात. १७८९ च्या फ्रेंच राज्यक्रांतीनंतरही मानवी हक्कांचा जाहिरनामा घोषीत करण्यात आला. त्यात स्वांतत्र्य, समता आणि बंधूता यांचा समावेश होता.19व्याशतकातसंयुक्त राष्ट्र संघाच्या आमसभेने १० डिसेंबर १९४८ रोजी मानवी हक्कांचा जाहिरनामा घोषित केला. मानवी हक्कांची आंतरराष्ट्रीय पातळीवरुन पहिल्यांदाच सर्वसमावेशक यादी तयार करण्याचा हा पयत्न होता. या मानवी हक्कांविषयी आंतराष्ट्रीय समुदायाचा आदर वाढविणे हा या जाहीरनाम्याचा घोषणेमागचा उध्देश होता. दुसऱ्या महायुध्दाच्या काळात अमेरीकेचे तत्कालीन राष्ट्राध्यक्ष फ्रँकलिन रुझवेल्ट यांनी मानव हक्कांची घोषणा करुन या हक्कांच्या रक्षणासाठी आंतराष्ट्रीय पातळीवर प्रयत्न करण्याची अपेक्षा व्यक्त केली. संयुक्त राष्ट्रसंघाच्या स्थापनेबरोबरच मानव हक्कांच्या रक्षणाची जाणीव आंतराष्ट्रीय पातळीवर निर्माण झालेली आहे.मानवी हक्कांचा हा जागतिक जाहीरनामा आता भारतासह जगातील बहुतेक सर्व राष्ट्रांनी स्वीकारला आहे.भारताने आपल्या संविधानामध्ये मानवी हक्कांची तरतूद केलेली आहे. प्रस्तुत प्रकरणामध्ये मानवी हक्क म्हणजे काय? मानवी हक्कांचा इतिहास, युनोचा जाहीरनामा व भारतीय संविधानातील मानवी हक्क विषयक तरतुदी यांची चर्चा करण्यात आली आहे.

मानवी हक्कांचा इतिहास

मानवी हक्क हे प्राचीन काळापासूनच विविध स्वरूपात मान्य करण्यात आलेली आहे. मात्र मध्ययुगीन काळानंतर या मानवी हक्कांना विशेष मान्यता मिळण्यास सुरुवात झाली. एकंदरीत मानवी हक्कांचा इतिहास संक्षिप्तपणे पुढील प्रमाणे सांगता येईल.

- १२१५साली सर्वप्रथम इंग्लंड मधील मॅग्ना कार्टा मध्ये मानवी हक्कांची सनद मान्य करण्यात आली.
- ४ जुलै १७७६ रोजी अमेरिकेतील फिलाडेल्फीया येथे अमेरिकन स्वांतत्र्याची घोषणा करण्यात आली. या स्वांतत्र्यांच्या घोषणापत्रातही मानवी हक्काचा उल्लेख करण्यात आला होता.
- फ्रान्सच्या राष्ट्रीय सभेने१७८९साली मानवी हक्कांचा जाहीरनामा घोषित केला. त्यात नागरिकांच्या मूलभूत हक्कांचा समावेश होता. प्रत्येक व्यक्तीला भाषण,मुद्रण, संरक्षण व मालमत्तेचे स्वातंत्र्य असावे अशी तरतूद होती.
- १८३२ ब्रिटिश स्त्रियांना मालमत्ता संपादन करण्याचा हक्क मिळाला.
- १९१७सालीझालेल्या रशियन राज्यक्रांतीमुळे मानवी हक्कांचा विचार करण्यात येऊ लागला.
- १९२०मध्ये अमेरिकन स्त्रियांना मतदानाचा अधिकार मिळाला.
- १९२४रोजी प्रजासत्ताक तुर्कस्तान मध्ये लागू करण्यात आलेल्या राज्यघटनेनुसार तुर्की स्त्रियांना पुरुषांच्या बरोबरीने हक्क देण्यात आले.
- १९२८च्या सुधारणा कायद्याने इंग्लंडच्या २१ वर्षावरील सर्व प्रौढ स्त्रियांना मतदानाचा हक्क प्रदान केला.
- अमेरिकेचे तत्कालीन राष्ट्राध्यक्ष फ्रँकलिन रुजवेल्ट यांनी १६ जानेवारी १९४१रोजी काँग्रेसच्या अधिवेशनाला संबोधित करताना मानवी हक्क हा शब्द वापरला. त्यात त्यांनी चार मूलभूत हक्कांचा समावेश केला. यामध्ये भाषण स्वातंत्र्य, धर्म स्वातंत्र्य, गरिबीपासून मुक्ती व भीतीपासून स्वातंत्र्य यावर भर दिला.
- 1939 च्या दुसऱ्या महायुद्धामुळे जगात विध्वंसक परिस्थिती निर्माण झाल्यानंतर सर्व स्तरावरून जागतिक शांतता व सुरक्षितता आणि मानवी हक्कांचे संरक्षण करण्यासाठी२४ ऑक्टोबर १९४५ रोजी संयुक्त राष्ट्र संघटनेची स्थापना करण्यात आली.
- संयुक्त राष्ट्र संघाच्या आमसभेने १० डिसेंबर १९४८ रोजी मानवी हक्कांचावैश्विक जाहिरनामा घोषित केला. मानवी हक्कांची आंतरराष्ट्रीय पातळीवरुन पहिल्यांदाच सर्वसमावेशक३०मानवीहक्कांची यादी तयार करण्यात आली. या मानवी हक्कांविषयी आंतराष्ट्रीय समुदायाचा आदर वाढविणे हा या जाहीरनाम्याचा घोषणेमागचा उद्देश होता.

मानवी हक्क म्हणजे काय ?

मानवी हक्क या संकल्पनेचा निश्चित व ठोस अर्थ सांगणे थोडेसे कठीण आहे. कारण वेगवेगळ्या राज्यातील समाजाची संस्कृती, कायदे,राजकीय,सामाजिक,व आर्थिक परिस्थिती वेगवेगळी असल्यामुळे प्रत्येक देश आपआपल्या सोयीनुसार मानवीहक्कांची व्याख्या देतात. व्यक्तीला आपल्या व्यक्तीमत्वाचा सर्वांगिण विकास साधता येईल अशी परिस्थिती म्हणजे हक्क'

व्याख्या:

1.प्रोफेसर लास्की- "हक्क हे सामाजिक जीवनाची अशी अट आहे की ज्या विना कोणतीही व्यक्ती आपला सर्वांगीण विकास साध्य करू शकत नाही".

2.संयुक्त राष्ट्रसंघटना- "एखादी व्यक्ती मनुष्य आहे या एकमात्र कारणामुळे तिला मिळणारी शक्ती म्हणजे मानवी हक्क होय."

3.रॅन्डमहाऊस विश्वकोष"मानवी हक्क म्हणजे व्यक्तिला जन्माने प्राप्त झालेले असे अधिकार जे व्यक्तिला सन्मानाने जगण्यासाठीआवश्यकआहेत."

4.डेव्हिड सेलबार्ड"मानवी हक्क हे विश्वातील प्रत्येक व्यक्तीला प्राप्त झालेले असतात कारण प्रत्येक व्यक्तीमध्ये भावना असते व एखादी व्यक्ती ही मनुष्य आहे या एकमात्र कारणामुळे तिला मिळणारी शक्ती म्हणजे मानवी हक्क होय.

मानवी हक्क व युनोचा जाहीरनामा:-

१० डिसेंबर हा दिवस जगभर मानवी हक्क दिवस म्हणुन साजरा केला जातो. संयुक्त राष्ट्र संघटनेच्या सर्वसाधारण सभेने मानवी हक्काच्याजाहीरनाम्यास १० डिसेंबर १९४८ रोजी मान्यता दिली. मानवी हक्काच्या या जाहीरनाम्यात एकूण ३० कलमे आहेत (संयुक्त राष्ट्र संघटनेने मानवी हक्कांचा जाहीरनामा प्रसिध्द केल्यानंतर जगातील इतर देशांनाही आवाहन केले की प्रत्येक राष्ट्राने आपल्या संविधानातच मानवी हक्कांची तरतुद करावी. या आवाहनाला प्रतिसाद देत अनेक राष्ट्रांनी आपल्या संविधानातच मानवी हक्कांची तरतुद केली यामध्ये भारताचाही उल्लेख करावा लागेल.)

कलम १ ते २ व्यक्तिच्या जिवीत स्वातंत्र्य व प्रतिष्टेशी संबंधीत मानवी हक्क.

कलम ३ ते २१ व्यक्तीच्या नागरी आणि राजकीय अधिकाराशी संबंधी विविध कलम.

कलम २२ ते २७. व्यक्तिच्या सामाजिक, सांस्कृतीक आणि आर्थिक अधिकाराशी संबंधीत कलमे.

कलम २८ ते ३०. जागतिक शांतता व व्यक्ती विकासाशी संबंधीत कलमांचा समावेशआहे.

मानवी हक्क आणि भारतीय संविधानातील तरतुदी:-

भारतीय राज्यघटनेत मानवी हक्कांसदर्भात स्पष्ट तरतुदी करण्यात आलेल्या आहेत.भारतात हजारो वर्षांपासून असलेल्या सामाजिक,आर्थिक, सांस्कृतिक व राजकीय विषमतेला छेद देण्याचे काम भारतीय राज्यघटनेने केलेले आहे. युनोने प्रसिद्ध केलेला मानवी हक्कांचा जाहीरनामा आणि भारतीय राज्यघटनेतीलउद्देश पत्रिका, भाग ३ मधील कलम १२ ते ३५, भाग४मधील कलम ३६ते ५१या अंतर्गतविविध कलमांमध्ये नागरीकांचे हक्क समाविष्ट करण्यात आलेल्याआहेत.युनोच्या जाहीरनाम्यातील व भारतीय संविधानातील मानवी हक्कांमध्ये बऱ्याच प्रमाणात साम्य आहे.

अ) मानवी हक्क आणि भारतीय संविधानाची उध्देशपत्रिका:-

भारतीय राज्यघटनेत प्रत्येक व्यक्तिचा सर्वांगीण विकास, स्वाभिमान आणि आत्मसम्मान या बाबींचा विचार करून मुलभूत मानवी हक्कांची तरतुद केली आहे. भारतीय राज्यघटनेच्या प्रास्ताविकेत मानवी हक्कांची संकल्पना स्पष्टपणे नमुद करण्यात आली असून ती खालील चार मुलभूत तत्वावरआधारलेलीआहे.

१) **न्याय-** नागरिकांना सामाजिकन्याय,राजकीय न्याय व आर्थिक न्यायमिळवून देणे.

२) **स्वातंत्र्य-**प्रत्येक व्यक्तीलाविचार,अभिव्यक्ती, विश्वास, श्रद्धा व उपासनायांचे स्वातंत्र्य असेल.

३) **समानता–**प्रत्येकव्यक्तीला समान संधीअसेलआणिव्यक्तीचा दर्जासमानअसेल.

४) **बंधुभाव-** व्यक्तीचीप्रतिष्ठा आणि आत्मसन्मान राखणे व यातून बंधुभावाची निर्मिती करणे.

भारतीय संविधानाच्या उद्देश पत्रिकेत सुरुवातीलाच विविध मानवी हक्कांचा समावेश करण्यात आलेला आहे. मानवी हक्क हा भारतीय संविधानाचा केंद्रबिंदू असल्यामुळे त्यांचा समावेश उद्देश पत्रिकेत करण्यात आलेला आहे.

ब) मानवी हक्क आणि भारतीय संविधानातील मुलभूत अधिकार:-

१) भारतीय घटनेतील कलम १४ नुसार सर्व व्यक्ती कायद्यापुढे समान असतील अशाच आशयाचा मानवी हक्क आयोगाने आपल्या जाहीरनाम्यातील कलम ७ मधील

तरतुदीनुसार केले आहे ते म्हणजे कायद्यासमोर सर्व सामान असून जागतिक स्तरावर सर्वांना कायद्यापुढे समान संरक्षण देण्यात येईल.

२) मानवी हक्क आयोगाने जाहिरनाम्यातील कलम ५मध्ये समानतेचा पुरस्कार केलेला आहे. अशा प्रकारच्या समानतेच्या अधिकाराला व्यापक करण्याचे काम भारतीय संविधानातील कलम १५ मध्ये करण्यात आले आहे. यामध्ये कोणत्याही आधारावर भेदभाव केला जाणार नाही हे स्पष्ट करण्यात आलेला आहे. तसेच भारतीय राज्यातील कलम १६ मध्ये सर्व नागरिकांना समान संधी (शासकीय सेवेत) दिली जाईल अशी तरतुद करण्यात आलेली आहे.

३) मानवी हक्कांच्या सदर्भात अभिव्यक्ती स्वातंत्र्याला महत्व देणार्या भारतीय संविधानातील कलम (१९)अमध्ये सर्व नागरिकांना भाषण व अभिव्यक्ती स्वातंत्र्याची हमी देण्यात आली आहे. तरमानवीहक्कआयोगाच्या जाहिरनाम्यातील १९मध्ये देखील प्रत्येक व्यक्तीला आपले मत आणि त्याच्या अभिव्यक्तीचे स्वातंत्र्यअसल्याचेम्हंटलेआहे.

४) भारतीयसंविधानातीलकलम १९(ब), १९(क)आणि १९(ड)मध्ये सर्व नागरिकांना शांततामय मार्गानेसभा भरवण्याचे स्वातंत्र्य, संघटना स्थापन करण्याचे स्वातंत्र्य, संचारकरण्याचे स्वातंत्र्य देऊन नागरिकांना व्यक्तीविकासाची दिलेली आहे. तरमानवी हक्क आयोगाच्या कलम २०(१),२३(४) व १३(१) मधील सार सुध्दा भारतीय घटनेतील तरतुदींशी मेळ घालणारा आहेजे की प्रत्येकाला शांततापूर्ण सभा आणि बैठका घेण्याचा अधिकार राहील.

५) मानवी एक जाहीरनाम्यातील कलम ११ (२) व भारतीय संविधानातील कलम २० (१) सारख्याच आशयाचे आहेत.ते म्हणजे कायद्याचा भंग केल्याचा गुन्हा सिद्ध झाल्यास संबंधीत व्यक्तीला दोषी ठरवता येईल.

६)मानवी हक्क जाहिरनाम्याती लकलम ९ नुसार कुणालाही जबरदस्तीने कैद, स्थानबध्द, हद्दपार करता येणार नाही. अशाच आशयाची तरतूद भारतीय संविधानातील कलम २१मध्ये करण्यात आलेली आहे. यानुसार कोणत्याही व्यक्तिचे जिवित किंवा व्यक्तीगत स्वातंत्र्य हिरावण्याचा अधिकार नसेल.

७) भारतीय संविधानातील कलम २३ मध्ये वेठबिगारी, गुलामगिरी, माणसाचा व्यापारइ.बाबींवर प्रतिबंध टाकण्यात आलेला आहे. तशाच आशयाची तरतुद मानवी हक्क जाहीरनाम्यातील कलम ४ मध्ये करण्यात आलेली आहे.

८) भारतीय संविधानातील कलम २५(१) मध्ये धार्मिक स्वातंत्र्य, धर्मनिरपेक्षतेची तरतुद केलेली आहे अशाच प्रकारची तरतुद संयुक्त राष्ट्र संघटनेच्यामानवी हक्क जाहीरनाम्यातील कलम १८ मध्ये प्रत्येक व्यक्तीला विचार, बुद्धी, धार्मिक स्वातंत्र्य प्रदान करण्यात आले आहे.

९) भारतीय संविधानातील कलम २९(१) मध्ये भारतात राहणाऱ्या कोणत्याही नागरिकाला आपली स्वताची भिन्न भाषा,लिपी व संस्कृती जतन करण्याचा अधिकार देण्यात आलेला आहे. याचधर्तीवर मानवी हक्कांच्या सनदेतील कलम २२ मध्ये जागतिक समाजातील प्रत्येक सदस्याला सामाजिकव आर्थिक सुरक्षिततेचा अधिकार प्रदान केलेला आहे.

१०) भारतीय संविधानातील कलम २०(अ) नुसार प्राथमिक शिक्षणाचा अधिकार देण्यात आलेलाआहे.अशाच प्रकारची तरतुद मानवी हक्कांच्या सनदेतील कलम २७(३) मध्ये करण्यात येऊन प्रत्येकाला शिक्षणाचा अधिकार दिलेला आहे.

११) भारतीय संविधानातील कलम ३२ मध्ये मूलभूत अधिकारांची अमलबजावणी करणे तसेच संरक्षणाची जबाबदारी न्यायसंस्थेवर सोपविण्यात आलेली आहे अशा प्रकारचा अधिकार मानवी हक्क आयोगाच्या जाहिरनाम्यातील कलम ८ मध्ये सांगण्यात आलेला आहे. यात नुकसान भरपाईची तरतुद करण्यात आलेली आहे.

क) मानवी हक्क आणि भारतीय संविधानातील मार्गदर्शक तत्वे:-

मानवीहक्कासदर्भातभारतीय संविधानातील भाग ४ मधील कलम ३६ ते ५१ अंतर्गत काही मार्गदर्शक तत्वे नमुद करण्यात आलेली आहेत कि जे मानवी अधिकाराशी सुसंगत आहेत. या मार्गदर्शक तत्वामध्ये खालील सामाजिक मानवी हक्कांची तरतुद आहे.

१) प्रत्येक व्यक्तीला उदरनिर्वाहाची पुरेशी साधने उपलब्ध करून देणे.

२) प्रत्येक व्यक्तीला शिक्षणाचा आणि रोजगाराचा हक्क मिळवून देणे.

3) कामाच्या ठिकाणी योग्य सुविधा आणि वातावरण निर्माण करणे व कामाचे तास ठरविणे.

४) आरोग्य सेवा, पोषण आहार पुरेश प्रमाणात व योग्य दर्जाच्या सेवा उपलब्ध करून देणे इ.

समारोप:-

मानवी हक्कांच्या बाबतीत भारतीय राज्यघटना व जागतिक मानवी हक्क आयोगाच्या जाहिरनाम्यात समानता दिसुन येते. जागतिक पातळीवर मानवतावाद निर्माण करण्यासाठी जागतिक नेतृत्वाने तसेच संयुक्त राष्ट्र संघटनेने मानवी हक्कांची निर्मिती (१० डिसेंबर १९४८) केलेली आहे. आदर्श मानवतावादाचा विचार करून

भारतीय राज्यघटनेत स्वातंत्र्य, समता, न्याय, बंधुता व अधिकार या पाच तत्वाचे मुलभूत अधिकार समाविष्ट केले आहेत.मानवी हक्कानीयुक्त आदर्शवादी मानवी समाज निर्माण व्हावीहीघटनाकारांची शुध्द धारणा होती. भारतीय राज्यघटनेच्या उदेशपत्रिकेमध्ये स्वातंत्र्य, समता, बंधुता व न्यायासंबंधीच्या मानवी हक्कांचाउल्लेखआहे.

संदर्भसूची

- डॉ शैलेंद्र देवळाणकर, "संयुक्त राष्ट्रे", प्रतिमा प्रकाशन पुणे. २००८,
- भारतीय संविधान (मराठी) महाराष्ट्र शासन, मुंबई, २००३
- शैलेंद्र देवळाणकर, "समकालिन जागतिक राजकारण प्रमुख प्रश्न", विद्या प्रकाशन, औरंगाबाद, २००८.
- डॉ. बी एल फाडिया,"आंतरराष्ट्रीय राजनीति", साहित्य भवन पब्लिकेशन, आग्रा, द्वितीय आवृत्ती,२०११.
- प्रा. चंद्रकांत मिसाळ,"मानवी हक्क व जबाबदाऱ्या",व्हिजन अकॅडमी,पुणे, प्रथम आवृत्ती,२०१२.
- प्रो.राजेंद्र प्रसाद, "मानवअधिकार एवं राष्ट्रीय सुरक्षा", राधा पब्लिकेशन्स,नई दिल्ली, २००६.

21 व्या शतकातील जागतिक सुरक्षा आव्हाने

प्रो. डॉ. चंद्रकांत बंशीधर भांगे
श्री. देविदास विजय भोसले

All rights are reserved. No part of this publication may be reproduced, stored in a retrieval system or transmitted in any form or by any means, electronic, mechanical, photocopying, recording or otherwise, without the prior permission of the copyright holder.

Editor : प्रो. डॉ. चंद्राकांत बंशीधर भांगे & श्री. देविदास विजय भोसले

Publisher : **Swaranjali Publication**

Sector 10-B, Vasundhara,
Ghaziabad, (U.P.) 201012

Phone : 9810749840, 8700124880

E-mail : swaranjalipublication@gmail.com

Website : www.swaranjalipublication.com

Book : **21 व्या शतकातील जागतिक सुरक्षा आव्हाने**

Edition : **January 2021**

ISBN : **978-93-90573-83-7**

Price : **499/-**

Printed By : Swaranjali Printers

अनुक्रमणिका

1. जागतिक शांततेसाठी शस्त्रास्त्रस्पर्धा थांबविणे काळाची गरज — १-२

संशोधक- पल्लवी दाजी वाघ

&

मार्गदर्शक- डॉ. शिवाजी पाते, विभाग प्रमुख अर्थशास्त्र, संत तुकाराम कॉलेज, परभणी

2. न्यु डेव्हलपमेंट किंवा ब्रिक्स बँक — ३-६

डॉ. मनिषा सयाजी सोडनवर, वाणिज्य विभाग, भैरवनाथ विज्ञान महाविद्यालय, खुटबाव

3. जागतिक राजकारणात सार्क राष्ट्रासमोरिल आव्हाने व भूमिका — ७-११

प्रा. एम.एस. तायडे, मधुकरराव पवार कला महाविद्यालय, मुर्तिजापूर, जि. अकोला.

4. सार्क : प्रादेशिक सहकार्याची वाटचाल — १२-१६

प्रा. डॉ. विलास आवारी, विभाग प्रमुख राज्यशास्त्र विभाग, के.जे. सोमैया महाविद्यालय कोपरगाव

5. निःशस्त्रीकरण : NPT आणि CTBT करारामध्ये भारताची भूमिका — १७-२१

भालचंद्र नगनाथ चिंचितकर, सहाय्यक प्राध्यापक, आर्टस् अँड कॉमर्स कॉलेज, नागठाणे, सातारा

6. श्रीलंकेची भू-सामरिक स्थिती आणि महत्त्व — २२-२५

श्री. रामकिशन सखाराम आवाड , संरक्षण आणि सामरिक शास्त्र विभाग, तुळजाराम चतुरचंद महाविद्यालय, बारामती.

&

प्रा. डॉ. बबन तोडकर, विभाग प्रमुख, संरक्षण आणि सामरिकशास्त्र विभाग, न्यू आर्ट्स, कॉमर्स अन्ड सायन्स कॉलेज, अहमदनगर

7. मानवी संघर्ष आणि सामूहिक सुरक्षितता — २६-२८

प्रा. योगेश रामचंद्र गदादे, सहाय्यक प्राध्यापक व विभागप्रमुख, राज्यशास्त्र विभाग, कला व वाणिज्य महाविद्यालय, राहु, ता-दौंड, जि-पुणे

8. कोरोना महामारी आणि मानवी सुरक्षा — २९-३३

डॉ. रंजना अरविंद शृंगारपुरे, राज्यशास्त्र विभाग प्रमुख, श्रीमती आर.एम. पटेल महिला कला महाविद्यालय, भंडारा

9. मानवी हक्क आणि भारतीय संविधान — ३४-३६

डॉ. राम पांडूरंग साबदे, सहयोगी प्राध्यापक, राज्यशास्त्र विभाग, महाराष्ट्र उदयगिरी महाविद्यालय, उदगीर, जि. लातूर

10. दहशतवाद : कारणे व उपाय योजना — ३७-३९

प्रा. डॉ. ज्ञानेश्वर साहेबराव शिंदे, लोकप्रशासन विभागप्रमुख, सुंदरराव सोळंके महाविद्यालय, माजलगाव, जि.बीड

11. प्रादेशिकतावाद — ४०-४५

डॉ. प्रवीण पांडुरंग लोणारकर, लोक प्रशासन विभाग प्रमुख, बी रघुनाथ महाविद्यालय, परभणी

12. नक्षलवाद भारतीय राजकीय व्यवस्थेसमोरील एक आव्हान — ४६-४८

डॉ. रंजना अरविंद शृंगारपुरे, राज्यशास्त्र विभाग प्रमुख, श्रीमती आर.एम. पटेल महिला कला महाविद्यालय, भंडारा

13. नक्षलवाद्यांसाठी सुधारित आत्मसमर्पण योजनेचा चिकित्सक अभ्यास — ४९-५३

बांगर आकाश शेषराव, संशोधक विद्यार्थी, आदर्श महाविद्यालय, हिंगोली

14. महिला सक्षमीकरण -भारतीय संविधानिक तरतूदी, योजनाबाबत जाणिवजागृती — ५४-५८

प्रा.कल्पना एस.गोडघाटे राज्यशास्त्र विभाग प्रमुख, श्रीमती ना.वा.कला महा.यवतमाळ

15. महिला सक्षमीकरण — ५९-६०

डॉ. प्रज्ञा एस. जुनघरे, गृह-अर्थशास्त्र विभाग, एफ.ई.एस. गर्ल्स कॉलेज, चंद्रपूर

16. राष्ट्रीय सुरक्षा : भारताची अंतर्गत व बाह्य सुरक्षेची आव्हाने — ६१-६३

10

दहशतवाद : कारणे व उपाय योजना

डॉ. ज्ञानेश्वर एस. शिंदे

प्रस्तावना: दहशतवाद ही जागतिक समस्या आहे. भारतासारख्या विकसनशील देशात मागील तीन दशकापासून विविध प्रकारच्या दहशतवादाला विविध पातळयांवर तोंड द्यावे लागत आहे. 20 व्या शतकाच्या उत्तरार्धात जागतिक राजकारणात अनेक घडामोडी घडलेल्या आहेत . या जागतिक पातळीवर झालेल्या घडामोडींचे परिणाम संपूर्ण मानव जातीला आज देखील भोगावे लागत आहेत. यामध्ये प्रामुख्याने फ्रान्स, अमेरिका, रशिया, चीन, भारत, पाकिस्तान, इराण, इराक, अफगाणिस्तान व नायजेरिया या देशांचा समावेश आहे. आज एकविसाव्या शतकात तर दहशतवाद हा जगाच्या प्रत्येक भागात पोहोचलेला आहे. राजकीय स्वार्थासाठी जगात दहशतवाद मोठ्या प्रमाणावर वाढत आहे. अमेरिका-रशिया, अमेरिका-चीन यासारखे देश जगावर आपले वर्चस्व राहावे म्हणून इतर देशांच्या राज्यकारभारात हस्तक्षेप करत आहेत. त्यामुळे जागतिक पातळीवर दहशतवादाला खतपाणी मिळत आहे.

दहशतवाद ही समस्या जगातील प्रत्येक देशाची डोकेदुखी झालेली आहे. 11 सप्टेंबर 2001 रोजी अमेरिकेतील व्यापार संघटनेच्या कार्यालयावर झालेल्या दहशतवादी हल्ल्याने अमेरिकेसारख्या जागतिक महासत्तेला ही हादरवून सोडले होते. दहशतवादी शासन व समाजाला भयभीत करण्यासाठी आत्मघातकी हल्ला, बॉम्बस्फोट, गोळीबार, अत्याधुनिक तंत्रज्ञान वापरून संहारक हल्ला घडवून आणतात. आधुनिक शस्त्रास्त्रे वापरून निष्पाप लोकांचा बळी घेत आहेत. इराण, इराक व पाकिस्तानसारखे देश तर दहशतवादाला खतपाणी घालत आहेत. त्यामुळे वाढत्या दहशतवादाचा परिणाम मानवी जीवनावर होत आहे.

दहशतवादाचा अर्थ

Terrorism हा शब्द मूळ लॅटिन भाषेतील आहे त्याचा अर्थ उद्दिष्टांसाठी हिंसेचा वापर करणे असा होतो. दहशतवाद हा शब्द जुनाच आहे एक धोरण म्हणून दहशतवादी पद्धतीचा वापर या अर्थाने इ.स. 1798 मध्ये दहशतवाद हा शब्द वापरण्यात आला.

"आपल्या मागण्या मान्य करून घेण्यासाठी विशिष्ट समूहात भीती निर्माण करण्याच्या हेतूने एखादी व्यक्ती किंवा गटाने प्रस्थापित सत्तेच्या विरोधात किंवा बाजूने चालवलेला हिंसाचार निर्माण केलेला धाक म्हणजे दहशतवाद होय ." - **जान केटम**

"आपली उद्दिष्टे साध्य करण्यासाठी समाजात भीती निर्माण करण्याच्या उद्देशाने केलेली हिंसात्मक गुन्हेगारी म्हणजे दहशतवाद होय." - **शरीफ बसीओनी**

"योजनाबद्ध पद्धतीने भय व निराशा पसरविणे, हिंसाचाराच्या अनपेक्षित पद्धतीचा अवलंब करणे म्हणजे दहशतवाद होय ." - **इनसायकलोपिडीआ ऑफ ब्रिटानिका.**

दहशतवादाची कारणे

दहशतवाद निर्माण करण्यासाठी तसे अनेक कारणे कारणीभूत आहेत. त्यापैकी राष्ट्रभावना सामाजिक, राजकीय हित, शासनाचे धोरण, माहिती तंत्रज्ञान, सामाजिक दुर्बलता, धार्मिक कट्टरता ही प्रमुख कारणे आहेत.

1) **राष्ट्रभावना :-**

परकीय सत्तेला विरोध करण्यासाठी देशातील काही व्यक्ती किंवा एखादा गट राष्ट्र भावनेने प्रेरित होऊन सशस्त्र क्रांती करतात तेव्हा दहशतवाद निर्माण होतो. परकीय सत्तेच्या नियंत्रणातून मुक्त होण्यासाठी नव्याने स्वतंत्र झालेले देश संकुचित वृत्तीतून जातीयता, धार्मिकता या आधारे हिंसाचार निर्माण करत असतात. स्वतंत्र राष्ट्र निर्माण करणे या उद्देशाने प्रेरित होऊन राष्ट्रभावना निर्माण करून देखील आंदोलनाच्या माध्यमातून हिंसाचार होतो.

2) **विषमता :-**

समाजात आणि राष्ट्रा [illegible] सामाजिक संघर्षाचे मूळ कारण असते. विषमता ही आर्थिक बाबीशी शक्यतो संबंधित असते. सामाजिक दर्जा आणि राजकीय सत्ता यांच्यातील दरीमुळे आर्थिक विषमता वाढीस लागते. या आर्थिक सामाजिक आणि राजकीय विषमतेमुळे समाजातील विशिष्ट वर्गात अन्यायाची भावना निर्माण होते आणि त्याचे रूपांतर दहशतवादी कारवायात होते.

3) **आर्थिक स्थिती** :-

जागतिकीकरणाच्या प्रक्रियेतून आज जगात आंतरराष्ट्रीय पातळीवर जीवघेणी आर्थिक स्पर्धा निर्माण झालेली आहे. दिवसेंदिवस मानवाच्या आर्थिक गरजा वाढत चाललेल्या आहेत. त्यामुळे प्रत्येक देशातील समाजाचा काही वर्ग हा आर्थिक विवंचनेत आपले जीवन जगतो. या नैराश्यातूनच मानव अनुचित मार्ग स्वीकारतो त्यापैकी एक अनुचित मार्ग दहशतवाद आहे. अलीकडच्या काळात जगातील अनेक गरीब देशातील लोक आर्थिक लालसेपोटी दहशतवादी संघटनेत सहभागी होत आहेत. म्हणजेच आर्थिक विषमतेतून दहशतवादाला आज जागतिक पातळीवर चालना मिळत आहे.

4) **धर्मांधता** :-

राज्यशास्त्राच्या अभ्यासात कार्ल मार्क्स यांनी म्हटलेले आहे की, धर्म ही अफूची गोळी आहे. धर्माच्या नावाखाली हजारो लोक एकत्र येतात त्या एकत्र आलेल्या लोकांचा उपयोग चांगल्या कामासाठी झाला तर ठीक अन्यथा वाईट कामांपैकी दहशतवाद एक आहे. धर्माच्या नावाखाली काही दहशतवादी संघटना जगात दहशतीचे वातावरण कट्टर धार्मिक भावनेतून निर्माण करत आहेत. जागतिक पातळीवर धर्माचा आधार घेऊन दहशतवादी घटना घडवल्या जात आहेत. उदा. भारत स्वातंत्र्यापासून पाकिस्तानी दहशतवादी संघटनांच्या कारवायांचा सामना करत आहे. कारण पाकिस्तानी दहशतवादी कट्टर धार्मिक भावनेचा आधार घेऊन भारतविरोधी कारवाया करत आहे. अशाच जगात अनेक संघटना आहेत. ज्या धार्मिक भावना भडकावून दहशतवाद निर्माण करतात यामध्ये अल कायदा जैश-ए-मोहम्मद, आयसीस, इस्लामिक जिहाद या प्रमुख संघटनांचा समावेश आहे.

5) **निरक्षरता** :-

निरक्षरता व अज्ञान हे देखील दहशतवाद निर्मितीचे एक प्रमुख कारण आहे. मागास आणि विकसनशील देशांमध्ये अज्ञान व निरक्षरतेचे प्रमाण खूप मोठ्या प्रमाणावर आहे. अज्ञानामुळेच व्यक्तीला चांगल्या किंवा वाईट गोष्टी कळत नाही. त्यामुळे अज्ञानी व निरक्षर व्यक्ती दहशतवादी कारवाया करण्यास लवकर बळी पडतात. दहशतवादी हा जन्मता दहशतवादी नसतो, तर समाज राजकीय व्यवस्था यामुळे तो जन्मास येतो. निरक्षरतेमुळे निर्माण झालेली बेकारी, आर्थिक पिळवणूक आणि कमी कष्टात पैसा मिळविण्याची लालसा यामुळे दहशतवादी निर्माण होतात व दहशत निर्माण करतात.

6) **आक्रमक वृत्ती** :-

ज्या देशात राजनैतिक मार्गाने आपले उद्दिष्ट पूर्ण होत नाही त्या देशातील काही गट परराष्ट्रातील हितसंबंधांवर हल्ले करून आपला स्वार्थ साधण्याचा प्रयत्न करतात. उदा. अरब-इस्रायल, रशिया-अमेरिका, उत्तर व दक्षिण कोरिया, इस्राइल व पॅलेस्टाईन, क्युबा-अंगोला इत्यादी देश परस्पर आक्रमक कृतीतून दहशतवादी वातावरण निर्माण करतात.

7) **माहिती तंत्रज्ञानाचा विकास** :-

आज जगामध्ये झालेल्या माहिती तंत्रज्ञानाच्या क्रांतीमुळे जग फार जवळ आलेले आहे. संपर्काची अनेक साधने मोबाईल, इंटरनेट, फॅक्स, व्हाट्सअप, टेलिफोन, इमेल यांच्या माध्यमातून जगातील कोणत्याही कानाकोपऱ्यात काही क्षणात संपर्क साधता येतो. या साधनांचा दहशतवादी संघटना गैरफायदा घेऊन दहशतवादी कारवाया करत आहेत. माहिती तंत्रज्ञानाच्या वापरातून जगभर दहशतवादी संघटनांचे जाळे पसरत आहेत. या साधनांमुळे दहशतवादी कारवायांना गती मिळत आहे.

8) **शासनाचे उपेक्षित धोरण** :-

जगातील अनेक देशांमध्ये फुटीरतेची भावना निर्माण होण्याचे कारण त्या देशातील एखाद्या जातीची किंवा गटाची शासनाद्वारे केली जाणारी उपेक्षा हे असते. दुर्लक्षित जातीतील लोकांची उपेक्षा करणे, त्यांच्या विकासाकडे लक्ष न देणे, त्यांच्या समस्या न सोडवणे असे शासन करते. त्यामुळे अशा जातीत गटात विद्रोहाची

भावना निर्माण होते आणि त्यातून हे लोक हिंसा, जाळपोळ, फुटीरता, बॉम्बस्फोट अशा कारवाया करत असतात.

वरील प्रमाणे दहशतवाद ही एक आजच्या काळातील गंभीर समस्या बनली असून या विविध कारणामुळे दहशतवादाचा विस्तार प्रत्येक देशामध्ये मोठ्या प्रमाणात होत आहे. याशिवाय इतरही अनेक कारणामुळे आंतरराष्ट्रीय दहशतवाद मोठ्या प्रमाणात वाढला आहे.

दहशतवादावरील **उपाययोजना**

दहशतवाद ही जागतिक समस्या आहे ही जागतिक समस्या नष्ट करण्यासाठी कोणत्याही एका देशाच्या हातात नसून त्यासाठी जगातील सर्व देशांनी एकत्र येऊन प्रयत्न करणे आवश्यक आहे. जागतिक दहशतवाद नष्ट करण्यासाठी खालील उपाय नक्कीच उपयुक्त ठरतील.

1) जगातील प्रत्येक देशाने आपल्या भूमीचा वापर इतर देशात द्वेष निर्माण करण्यासाठी करू नये.
2) काश्मीर, पॅलेस्टाईन यासारख्या प्रश्नांमध्ये धार्मिक आधार घेतला जाऊ नये धर्मगुरूंनी चर्चेतून प्रश्न सोडवावेत.
3) दुसऱ्या देशातून निर्वासित होणार नाहीत व आपले लोक दुसऱ्या देशात निर्वासित होणार नाहीत याची प्रत्येक देशाने काळजी घ्यावी.
4) अमेरिकेसारख्या महासत्ता असलेल्या देशांनी समन्वयाची भूमिका घेऊन इतर देशावर हल्ले करून तेथील जनतेचे मन दुखावू नये जेणेकरून दहशतवादाला प्रोत्साहन मिळणार नाही.
5) जगातील प्रत्येक देशांनी आपल्या देशात दहशतवादात अडकलेल्या तरुणांना बाहेर काढण्याची मोहीम हाती घ्यावी.
6) समाजातील निरक्षरता अज्ञान आणि धर्मांधता दूर करण्यासाठी जागतिक पातळीवर प्रयत्न केले जावेत.
7) समाजातील कोणत्याही जाती-धर्माचे आर्थिक, सामाजिक व राजकीय शोषण होणार नाही याची काळजी प्रत्येक देशाने घ्यावी.
8) देशातील धार्मिक तेढ कमी करणे व धार्मिक प्रश्न निर्माण होऊ न देणे.
9) जगातील कोणत्याही देशाने इतर देशाच्या अंतर्गत बाबींमध्ये हस्तक्षेप करू नये.
10) देशातील धार्मिक डॉक्टर वादास खतपाणी न घालता प्रत्येक देशाने ती कमी करण्यासाठी प्रयत्न करावेत.
11) जगातील प्रत्येक देशाने दहशतवादाविरुद्ध लढण्यासाठी एकमेकांना मदत करावी जेणेकरून जगातील दहशतवाद नष्ट होऊ शकेल.

संदर्भग्रंथ सूची

- डॉ. शैलेंद्र देवळाणकर, (2007), भारतीय परराष्ट्र धोरण, प्रतिमा प्रकाशन, पुणे.
- डॉ. विजय खरे, (2006), राष्ट्रीय सुरक्षा पुढील आव्हाने, सुमेध प्रकाशन, पुणे.
- डॉ. अरुण सागवेकर, (2010), जागतिक नवीन विचार प्रवाह, इन साईट प्रकाशन, नाशिक.
- डॉ. वीरेंद्र जाधव, (2017), जागतिक आतंकवाद चुनौतियाँ और समाधान, आग्रा प्रकाशन, आग्रा.
- पंत गिरिजेश, (2002), टेररिझम इन वेस्ट एशिया, वर्ल्ड फोकस, खंड 23.

पर्यावरणीय समस्या व मानवी जीवन

(Environmental Problems and Human Life)

: संपादक :

प्रा. डॉ. वशिष्ठ गणपतराव बन

पर्यावरणीय समस्या व मानवी जीवन

संपादक : प्रा. डॉ. वशिष्ठ गणपतराव बन

ISBN 978-93-91689-26-1

अरुणा प्रकाशन

१०३, ओमकार कॉम्प्लेक्स - अ,

खर्डेकर स्टॉप, औसा रोड, लातूर

मो. ९४२१४८६९३५, ९४२१३७१७५७

© सर्व हक्क लेखकाधीन

: प्रथम आवृत्ती :- ऑक्टोबर २०२१

: मुद्रक : आर्टी ऑफसेट, लातूर

: अक्षर जुळवणी : हिंदवी कॅम्प्युटर, लातूर

: मुखपृष्ठ रेखाटन :- विरभद्र गुळवे

: मूल्य : ३५०.०० रुपये

*"**पर्यावरणीय समस्या व मानवी जीवन**" या पुस्तकातील सर्व मते आणि अभिप्राय संबंधित लेखकाचे असून त्या संबंधी संपादक, प्रकाशन, मुद्रक व वितरक सहमत असतीलच असे नव्हे.

४४

पूर परिस्थिती आणि प्रशासनाची भूमिका

डॉ. ज्ञानेश्वर साहेबराव शिंदे
सहाय्यक प्राध्यापक, लोकप्रशासन विभाग
सुंदरराव सोळंके महाविद्यालय,माजलगावग जि.बीड.

प्रस्तावना – पर्यावरणात मानवी हस्तक्षेपाचा अतिरेकपणामुळे वेगवेगळ्या घातक द्रव्यांचा प्रवेश होतो. त्यामुळे अनेक पर्यावरणीय समस्या निर्माण होतात. जसे आपत्ती ही नैसर्गिक व मानव निर्मित क्रियामुळे निर्माण होते. अनेक वेळा पर्यावरणात नैसर्गिक आणि मानवनिर्मित घटकांमुळे मोठमोठे प्रलय देखील घडून येतात. पर्यावरणातील प्रलयकारी घटकांना पर्यावरणीय आपत्ती असे म्हणतात. पर्यावरणीय आपत्ती अनेकदा अतिशय वेगाने व अचानक घडणाऱ्या नैसर्गिक घटना असतात. जसे, की ज्वालामुखीचा उद्रेक 'महापूर' अनुस्फोट, आग, भूकंप, स्तुनामी, अवर्षण या नैसर्गिक समस्यांच्या तुलनेत भारतात पुर महापुरामुळे अधिक हानी होत असताना दिसून येते. उदा. सन २०२० मध्ये महाराष्ट्रातील सांगली,कोल्हापूर जिल्ह्यांमध्ये अतिवृष्टी झाल्याने अचानकपणे पूरपरिस्थिती निर्माण झाली ती किमान पंधरा ते वीस दिवस होती. अशापुर परिस्थितीच्या वेळी प्रशासनाची नेमकी भूमिका काय असते.प्रशासन काय उपाययोजना करते या बाबींचा आढावा प्रस्तुत संशोधन लेखांमध्ये घेतला आहे.

संशोधन लेखाचे उद्देश

१. पूर परिस्थिती पूर्वीच्याप्रशासन भूमिकेचा अभ्यास करणे.
२. परिस्थिती निवारणातील प्रशासनाची भूमिका अभ्यासणे.
३. पूर परिस्थिती निर्माण होऊ नये यासाठी प्रशासनाने केलेल्या कार्याचा आढावा घेणे.

पूर संकल्पना – कोणतीही पर्यावरणीय आपत्ती ही विनाशकारी असते. निसर्ग शक्तीमुळे निर्माण होणारी संकटे भु-विज्ञानाशिवायभूगर्भशास्त्र, भौतिकशास्त्र, जीवशास्त्र या शास्त्रांशी संबंधित आहेत. भूकंप, ज्वालामुखी, महापूर, अवर्षण, हिमवादळे, उल्कापात यासारख्या आपत्तींचे मूळ स्वरुप म्हणजे भौगोलिक अविष्कार असतो. अशी संकटे भूतलावर कुठे ना कुठे घडतच असतात. अनेकदा अचानक तर काही वेळा पद्धतशीरपणे कोसळणाऱ्या पर्यावरणीय आपत्ती मानवाला पूर्णपणे थांबविता येत नाहीत.परंतु आपत्ती चे नियंत्रण व पूर्वसूचना याबाबतीत मात्र काही प्रमाणात मानव प्रयत्नशील आहे. कोणत्याही संकटाचा अंतिम परिणाम हा हानिकारकच असतो हे विदारक सत्य आहे.

पर्यावरणीय आपत्ती पूर्वीपासूनच विनाशकारी आहेत. वातावरण हवामान विषयक घटकाद्वारे ती निर्माण होत असली, तरी मानवी क्रिया देखील पूरपरिस्थिती निर्मिती होण्यास कारणीभूत आहे.कारण वेळी जास्त पाण्याच्या पुरवठ्यामुळे नद्यांचे पाणी दोन्ही काठापासून आजूबाजूच्या क्षेत्रात जेव्हा पसरते तेव्हा त्यास पूर असे म्हणतात. पुर संकल्पनेचा व्यापक अर्थ लक्षात घेतला तर ही सज्ञा नदी पुरतीच मर्यादित नाही. तर ओढे, नाले, लहान नद्या यांनाही पूर येतात. याशिवाय समुद्राच्या भरतीचे पाणी आणि स्तुनामी सारख्या प्रलयकारी सामुद्रिक लाटांमुळे देखील किनारी भागात पूर येत असतात.जेव्हा ओढे-नाले किंवा नद्यांना नेहमीपेक्षा अधिक प्रमाणात पाणी धोक्याच्या पातळीवर येते व हे पाणी वेगाने नदीच्या पात्रात दोन्ही बाजूला पसरते काठावरील क्षेत्रात महापुराचे वेगाने वाहणारे पाणी इमारती वस्त्या जंगले यांना वेढून टाकते तेव्हा त्यास पूर असे म्हणतात.

भारतातील पूरस्थिती – भारत हा विविध भौगोलिक क्षेत्रामध्ये आणि वातावरणात असलेला देश आहे भारतातील उत्तर भागात गंगा, सिंधू ,ब्रह्मपुत्रा या नद्यांना पावसाळ्यात पूर येतो. तसेच उन्हाळ्यात देखील बर्फ वितळल्यामुळे पूर येतो. या काठावर गाळ साठतो त्यामुळे पूर बांध निर्माण होऊन हे बांध फुटतात व पुराचे पाणी काठावरील प्रदेशात पसरते मोठ्या प्रमाणात जीवित व विनहानी होते. बिहार, उत्तर प्रदेश, पश्चिम बंगाल, आसाम या राज्यातील ब्रह्मपुत्रा

नद्यांच्या खोऱ्यामध्ये पुरामुळे प्रत्येक वर्षी हाहाकार माजतो. बिहार मधील कोसी नदीला वारंवार येणाऱ्या पुरामुळे प्रत्येक वर्षी बिकट होते, म्हणूनच कोसी नदीला बिहार च्या दुःखाचे अश्रू म्हणून ओळखले जाते. त्यामुळे तेथील असतात दक्षिण भारतातील नद्यांना मात्र पावसाळ्यातच पूर येतो म्हणून नदी काठावरील गावे सुरक्षिततेच्या राहतात भारतातील इतर भागात कमी जास्त प्रमाणात पूर परिस्थिती निर्माण होत असते.

समुद्राच्या लाटा, अतिवृष्टी, जंगलतोड, जमिनीची धूप, जागतिक हवामान बदल, धरणे फुटणे, नदीत समुद्रातील भूकंप, चक्रीवादळ,बर्फ वितळणे, अधिक पाऊस पडणे या अनेक कारणांमुळे भारतातील नद्यांना पूर येतात वारंवार नद्यांना येणाऱ्या पुरांना नियंत्रित करण्यासाठी त्यावरती उपाय योजना करणे गरजेचे आहे. त्यासाठी वृक्ष लागवड वृक्षारोपण करणे अनिवार्य ठरत आहे. तसेच सतत पुर येणाऱ्या नद्यावर धरणाची संख्या वाढवणे नद्या जोड प्रकल्प कामे हाती घेणे आवश्यक आहे.

पूर परिस्थिती आपत्ती व्यवस्थापनातील प्रशासनाची भूमिका – कोणतीही आपत्ती ही विनाशकारी आपत्ती विनाशकारी असली तरी तिची तीव्रता कमी करता येते. त्यासाठी केंद्र. राज्य. जिल्हा व स्थानिक प्रशासनामध्ये प्रकारचा समन्वय असणे गरजेचे असते. आपत्ती व्यवस्थापन ही प्रामुख्याने केंद्र व राज्य शासनाची जबाबदारी आहे आपत्तीपासून सुरक्षितता व पुनर्वसनाची जबाबदारी राज्य सरकारची आहे. भौगोलिक व वित्तीय साधनांची पूर्तता जबाबदारी केंद्र सरकारची आहे. तसेच सावधानता वाहतुकीची अन्नधान्याची जबाबदारी राज्य व केंद्र शासन या आहे. याप्रमाणे स्थानिक प्रशासनाची भूमिका देखील आपत्ती व्यवस्थापनात महत्त्वपूर्ण ठरते. स्थानिक प्रशासनाला महत्त्वाची भूमिका पार पाडावी लागते. कारण स्थानिक पातळीवरस्थानिक प्रशासनच कार्यक्षमपणे कार्य करू शकते आपत्तीची माहिती जिल्हाधिकारी कार्यालयामार्फत इतर स्थानिक कार्यालयांना दिली जाते. ज्या भागात आहे त्या भागातील संबंधित स्थानिक अधिकाऱ्यांनी तात्काळ पूरपरिस्थिती असलेल्या ठिकाणी भेट देऊन पाहणी पूर परिस्थितीत असलेल्या जनतेला मानसिक आधार द्यावा अशा प्रकारचे कार्य स्थानिक अधिकारी करतात भागातील नुकसानीचा अंदाज घेण्यासाठी स्थानिक प्रशासन संबंधित अधिकाऱ्यांच्या मार्गदर्शनाखाली पथके नुकसानीची पाहणी करतात. पूरग्रस्तांना शासनाच्या सूचनेनुसार किंवा स्थानिक निकषानुसार लवकरात लवकर मदत कार्यवाही प्रशासनावरद्वारे केली जाते. मदत वाटपाचे काम अधिक गतीने होण्यासाठी शेजारील जिल्ह्यातील प्रशासनाची घेतली जाते. तपासणीसाठी आरोग्य पथके नियुक्त करण्याचे कार्य प्रशासन करत असते

पूर परिस्थितीत अडकलेल्या पूरग्रस्तांची सुटका करणे, त्यांना अन्नधान्याचे पोकेट्स पुरवणे, आपत्ती व्यवस्थापन किंवा सेना दलाची मदत प्रशासन घेते. आपत्तीमुळे रस्त्यांना हानी पोहोचल्यामुळे दळणवळण बंद पडल्यास पर्यायी देखील प्रशासनाला करावी लागते, पूरग्रस्तांची स्थलांतर करण्याची वेळ आल्यास विभागीय अधिकाऱ्यांच्या मदतीने उपलब्ध करून सुरक्षित ठिकाणी पूरग्रस्तांची राहण्याची व्यवस्था स्थानिक प्रशासन करत करते. वारंवार येणाऱ्या जनतेने नेहमी सतर्क राहावे अशी जिल्हाधिकारी संबंधित यंत्रणेला सूचना देतात. पूरपरिस्थिती उद्भवल्यास त्याची स्थानिक प्रशासनाने विविध संघटनेला पुरवणे गरजेचे असते.मदतीसाठी स्थानिक स्वयंसेवी संस्थांना मदत मागितली स्थानिक प्रशासनाची पूरपरिस्थिती मधील व्यवस्थापनासाठी ही भूमिका अत्यंत महत्त्वाची आहे.

अतिवृष्टी झाल्यामुळे नदीच्या पात्रात पाणी सोडण्याची जेव्हा वेळ येते तेव्हा पाटबंधारे विभाग संबंधित जिल्हाधिकारी तहसीलदार, आकाशवाणी केंद्र, प्रमाणपत्र केबल चालक यांना ४८ तास अगोदर कल्पना देतात. पाण्याची पातळी वाढतच राहणार असेल तर त्याची कल्पना आल्यास ८५ टक्के पाण्याची पातळी पोहोचताच ठराविक अंतराने पंधरा, पंचवीस, पन्नास-शंभर क्यूळसेसने पाणी सोडण्यात सुरुवात केली जाते. पाणी सोडण्यापूर्वी जी गावे प्रभावित होणार आहेत गावांना जिल्हाधिकारी कार्यालय, तहसील कार्यालय आणि स्थानिक ग्रामपंचायतीमार्फत प्रशासन सूचना देते. नदीचे गावात शिरून ओसरल्यानंतर निर्माण होणारी रोगराई स्थानिक जनतेच्या जीवितास घातक ठरू नये यासाठी

विभागामार्फत तात्काळ सेवा पुरवण्याचे कार्य प्रशासन करते. पुराच्या दूषित पाण्यामुळे गावात स्थानिक पातळीवर निर्माण होणारी रोगराई टाळण्यासाठी आरोग्य विभागाद्वारे पुरेशा प्रमाणात निर्जंतुक पावडरचा वापर केला जातो. पूरस्थितीमुळे निर्माण होणाऱ्या समस्या आणि वेळेवर मदत पोहोचावी यासाठी प्रशासन दूरध्वनी खात्याला सतत कार्यरत राहून सेवा देण्याची व्यवस्था करते.

पूरस्थिती निर्माण झालेल्या भागामध्ये विभागीय कार्यालय, जिल्हाधिकारी कार्यालय तहसील कार्यालय तसेच संबंधित स्थानिक शासकीय प्रशासनामार्फत नियंत्रण व मदत कक्ष स्थापन केले जाते. शेजारच्या राज्यातील पुरामुळे आपणास धोका निर्माण होत असेल तर त्या राज्यात अगोदरचप्रशासन तशा स्वरूपाच्या सूचना संबंधित राज्यास देऊन विनंती करते. स्थानिक पातळीवरील कार्यालयांनी पूरपरिस्थिती ची वस्तू स्थिती वरिष्ठ कार्यालयाला वेळोवेळी दिली जाते व आवश्यक ती मदत मागितली जाते. वरिष्ठ पातळीवरील कार्यालयातील प्रशासकीय अधिकारी त्वरित व तात्काळ मदत करतात. पूरग्रस्त भागातील नागरिकांना दक्ष व जागरूक राहण्यासाठी प्रशासन विविध माध्यमातून जनजागृती करते पूरपरिस्थितीच्या काळात स्थानिक लोकांची मदत व्हावी यासाठी स्थानिक लोकांना पूर्व परिस्थिती हाताळण्याची पूर्व प्रशिक्षण दिले जाते. याशिवाय स्थानिक पातळीवरील अनेक स्वयंसेवी संस्था अनेक अनुभवी व पूर्ण परिस्थितीचे ज्ञान असलेल्या लोकांची देखील प्रशासन मदत घेऊन पूर परिस्थिती हाताळण्यात महत्त्वाची भूमिका पार पाडते. या स्वरुपात पूर्व परिस्थितीमध्ये प्रशासनाची भूमिका महत्त्वाची आहे.

निष्कर्ष – आपत्ती व्यवस्थापन ही काळाची गरज आहे. आज नैसर्गिक आणि मानवनिर्मित अशा अनेक कारणामुळे आपत्कालीन परिस्थिती निर्माण होते. यामध्ये मानवनिर्मित कारणे देखील आपत्कालीन परिस्थिती निर्माण होण्यास तेवढेच कारणीभूत आहेत जेवढे कि नैसर्गिक कारणे कारणीभूत आहेत. परंतु असे असले तरी आपत्कालीन परिस्थिती निर्माण झाल्यानंतर त्या परिस्थिती ला सामोरे जाण्याचे कार्य स्थानिक जनतेला मोठ्या प्रमाणावर करावे लागते. स्थानिक जनतेला प्रशासनाची मदत मिळेपर्यंत अनेक समस्या सोडवाव्या लागतात. बऱ्याच वेळा अचानक उद्भवलेल्या आपत्तकालीन परिस्थितीमुळे प्रशासनाची मदत वेळेवर स्थानिक जनतेला मिळत नाही. त्यामुळे जीवित आणि वित्त हानी मोठ्या प्रमाणावर होते ही टाळण्यासाठी प्रशासनाने आपत्कालीन परिस्थिती निर्माण होऊ शकते अशी शक्यता गृहित धरुन सतर्क राहणे गरजेचे आहे. पूरग्रस्त भागातील नागरिकांनी दक्ष राहावे यासाठी प्रशासन विविध माध्यमातून जनजागृती करते परंतु अनेक वेळा ही जनजागृती वेळेवर केली जात नाही. केंद्र, राज्य आणि स्थानिक प्रशासनाने पूरपरिस्थितीच्या काळात अत्यंत जागरूकतेने भूमिका पार पाडणे महत्त्वाचे आहे.

संदर्भ सूची.

- बी.एल फाडिया, लोकप्रशासन चौदावा संशोधित आवृत्ती, साहित्य भवन प्रकाशन आगरा.
- नैसर्गिक आपत्ती नियंत्रण कक्ष अहवाल, विभागीय आयुक्त कार्यालय, औरंगाबाद.
- एम सी पवार, आपत्तीव्यवस्थापन, इंडियन एक्सप्रेस, एमपीएस पब्लिकेशन, नवी दिल्ली.
- जि.पी सोलीना,आपत्ती व्यवस्थापन, एनएचएपब्लिकेशन, चेन्नई.
- विनोद के. शर्मा, आपत्ती व्यवस्थापन, नॅशनल सेंटर फॉर डिझास्टर मॅनेजमेंट, न्यू दिल्ली
- WWW.Mdmu.maharashtra.gov.in

for 10 years; He has worked on so many committees in college and university level.

Serials Publications (P) Ltd.
4830/24, Ansari Road, Darya Ganj
New Delhi - 110002 (India)
Ph:23242373, 23259207
E-mail: serialspublications.india@gmail.com
visit us: www.serialspublications.com

PRICE 1800/-
ISBN 978-93-91844-28-8
9 789391 844288

Dr. Thorat M. B.
Dr. Kalyankar P. M.
Mr. Malegaonkar N. P.

THE JOURNEY OF INDIAN ECONOMY IN THE LAST 75 YEARS

(Banking, Insurance, Finance, Taxation etc.)

Dr. Thorat M. B.
Dr. Kalyankar P. M.
Mr. Malegaonkar N. P.

THE JOURNEY OF INDIAN ECONOMY IN THE LAST 75 YEARS

(Banking, Insurance, Finance, Taxation etc.)

Dr. Thorat M. B.
Assistant Professor & Head, Department of Commerce
Shri Sant Savta Mali Gramin Mahavidyalaya.
Phulambri, Dist. Aurangabad, Maharashtra

Dr. Kalyankar P. M.
Professor, Department of Economics
Shri Sant Savta Mali Gramin Mahavidyalaya.
Phulambri, Dist. Aurangabad, Maharashtra

Mr. Malegaonkar N. P.
Assistant Professor , Department of Commerce
Shri Sant Savta Mali Gramin Mahavidyalaya.
Phulambri, Dist. Aurangabad, Maharashtra

SERIALS PUBLICATIONS PVT. LTD.
New Delhi

CONTENTS

1. Performance of Banking Sector in India 1
Dr. Rajesh Bhausaheb Lahane
Ms. Revati Ramrao Rautrao

2. Digital Banking Services and Its Impact on Customers Satisfaction in Marathwada Region at Maharashtra State 10
Dr. Waghmare Manik S.

3. An analytical study of Concept of Bad bank in Indian Context 21
Dr. Lakshkaushik D. Puri

4. Digital Banking System in India 30
Dr. D. R. Panzade

5. Impact of Information Technology in Indian Banking System 38
Dr. S. S. Muley

6. Digital Payment System in India 47
Mr. Virendra R. Surase

7. Digital Banking System in India: Role, Importance and Benefits 57
Dr. Babasaheb Nehru Mutkule

8. A Study on Non-Performing Assets (NPA) of Commercial Banks in Marathwada 65
Mrs. Sarita Bhimrao Bavskar

9. Digitai Banking in india: Opportunities & Challenges 74
Ashwini B. Jagdale

10. Study on Performance of General Insurance Companies In India on Selected Variables 82
Kishor R. Lokhande

11. The Scenario of Crop Insurance Schemes in India 93
Mr. Mangesh D. Jadhav

12. SBI Life Insurance and its Role in Corporate Social Responsibility in India 101
Dr. Sachin S. Rudrawar

SBI LIFE INSURANCE AND ITS ROLE IN CORPORATE SOCIAL RESPONSIBILITY IN INDIA

Dr. Sachin S. Rudrawar

Asst. Professor and HOD, Dept of Commerce
Sunderrao Solanke, Mahavidyalaya,
Majalgaon, Dist. Beed

Abstract

SBI Life maintained strong, time-tested relationships with our stakeholders – employees, business partners, policyholders, creditors, financial analysts, regulators, government and the society at large. It engages with them regularly to stay closer to the changing realities and continue to deliver high value. At SBI Life, it is committed to uplifting the communities around us identified a new focus area and are adopting a two-pronged approach to meet their goals. First, it aims to provide insurance solutions tailored to the needs of people residing in rural areas and social sector (unorganized sector, economically vulnerable segment etc). Second, it is undertake multi- faceted corporate social responsibility (CSR) activities to improve community wellbeing.

Keywords: *Bancassurance, SBI Life, and Corporate Social Responsibility*

Introduction

India reported world fastest growing major economy in recent years. Strong economic factors and various government reforms continue to propelled all sectors in the Indian economy on a glorious path. Financial services industry is evolving in terms of the savings and investment behaviour of its people, their growing income levels, changing lifestyle and increased access to information. Insurance

industry has seemed mushrooming over the last decade and is poised for a sustainable & profitable growth in long run. Rinsing middle class, rise in disposable incomes, increase in FDI, technological advancements and greater awareness for insurance coverage have proved favourable for the Life Insurance industry.

Over the years, the industry has undergone fundamental shifts such as rapid expansion, rebalancing of distribution mix, transitions of product mix, digital transformation, capital inflows, and approach towards customer-centricity. As a result, Industry has shown commendable growth both in new business premium collection and new policies sold, which exhibit the increase in insurance awareness.

In FY 2019, Industry showed a stable growth of 11% in new business premium collection. Despite steady growth rate, life insurance penetration in India still remains low. But the future of the life insurance industry looks promising. With several changes in the regulatory framework which are expected to change the way the industry conducts business and engages with its customers. Sustained efforts towards creating awareness and working to enhance the industry's reach will lead individuals who are financially protected. Additionally, the regulator has issued various regulations/circular for the life insurance sector such as prevention of Money-laundering (Maintenance of Records) Amendment Rules, 2019, IRDAI (Appointed Actuary) (Amendment) Regulations, 2019, IRDAI (Re-insurance) Regulations, 2018

Literature Review

Abheek Barua (2004) pointed that as indicated by the SBI Life Insurance gauges around 15% of the gross expense of new insurance major parts in the monetary year 2003 came through Bancassurance. While Bancassurance offers a clearly reasonable model for item expansion by bank and a practical dispersion channel for guarantors, there are some possible spaces of contention between the two that should be resolved. *Chandnani L.R. (1996)* stated that different new procedures of selling insurance like Bancassurance Captive insurance and so on in these nations. In set up nations charges are made through Banks. Further, he has clarified the different strategies for settlement of cases. *Rajashekhar and Kumari (2014)* investigated that Banks having enhanced branch organization, standard connection of manages an account with client go about as apparatus to get familiar with the clients' brain research, banks brand name certainty and dependability of client on banks were the strength of Bancassurance

Rao (2012) Observed that the accepted contrasts in the impression of the clients and the chiefs of the disaster insurance item with respect to the effect of strategy evaluating on the last approach purchasing choices of the potential arrangement holders. *Ahmed and Kwatra (2014)*[8] This research has been done through consumer assessment to evaluate the nature of defense administration in India, which aims to find out how it can be used to help interest in defense in India.

Statement of the Problem

The Company closely connected with the customers and providing them with bespoke, high quality insurance solutions that help them in fulfilling their financial needs across their lifespan. Since inception, Company have developed products that cater to the existing and latent need of their customers, while providing them with maximum control over the policies they have enrolled for. SBI Life plays a proactive role in creating higher awareness about the benefits of insuring and provides simplified solutions, so that the customers can make informed decisions about their life as well as the life of their loved ones.

Objectives of the Study

The study deals with factors that affect the purchasing of insurance products through Bancassurance. This study makes an attempt in this direction with the following objectives:

1. To assess the corporate social responsibility of SBI life insurance.
2. To know the Corporate Social Responsibility activities

Research Methodology

The study is an empirical and descriptive based study on the views and opinions of the employees of the insurance companies. Secondary data is used for conducting the research study:

Data Collection and Analysis

The investigation depends on secondary data. The secondary data identifying with approaches sold, premium produced, lives covered and so forth was accumulated from the different books, RBI reports, magazines, papers and yearly reports of the SBI Life annual report and the IRDAI for the years 2015-2019.

Scope & Limitation of the Study

The current investigation will covers the examination off SBI Life Insurance Company and its tasks in Maharashtra State. The investigation was too covered the long term times of 2015-16 to 2018-2019. The investigation depends on essential information gathered through an all around organized poll.

Results and Discussions

Social Relationship and Capital Building

SBI Life maintained strong, time-tested relationships with our stakeholders – employees, business partners, policyholders, creditors, financial analysts, regulators, government and the society at large. It engages with them regularly to stay closer to the changing realities and continue to deliver high value. At SBI Life, it is committed to uplifting the communities around us identified a new focus area and are adopting a two-pronged approach to meet their goals. First, it aims to provide insurance solutions tailored to the needs of people residing in rural areas and social sector (unorganized sector, economically vulnerable segment etc). Second, it is undertake multi- faceted corporate social responsibility (CSR) activities to improve community wellbeing.

Owing to proactive approach, they are making steady progress towards empowering communities and multiplying the positive impact we make on their lives.

During the year, SBI life continued to drive awareness about insurance products and bring more people in the rural and social sector in the ambit of life insurance sector.

Table 1- Focus on Rural and Social Sectors

Sector	Particulars	FY 2019	FY 2018	FY 2017	FY **2016**
Rural	No. of new policies (Lakh) Rural sector policies to total policies (%) Premium Underwritten (billion)	62 23.74 6.07	38 3.68 3.09	09 24.00 10.50	05 24.00 8.14
Social	No. of new policies (including group business) Social sector lives to total lives (%) Premium Underwritten (billion)	1,264 1.58 0.09	1,554 0.90 0.09	3,001 11.93 0.05	1106 3.11 0.4
Total	No. of new policies (Lakh)	15.26	14.28	12.75	12.73

(Source: Annual report of SBI Life FA 2017-18 and 2018-19)

Corporate Social Responsibility

The Company has spent 189,616 thousand for the year ended

March 31,2019 (previous year ended March 31,2018 153,647 thousands) towards Corporate Social Responsibility activities mentioned in Schedule VII of The Companies Act, 2013. (Page 107)

Education: The Company has provided support towards the cost of education, nutrition and overall development of underprivileged children from the society, to give equal opportunity of learning to all Rs. 32,243 thousands in 2018 and Rs. 78,544 thousands, in 2019. It has contributed towards the infrastructure development of school premises, hostels, playgrounds and classrooms, digital equipment for building smart classrooms, sanitation facilities, kitchen facilities, and transport facilities to various schools in rural areas Rs 54,233 thousands in 2018 and Rs. 26,857 thousands, in 2019.

The Company has provided for folding canes for the visually challenged, rehabilitation of the mentally and differently-abled children through education, training, speech & physio therapy, and multisensory stimulation that aid the overall learning of the underprivileged and differently-abled children's 12,803 thousands in 2018 and Rs 11,772 thousands, in 2019. Helped over 50 schools across 17 states in India to build and enhance their infrastructure facilities.

Healthcare: The Company has contributed towards procurement of various medical facilities improving infrastructure of the hospitals and healthcare institutes, preventive care measures for cancer and screening, and surgeries for the less fortunate children's 36,022 thousands in 2018 an Rs 50,171 thousands, in 2019.

- Provided essential medical equipment, ambulance, sanitation facility to hospitals/ NGOs and supported cancer awareness
- Sponsored treatment/ surgeries for poor patients
- Focused on improving health and nutrition status of rural/ tribal pregnant women and lactating mothers

Environment: The Company has contributed towards making a greener planet by planting sapling and maintaining the plantations. Rs 4,978 thousand in 2018 and Rs 1,615 thousand, in 2019

Rural Development: The Company has contributed towards providing basic amenities like sanitation facilities, safe drinking water, solar light in villages which are remotely located and training rural youth on financial literacy Rs 5,399 thousands in 2018 and Rs 637 thousand, in 2019

Armed Forces: The company has contributed towards infrastructural equipment for the Officer' Training academy Rs 649

thousand in 2019

Disaster Relief: As a socially responsible company, SBI Life lend its hand in the hour of need by contributing towards disaster relief in the form of providing relief material to the victims of flash floods, arranging clean-up and disinfection drives, and providing warm clothes and other essentials Rs 19,371 thousands in 2019, Provided relief materials to over 1,000 victims of natural calamities in Kerala, Assam, Manipur and Karnataka.

Skill Development: The Company has contributed towards vocational training and skill development of people from disadvantaged sections of the society in order to enhance their livelihood opportunities Rs 100 thousands in 2018.

Prime Minister's Relief Fund and Swachh Bharat Kosh and disaster disaster relief: Company has contributed for Prime Minister's Relief Fund and Swachh Bharat Kosh Rs. 7,869 Thousands in 2018 for improving cleanliness levels in rural and urban areas and provided relief materials to victims of natural calamities.

Conclusion

With above discussion it is concluded that SBI Life is playing a very important role in the corporate social responsibility . The success of Bancassurance relies heavily on banks that ensure excellent customer relationships; therefore, banks need to strive to find that approach. Regulators can consider whether it is possible to allow banks to have bond arrangements with more than one insurance company, offering a wide range of options for customers. In addition to lending and accepting deposits, banks have recognized the importance of Bancassurance in India and are currently taking equity stakes from insurance companies.

References

1. Abheek Barua, (2004) "Bancassurance New concept catching up fast in India", The Chartered Accountant Journal of the Institute and Charted Accountants of India, Vol.52, No. 12, June 2004, Pp1348-1351.
2. Chandnani L.R. (1996) "Insurance Services in The developed Countries", Source: The insurance times XVI (2) February 1996, pp 3-6 30 March, 196 pp 3-4.
3. C.L. Kothari (2004) Research Methodology: methods and techniques, New Delhi: New Age International publication, 2004 [2nd edition reprint 2011].
4. SBI Life annual report 2016-17 to 2018-19
5. https://www.sbilife.co.in/

ATMANIRBHAR BHARAT

Opportunities and Challenges

Editors

Suresha K. P.

R. V. Gangshetty

D. M. Madari

41. An Social aspects of Women Industrial Workers in Karnataka: An overview 407-420

42. Impact of Globalization on Indian Economy 421-435

43. Role and Importance of Bancassurance in India 436-447

44. Women in Higher Education: Importance and Challenges 448-454

45. Empowering Poor's including Migrants and Farmers 455-461

46. Impact of Green House Gases on Agriculture in India 462-469

47. Swastha Bharat and its impact on Atmanirbhar Bharat in India 470-474

48. Dr.B.R Ambedkar's Role of Women Development 475-482

49. Economic Thoughts of Dr. B. R. Ambedkar With Respect to Agriculture Development in India 483-493

50. Government Reforms on New Education Policy 494-499

51. Banking Sector Reforms in India 500-509

52. Sustainable Development in India 510-514

53. Women workers in the Unorganized sector in India: 515-525

43

ROLE AND IMPORTANCE OF BANCASSURANCE IN INDIA

Mr . Sachin S. Rudrawar

Asst. Professor and HOD, Dept of Commerce,

Sunderrao Solanke Mahavidhyalaya, Majalgaon, Dist. Beed Maharashtra

Contact:- sachin.rudrawar.123@gmail.com

Introduction

The banking and insurance industries have developed rapidly in the changing and challenging economic environment all over the world. Due to merging of global financial markets, development of new technologies, universalization of banking industries and with the expansion of non-banking activities, the insurance industry has globally brought in new channels of distribution into existence. This has given rise to a new form of business wherein two big financial institutions have come together and have integrated all their strength and efforts to generate new means of marketing for encouraging their products and services.

Bancassurance is still evolving in Asia and is still in its infancy stage in India so it is too early to evaluate. However,

an immediate survey revealed that a large number of public and private banks including foreign banks are now making use of the bancassurance channels in one form or the other in India. Bancassurers have not only targeted the mass market but have also carefully begun to segment the market which has resulted in the tailor-made or rather perfect products for each segment. Some bancassurers focus exclusively on distribution. In some markets, face-to-face contact is preferred which proves to be a favourable arrangement for the development of bancassurance business. Initially banks opt for either 'referral models' or 'corporate agency'. Banks are offering space in their own premises to accommodate the insurance staff for selling the insurance products or giving access to their client's database. Insurance companies can use this opportunity to increase their sale. Nowadays banks are campaigning and marketing the insurance products across the globe. Some of banks in India act as 'corporate agents' to insurance company[1]

Research Methodology

This study uses secondary level information for all its analyses Secondary data has been collected from various source such as IRDAI report related Government Departments, journals, bulletin, books, editing articles from Magazines etc. Available secondary data has been extensively used for the study.

Limitation of the study:

The study was confined with Bancassurance Companies. The study was based on secondary data from 2009-10 to 2018-19.

Results and Discussions

Insurance Market in India

The life insurance industry marked a figure of premium income of Rs. 2, 87,202crores during the year 2012-2013 as against Rs. 2, 87,072 crores in the financial year 2011-12,

Conclusions

From above discussion conclude that India is being considered as one of the fast developing economy among the emerging market economies. Reserve Bank of India forecasts the gross domestic product (GDP) to grow around 5.5% in 2014-15 after two painful years of sub-5% growth. Moreover it also stated that "The Indian economy stands at a crossroads that could take it from a slow bumpy lane to a faster highway." With greater political stability and a supportive policy framework, investment could turn around and the economy is poised to make a shift to a higher growth evolution of individual markets will be contingent on country's individualistic regulatory and business environment, bancassurers could benefit from some reform formulated by government such as to privatize health care and pension liabilities. In emerging markets, native ventures have espoused bancassurance to compete with reigning companies.

Life Insurance Corporation of India's monopoly over the insurance space was broken with the advent of a slew of private insurers, following the privatization of the Indian insurance industry in the 1990s. And with the dawn of globalization in the 21 st century, global partnerships were formed, with many foreign players venturing into the Indian insurance space, marking a fresh phase in the evolution of insurance in India. According to a recent sigma study (Sigma, 2014), the dawn of bancassurance has hustled, particularly in emerging markets. Around the globe, insurance companies have been successfully leveraging bancassurance to gain a foothold in markets with low insurance penetration and a limited variety of distribution channels. The use of banks as a platform for vending products and services by the insurance companies is an established and emerging channel for insurance distribution, through its penetration varies across different markets.

REFERENCE

1. Gonulal S, Goulder N & Lester R (2012) *"Bancassurance: A valuable tool for developing insurance in emerging market."* Policy Research Working Paper 6196.
2. Nayak, Niranjan (2009) *"Bancassurance opportunities and challenges with special reference to SBI life"* Ph.D thesis, Utkal University, Bhubaneshwar, Odisha.
3. Agrawal R &Hajela A. (2011) *Bancassurance – A Challenging Convergence in Indian prospective,* International Journal of Research in IT, Management and Engineering, 1(4), 21-32.
4. PuneetBhushan and Mohd Abbas Murtaza (2014) *"Bancassurance : The Indian Scenario"* 014 NIT-MTMI International Conference on Emerging Paradigms and Practices in Global Technology, Management & Business Issues, December 2014 pp703-708.
5. IRDAI Annual Reports 2000-01, and 2008-09 to 2018-19.
6. S.K. Ghose (2012), *"Indian Economy"*, Published by prime book, Vol.2, Ghategate road, Jaipur-302003, Pp 1-5
7. Sigma (2014). Swiss Reinsurance Company.

Websites:-

8. https://www.easypolicy.com/articles/evolution-of-the-indian-insurance-industry/2009
9. https://www.ibef.org
10. https://www.irdai.gov.in/
11. https://economictimes.indiattimes.com.

ISBN: 978-93-95944-16-8
AVINASH
COLLEGE OF COMMERCE
TWO DAY
NATIONAL
CONFERENCE
ON
EMERGING TRENDS IN DIGITAL, INNOVATIONS IN EDUCATION, BUSINESS & ECONOMY
CONFERENCE PROCEEDINGS
ORGANISED BY: IQAC, ACC-L.B.NAGAR
DATE: 6, 7 JAN 2023

AVINASH
COLLEGE OF COMMERCE
aspire • achieve • inspire
Invitation
You are cordially invited to grace TWO DAY
NATIONAL CONFERENCE
ON
Emerging Trends in Digital, Innovations in Education, Business & Economy.
JANUARY
6 & 7
2023
AVINASH COLLEGE OF COMMERCE
Beside Ranga Reddy Dist. Court,
Siri Nagar Colony, L.B.Nagar,
Hyderabad, 500074, 040 24039944
INAUGURATION
by the august hands of
✓ SHRI. AJAY MISHRA, IAS
Director - General, RESI
CHEIF GUEST
✓ DR. AVINASH BRAHMADEVARA
Chairman, Avinash Group of Institutions
GUEST OF HONOR
✓ DR. RAMANA RAO S V
Director, SSIM
EMINENT GUEST
✓ SHRI. SHIVA THANDU
Director - Strategy & University Relations, Educonnect
DISTINGUISHED GUEST
✓ DR. K NARENDRANATH MENON
Professor - IPE
KEYNOTE SPEAKER
SESSION CHAIR
✓ DR. P S SUBHA PRADHA
Principal - Aurora PG College
✓ DR. DEVIKA RANI SHARMA
Asst. Professor - GITAM University
VALEDICTORY
✓ SHRI. PRAVEEN KUMAR
Managing Director - Planet Finanace Business School
CHEIF GUEST
✓ DR. KISHORE KUMAR
Professor
NALSAR University
KEYNOTE SPEAKER
acc.edu.in

CONTENTS

SNO	TITLE	Page No
1	Chairman's Message	I
2	Dean's Message	II
3	Principal's Message	III
4	Convenor's Message	IV
5	Editorial Board	V
	FINANCE	3-9
1	Convergence of Rupee into Digital Currency and its implications for India	3
2	A study on Window dressing on financial statements in Indian Banks	3
3	Micro finance –Blending Simplified Digitalization process of self help groups in Telangana	4
4	Crypto currency effect on financial instability of individuals in market growth	4
5	Role of SBI Life in Corporate Social Responsibility and claim settlements in India.	5
6	Aadhaar-enabled payment system (AEPS) by National Payments Corporation Of India- An Overview	5
7	Prominence of Digital Accounting in Future	6
8	A study on Digital Accounting growth in India	6
9	Convergence of Rupee into Digital currency	7
10	A cost based comparative Analysis of Road Transport w.r.t OLA and Uber.	7
11	Account Aggregators- The Future of Open Banking	8
12	A study on Green Accounting practice and policies in India	8
13	Digital Accounting	9
14	Literacy on Digital Payment Security	9
	HUMAN RESOURCE MANAGEMENT	12-22
15	A study on green HRM	12
16	Impact of Remote working trends –with special reference to Women employees of software Industry	12
17	A study on social cognitive Theory	13
18	Impact of RPA In HR	14
19	Enhancing The H.R Practices through Artificial Intelligence	14
20	Role of Big Billion Business with VTB	15
21	Latest Trends and innovative practices in virtual employee management and challenges facing while managing remote employees	15
22	A study on employee perception and awareness towards environment friendly practices at workplace	16
23	Virtual Employee Engagement	16

Keywords: *Financial Frauds, Assessments, Companies affects, Individual effects, Gaps.*

Role of SBI Life in Corporate Social Responsibility and Claim Settlements in India

***Dr. Sachin S. Rudrawar** Assistant Professor in Commerce Sunderrao Solanke Mahavidyalaya, Majalgaon, Dist. Beed -**Maharashtra** India.

Abstract-SBI Life maintained strong, time-tested relationships with our stakeholders – employees, business partners, policyholders, creditors, shareholders, financial analysts, regulators, government and the society at large. It engages with them regularly to stay closer to the changing realities and continue to deliver high value. At SBI Life, it is committed to uplifting the communities around us. Identified a few focus areas and are adopting a two-pronged approach to meet their goals. First, it aims to provide insurance solutions tailored to the needs of people residing in rural areas and social sector (unorganized sector, economically vulnerable segment etc). Second, it is undertake multi-faceted corporate social responsibility (CSR) activities to improve community wellbeing. Owing to proactive approach, they are making steady progress towards empowering communities and multiplying the positive impact we make on their lives. The present study is based on secondary of data. The secondary data has been collected from SBI Life Annual Report and websites. In order to fulfil constructed objectives of the study the secondary data has been assembled.

Keywords: *SBI Life, Life Insurance company (LIC), ICICI Prudential, HDFC Insurance Company, Bajaj and customers, etc.*

****

Aadhaar-enabled Payment System (AePS) by National Payments Corporation of India – An Overview

***Ms. Sukritha K R**[1], Research Scholar, Department of Commerce, Avinashilingam Institute for Home Science and Higher Education for Women, Coimbatore, **Tamil Nadu**

***Dr.V.Vimala**[2], Assistant Professor (SS), Department of Commerce, Avinashilingam Institute for Home Science and Higher Education for Women, Coimbatore, **Tamil Nadu**

Abstract-The Indian government started the "Digital India" effort to provide the nation more digital power. Numerous digital payment options are offered in an effort to encourage cashless transactions and make India a less cash-reliant society. AePS, a payment service that allows bank customers to access bank accounts that are Aadhaar-enabled and perform basic banking operations including balance inquiries, cash deposits, cash withdrawals, and money transfers through business correspondents, is the first step in this approach. Due to the biometric capability, it is among the safest and most secure ways to carry out transactions online. Understanding AePS and exploring the idea, operation, characteristics, purposes, and services of AePS are the main goals of the current paper.

Keywords: *Digital India, AePS, Digital Payments, NPCI, Bank*

Dr. Babasaheb Ambedkar Marathwada University

Aurangabad - 431004 (MS) INDIA
(NAAC Re-accredited 'A' Grade)

2nd Annual
International Conference on

Inclusive Growth and Sustainable Development - Emerging Trends and Challenges

Proceeding

15 - 16th
March 2019

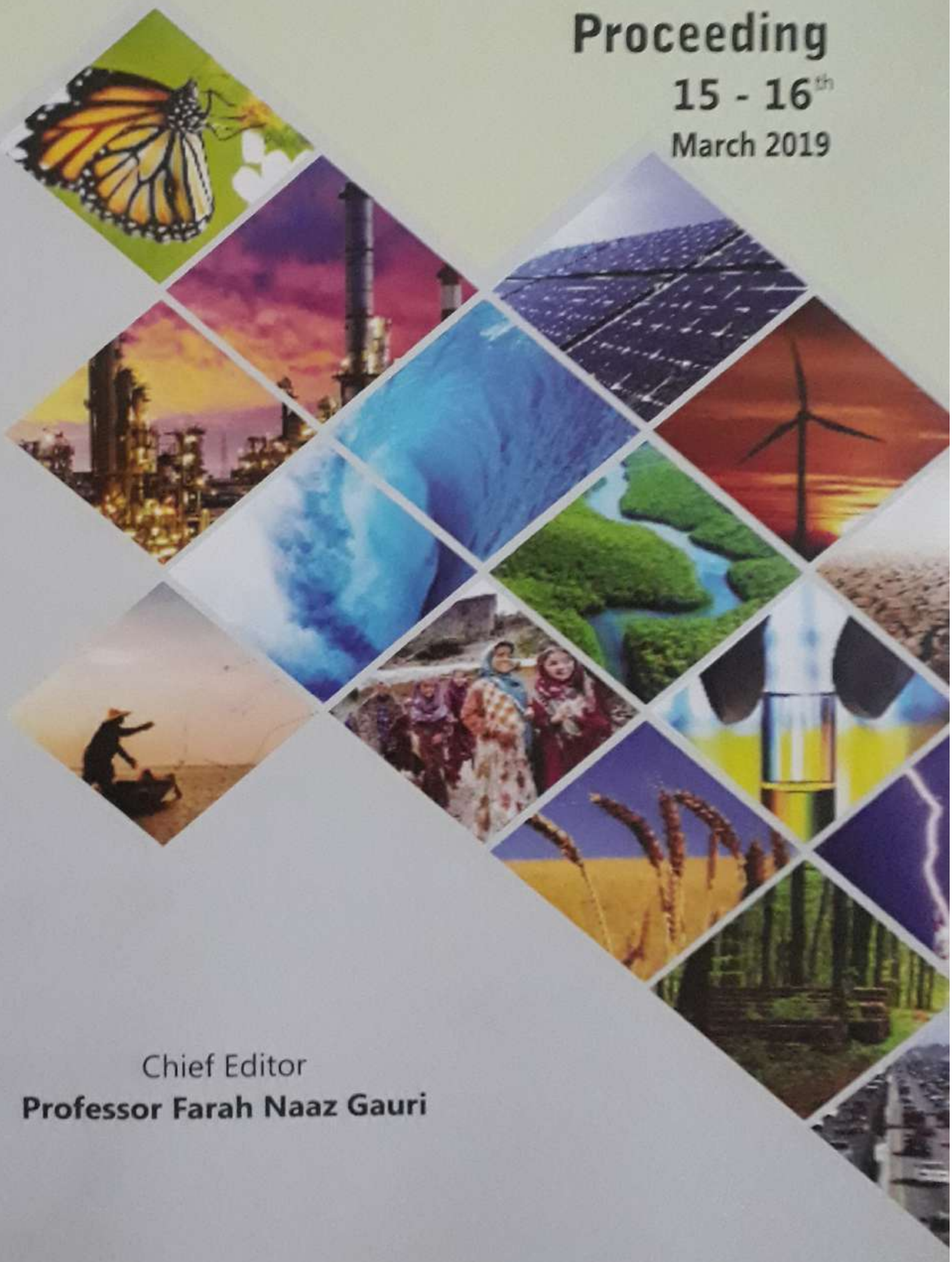

Chief Editor
Professor Farah Naaz Gauri

11	Performance Analysis of EDTP (Entrepreneurship Development Training Programme) Scheme Implemented By Government & Supporting Agencies in Entrepreneurship Development in Maharashtra	**Prin. Dr.Chandanshiv S. B.** Associate Professor **Dr.Gholkar D. R.** Assistant Professor	67-72
12	The Growth Of Self-Help Group In India	**Ghousia M.I,** Assistant professor,	73-76
13	Effectiveness of Strategic Role of HR in Adding Value to Stakeholders in Global Business Context	**Shweta Choudhary*,** Research Scholar, **Gauri Farah**** Head, Department of Commerce,	77-84
14	Women empowerment through entrepreneurship with special reference to vendors in jalna.	**P.S Talreja,** Research Scholar,	85-89
15	Sustainable Development: The Importance And Effect On Human Life.	**Prof. Gauri Farah Naaz** Research Guide **Ishraq Mohammed Albarakani** PHD Student	90-94
16	Unemployment Primary Issue of Indian Culture	**Dr MemonUbed ,** Assistant professor ,	95-100
17	Awareness Of Farmers Towards Agricultural Crop Insurance Schemes In Washim District	**Pravin S. Maske.** Research Scholar **Prof. Farah Naaz Gauri** Research Guide	101-106
18	A study of Women Empowerment through Self-Help Groups ,	**Mr. Shigavan Jagadish Hiru** Research Scholar **Prof. M. A. Lokhande** Research Guide	107-113
19	*Women Empowerment:*	**Shaikh Irfana Ahmed :** Research Scholar Asst. Prof.	114-117
20	A Study of Drought and Its Key Implications in Marathwada Region	**Mr. Nitin Dhawale[1*],** Asst. Prof. **Dr. L.B. Bahir[2]** [2]Rtd. Asst. Professor & Research Guide,	118-122
21	Opportunities And Challenges For The Rural Entrepreneurship In India.	**Dattu Shankar Lahane** Research Student	123-129

A Study of Drought and Its Key Implications in Marathwada Region

Mr. Nitin Dhawale[1]*, Dr. L.B. Bahir[2]

[1]Asst. Prof., Dept. of Commerce, Sunderrao Solanke Mahavidyalaya Majalgaon, Dist. Beed-431131

[2]Rtd. Asst. Professor & Research Guide, Late Ankushrao Tope Mahavidyalaya Jalna.

*Correspondence: E-Mail: dhawle.nitin@gmail.com., Mo.No.9049300091

Abstract: Drought has been a recurring and continuous phenomenon for most of the districts of the Marathwada. Marathwada region is facing severe drought condition since past two decades. Marathwada region includes Aurangabad, Jalna, Beed, Osmanabad, Nanded, Latur, Parbhani and Hingoli districts. These eight districts are worst affected and having less than normal rainfall since last few years consecutively. Drought has adverse impact on the families and peoples resides in the drought prone areas. Present article is based on secondary data. The very nature of data leads present study to adopt descriptive method of research. Even though drought has its implications on different settings like environment, agriculture etc. the present research paper is undertaken to know the key implications of drought in the Marathwada region.

***Keywords:** Long Period Average, Drought, Deficient Rainfall, Surplus Rainfall, Agriculture, Environment*

1.Introduction:

Generally, uneven distribution of rainfall is observed over a period of time since last few years in all over the India. In some of the parts of India degree of rainfall is very high and vice versa. Most of the part of annual rainfall in the country is constituted by north west monsoon. Uneven distribution of north west monsoon and decrease in the normal rainfall have an adverse impact on the vegetation, animal food, agriculture and socio-economic impact on the peoples. Drought is considered as a decrease in rainfall over an extended period (i.e., LPA), The concept of drought varies from place to place depending upon normal climatic conditions, available water resources, agricultural practices and the various socio-economic attributes of a region[1]. In drought prone areas of Marathwada most of the land falls under arid and semi-arid category except for land falling in Godavari, Sindhaphana, Doodhna, Manjara, Painganga river basin and the land situated in the vicinity of dams constructed on these major rivers in Marathwada. A drought condition in any regionoccurs when there is less than 50 per cent of average rainfall for consecutive periods. Though the severity of drought can be reduced by devising proper drought management measures and managing water resource properly.TheMarathwada region is under the influence of southwest monsoon. When southwest monsoon reaches in western coast in the month of June, massive rainfall occurs in the western coast of Maharashtra (2,500 mm to 3,000 mm). Rainfall decreases from west to east. When it reaches Marathwada region, the average rainfall becomes 750 mm[2] Long period average rainfall of Marathwada is approximately 682.9 mm (as per IMD website).

2. Drought in Marathwada:

Marathwada region is continuously reeling under deficient rainfall and had faced several droughts in the past few years. Therefore marathwada is termed as a drought prone region where drought is expected to occur every four to five years[3]. Droughts have occurred in the years 1899, 1918, 1972, 2012, 2014, 2016 and recently 2018. The 1972 drought is in the recent past; which people still remember. In 1972, food and fodder were the main concerns, but now drinking

water is major problem. Recent drought is multi-dimensional. It has it impact on socio-economic indicators like income, education, social status, standard of living, food, shelter etc. on the other hand adverse global climatic situation is also adding fuel in this process, which was not so acute 50 years before[4].

2.1 Definition of Drought:
The Intergovernmental Panel on Climate Change (IPCC) Fifth Assessment Report (AR5) defines drought as "A period of abnormally dry weather long enough to cause a serious hydrological imbalance." In India, the India Meteorological Department defines a meteorological drought in any area when the rainfall deficiency in that area is 26 per cent or more of its long term average. But, there can be other types of drought as well. Shortage of rainfall during the growing season can cause an agricultural drought, while reduced runoff and percolation can create a hydrological drought. Further, according to the IPCC, climate change can lead to "changes in the frequency, intensity, spatial extent, duration, and timing of extreme weather and climate events, and can result in unprecedented extreme weather and climate events" (IPCC 2012).

3. Research Methodology:
3.1. Data Collection:
The present article is based on secondary sources of data like previous studies on the topic, books, journals and websites like IMD, krushi department etc. Present study strives to understand current scenario of drought and its possible implications in the region of Marathwada with the help of secondary data.

3.2. Research Method:
By understanding the very nature of article, descriptive and explanatory method of research is adopted.

3.3. Objectives of the study:
a) To study the concept of drought.
b) To know the historical background of drought in Marathwada.
c) To study average annual rainfall for last five years in Marathwada division.
d) To understand the possible implications of drought in Marathwada region.

Based on the nature of data collected, above objectives of the research paper are fulfilled by adopting descriptive method of research.

4. Rainfall in Marathwada

Table 1. Last Five Years Rainfall in Marathwada (Percentage of Actual Rainfall with Normal)

Districts	Years				
	2014	2015	2016	2017	2018
Aurangabad	71.83	81.09	83.39	78.50	48.89
Jalna	56.86	72.64	105.80	90.58	57.36
Beed	56.95	61.82	110.94	94.98	46.29
Latur	57.33	56.72	132.03	90.18	63.21
Osmanabad	62.59	59.09	107. 53	109.08	62.57
Nanded	42.90	58.87	110.55	63.08	78.57

ISBN No. 978-93-83741-29-8

Parabhani	53.99	50.32	100.73	66.35	61.30
Hingoli	57.42	75.18	99.80	66.92	74.31

Source: www.krishi.maharashtra.gov.in

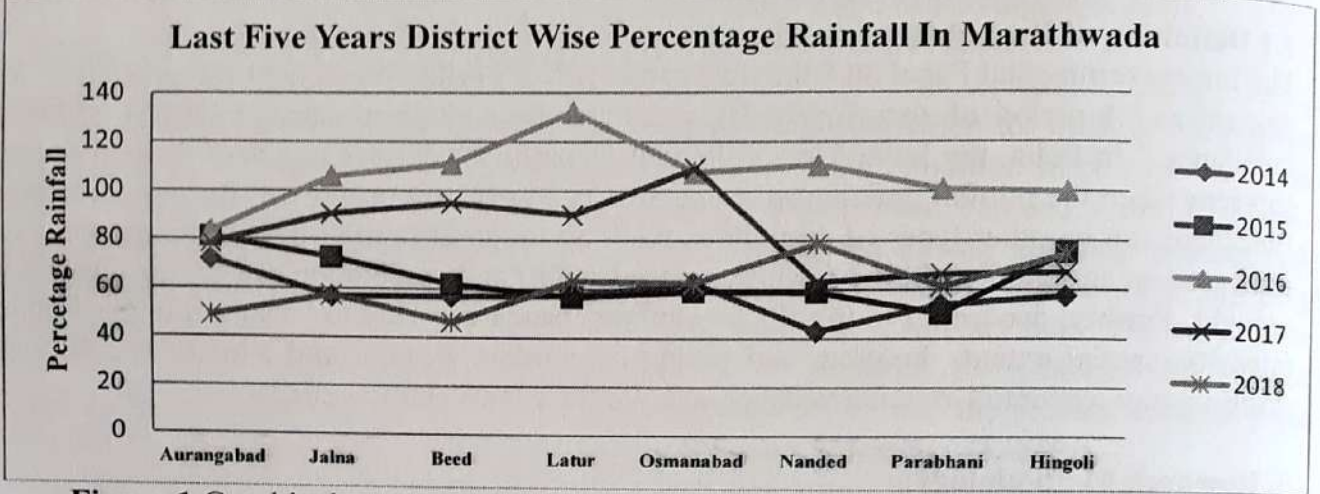

Figure 1.Graphical representation of District Wise Percentage Rainfall In Marathwada.

The above table no.1 and figure no.1 shows that every districts is getting less than normal rainfall in every year except the year of 2016 in which all the districts had normal rainfall. The following table depicts the frequency of getting deficit rainfall in all districts which is categorised into three rainfall classes namely Excess, Normal and Deficit.

Table No.2 Showing Rainfall Class *(#Rainfall class is as per IMD website*)

#Rainfall Class	No. of Districts				
	2014	2015	2016	2017	2018
Excess (120 & Above)	0	0	1	0	0
Normal (80-120)	0	1	8	4	0
Deficit (Below 80)	8	7	0	4	8

Above table No. 2 depicts that out of five years, in three years all the districts of Marathwada has received deficient rainfall. Repetitive deficit rainfall has become the major cause of concern. The consequences that are taking place due to deficit rainfall are the result of past happenings and these needs to be overlooked to avoid the major consequences that are posed.

3.4. Implications of Drought

3.4.1. **Food Crisis:** In Marathwada food production capacity is largely depends upon the monsoon rainfall. Most of the agricultural land in Marathwada falls under non-irrigated category. Hence most of the kharip and rabbi production is depending on monsoon rainfall.

Table No. 3 showing sown area of Rabbi crops in Marathwada region in 2018.

ISBN No. 978-93-83741-29-8

Crop	#Division	2018		
		#Average Sown area	#Actual sown area	Percentage
Jawar	A'bad Divi.	486126	148232	30.49
	Latur Div.	464836	250022	53.79
	Total	950962	398254	**41.88**
Wheat	A'bad Divi.	100106	34806	34.77
	Latur Div.	166031	90136	54.29
	Total	266137	124942	**46.95**
Corn	A'bad Divi.	29068	7492	25.77
	Latur Div.	10193	15598	153.03
	Total	39261	23090	**58.81**
Other Cereals	A'bad Divi.	2241	1569	70.01
	Latur Div.	3145	7727	245.69
	Total	5386	9296	**172.60**

Source:www.krishi.maharashtra.gov.in

#sown area is given in hectors.
#Marathwada division categorised into Aurangabad & Latur Division

Table No.3 reveals that in 2018 due to deficient rainfall total sown area of rabbi crop like jawar, wheat, corn has been up to 41.88%, 46.95%, and corn 58.81% respectively except cereals whose total sown area which has been up to 172.60% of total average sown area.

3.4.2. Environmental Impacts: The continuous drought prone condition leads to groundwater depletion in many areas of the marathwada. The people are harnessing water from >600 meters through bore wells, also simultaneously the frequency of bore wells increased. With this rapid rate of water exploration, in nearby future, our generation will pose the water scarcity. Long term severity of drought leads to desertification process. This process affects human societies exert on the dry and fragile ecosystem. At the extreme, it can increase malnutrition and death, economic spoil and absolute unsettling of societies. The overall all kinds of the ecosystem are imbalanced and its consequences will remain for long period [5].

3.4.3. **Farmers Suicide**: Drought crisis has precipitated a spate of farmers suicides in marathwada. An important observation regarding farmer's suicide is that the number of cases has increased from 1495 (2011) to 2016 (2015) farmers in the Maharashtra. In previous studies it observed that the cotton belt of Aurangabad, Amravati and Nagpur division are more prone to committed suicide due to rising cost of cultivation, crop failure, indebtedness and bottlenecks in agricultural marketing [6]

4. Conclusions:

The present study concludes that in the year 2014 and 2018 the rainfall decreased drastically in Aurangabad, Beed and Nanded districts. As the severity of drought increases it directly affects on the agricultural sector and economy of the state. The people from drought affected areas started migration towards urban areas of other parts for employment. Drought disrupts the

agricultural production, and the equilibrium between supply and demand of agricultural products will be broken, ultimately increases inflation. The agricultural production of cereals, pulses and cotton in the year 2018 has been reduced to about 50%. The drought severely affected the cotton belt of Maharashtra where the highest number of farmer's suicidal cases has been reported in the year of 2015[6]. It is observed that in Aurangabad division the farmers are shifted to cash crop i.e. sugarcane, banana and turmeric like crops, which requires more water than the traditional crops of cereal and pulses. The present study leads to certain recommendations which can recover the drought situation in Aurangabad region. By adopting water-conservation techniques and proper crop planning the agricultural yield can be increased. The development of watershed will increase surface and groundwater resources. The drought management should be carried out through public participation and awareness to cope up with possible future droughts. Scientific improvement in breeding more drought-resistant animal and plants varieties will play a key role to balance the ecosystem. The water budgeting at all level is also very essential.

References:

1. http://www.arthapedia.in/index.php?title=Drought
2. Drought In Marathwada: Causes, Consequences And Remedies, Tapati Mukhopadhyay, PEOPLES DEMOCRACY , Vol. XLII , No. 14, 08 April, 2018
3. Vedeld, T., G. Aandahl, L. Barkved, U. Kelkar, K. de Bruin and P. Lanjekar, 2014
4. *Ebid:* Drought In Marathwada: Causes, Consequences And Remedies, Tapati Mukhopadhyay, PEOPLES DEMOCRACY , Vol. XLII , No. 14, 08 April, 2018
5. Impact of Drought on Environmental, Agricultural and Socio-economic Status in Maharashtra State, India, Govind Katalakute1, Vasant Wagh, Dipak Panaskar, Shrikant Mukate, Natural Resources and Conservation 4(3): 35-41, 2016
6. Mohanty, Bibhuti B. We are like the living dead': farmer suicides in Maharashtra, Western India. Journal of Peasant Studies 2005, 32.2: 243-276.
7. Mohanty, Bibhuti B. We are like the living dead': farmer suicides in Maharashtra, Western India. Journal of Peasant Studies 2005, 32.2: 243-276.

सामाजिक बदल
आणि सद्यस्थिती

SOCIAL CHANGE AND CURRENT STATUS

संपादक

डॉ. बालाजी शिंदे | डॉ. अंगद गडमे

।। विद्या मोठं धन आहे ।।

सामाजिक बदल आणि सद्यस्थिती

संपादक

प्रा. डॉ. बालाजी शिंदे प्रा. डॉ. अंगद गडमे

प्रथमेश प्रकाशन, नांदेड
ISBN No. 978-81-921155-6-6

सामाजिक बदल आणि सद्यस्थिती

संपादक :

प्रा. डॉ. बालाजी शिंदे   प्रा. डॉ. अंगद गडमे

सर्व हक्क :
पुण्यश्लोक अहिल्यादेवी होळकर महाविद्यालय,
राणीसावरगाव

मुखपृष्ठ :
संतोष धोंगडे मो. ९९२३५२५८८०

अक्षर जुळवणी :
राहुल वाघमारे मो. ९८६००८३१३४

मुद्रक :

आवृत्ती :
दिनांक १७ फेब्रुवारी २०२१
किंमत :
२२५/–

प्रा.डॉ.बालाजी गव्हाळे

२६. कोरोना महामारी आणि बदलती सामाजिक स्थिती - प्रा.डॉ. आनंद घन १२३

२७. मराठी साहित्यातून अण्णाभाऊ साठे यांचे सामाजिक परिवर्तन - प्रा.डॉ. श्रीहरी चव्हाण १२६

२८. परभणी जिल्ह्यातील दारिद्र्य निर्मुलनात रोजगार हमी योजनेची भूमिका - डॉ. रेणुकादास बोन्नर १३०

२९. सामाजिक बदलात कृषी पत्रकारितेचे योगदान - अंकुश चव्हाण १३३

३०. सामाजिक बदल आणि अर्थव्यवस्था - प्रा. संदीपान सांगुळे १३८

३१. कोरोनानंतरचे जग आणि राजकारणाची बदलणारी परिभाषा - संजय आवटे १४०

३२. सामाजिक परिवर्तनाचा अभ्यास - प्रा.डॉ. पांडुरंग मुंढे १४५

३३. सामाजिक बदल आणि प्रशासन - प्रा.डॉ. वसंत सरवदे १५०

३४. Reflection of the contemporary indian society in the novels of chetan Bhagat - Dr. Tukaram Bobade १५२

३५. Today's Women and Social Change in Yemen - Dr. Balaji. Shinde, Mrs. Siham Musleh AL-Badaji १५८

३६. Drought Propensity and a Review of Rain-fall in Marath-wada Region - Pro. Nitin Dhawale १६५

३७. Post-Globalisation: Socio-Economic Problems before Indian Economy- Dr. N.K. Muley १७१

३८. Social Media: An Effective Tool for Literature in Modern Scenario - Dr. Rajiv. N. Aherkar १७६

३९. A Study of Dgisplacement Crisis in Adichie's Novels - Mr. Rahul Salve १८१

४०. Soil Pollution - Dr. Sindhu Khandare १८७

४१. Impact of India-pakistan relations on Cricket - Dr. Vitthal Dumnar १९२

४२. Social Change and Literature - Ku. Rajashree Kale १९६

४३. श्री गुरुग्रंथ साहिब और अंतर सांस्कृतिक संवाद - प्रितम लोणेकर २००

४४. बुद्धकालीन मूल्य शिक्षा पद्धती - प्रा.डॉ. सारिका केदार २०३

४५. सामाजिक परिवर्तन में म. फुले का योगदान - प्रा.डॉ. नरसिंगदास बंग २०७

४६. कृषी और पर्यावरण क्षेत्र में समाज कि भुमिका - प्रा.डॉ. गणेश माने २०९

४७. पारधी लोकसंस्कृती में परिवर्तन के संकेत - प्रा.डॉ. के.के. जाधव २१२

४८. वेदोंमे सामाजिक संगठन - प्रा. अभय पाटील २१५

Drought Propensity and a Review of Rainfall in Marathwada Region

Nitin Dhawale
Asst. Prof., Dept. of Commerce,
Sunderrao Solanke Mahavidyalaya Majalgaon, Dist. Beed
Mo.No.9049300091

Abstract:

India lives in villages and nearly 700 million rural population is directly depend on climate - sensitive sectors like agriculture, forests and fisheries and natural resources such as water, biodiversity, mangroves, coastal zones, grass lands for their subsistence and livelihood. Marathwada region includes Aurangabad, Jalna, Beed, Osmanabad, Nanded, Latur, Parbhani and Hingoli districts. These eight districts are worst affected and having less than normal rainfall since last few years consecutively. Drought has adverse impact on the families and peoples resides in the drought prone areas. Present article is based on secondary data. The very nature of data leads present study to adopt descriptive method of research. Even though drought has its implications on different settings like environment, agriculture etc. the present research paper is undertaken to know the propensity of drought and rainfall statistics in the Marathwada region.

Keywords: Drought, Rainfall, LPA, Normal Rainfall, Seasonal Rainfall

Introduction: India, a primarily agrarian country, is dependent on rain for 62% of its net sown agricultural area. The southwest monsoon (June-September) provides about 80 % of the India's precipitation. As can be expected, a good monsoon season with sufficient rainfall results in good agricultural production, whereas a bad monsoon season with low precipitation negatively impacts the economy through lower production. Thus Indian agriculture is governed by monsoon. Bumper production provides growth and development to the rural areas, generating self-employment facilities, raw material to agro-based industries, better living standard and food security. Text enables to enrich knowledge about Indian climate and agriculture. The students can understand the role of monsoon in governing Indian agriculture, its economy, direct and indirect impact on each and every occupation and suggested ways to reduce dependence of agriculture on monsoon.India lives in villages and nearly 700 million rural popula-

tion directly depend on climate - sensitive sectors like agriculture, forests and fisheries and natural resources such as water, biodiversity, mangroves, coastal zones, grass lands for their subsistence and livelihood. Besides, nearly two-third of the Indian's national income comes from the agriculture and its allied sectors and these sectors are potential for creation of large scale employment to the people. Therefore, agriculture sector in India has been considered as the primary sector for development and efforts to this effect have already been initiated and implemented. India is endowed with rich national and human resources. It is also well known for its richness in terms of livestock, irrigation and fertile cultivable land. However, the socio-economic development of people in general and agricultural development in particular has not been achieved to the desired extent. Hence, regional imbalances, poverty, illiteracy, unemployment and host of other problems are considered as the causing concern of the Indian economy. Added to this, the natural calamities like floods, deforestation, scanty rainfall, severe drought situation have also been pulling-down the economy. However, since Independence, the governments at all levels have been initiating, formulating and implementing many developmental programmes for the holistic development of the economy in general and socio economic development of the districts and people in drought - prone areas in particular. Therefore, socio-economic development of farmers and farm workers in drought prone areas have been considered as a topical subject for discussion, debate and research among the agricultural economists, policy-makers, social scientists, academics including researchers.

Drought is a result of sustained below average natural availability of water and can also characterized as a deviation in the variables such as precipitation from normal. Drought is a kind of extraordinary climate change that has unfriendly effects on rural population, groundwater capacity, and the socio-economic factors of a nation. During drought season years, deficient precipitation, over exploitation of groundwater sources, and high paces of evapotranspiration impacts drought atected areas.

Research Methodology

Data Collection

The present article is based on secondary sources of data like previous studies on the topic, books, journals and websites like IMD etc. Present study strives to understand current scenario of drought and its possible implications in the region of Marathwada with the help of secondary data.

Research Method

By understanding the very nature of article, descriptive and explanatory method of research is adopted.

Objectives of the study

a) To study the concept of drought.

b) To know the propensity of drought in Marathwada Region.

c) To study rainfall statistics for last 20 years in Marathwada division.

d) To understand the possible implications of drought in Marathwada region.

Based on the nature of data collected, above objectives of the research paper are fulfilled by adopting descriptive method of research.

Drought in Marathwada Region

Marathwada region is continuously reeling under drought conditions since 2013. It is in a part of the scanty rainfall area of Central Maharashtra. The region coincides with the Aurangabad Division of Maharashtra. It includes districts of Aurangabad, Jalna, Beed, Osmanabad, Nanded, Latur, Parbhani and Hingoli. Out of these eight districts, five are the worst affected, namely Beed, Jalna, Parbhani, Nanded and Osmanabad. Marathwada division encompasses the area of 64.813 thousand sq. km, which account for 21% of total geographical area of Maharashtra. The latitudinal and longitudinal extent of the division is located between 17°37' and 20°39' north and 74°33' and 78°22' east respectively. The division comprised of 8 districts and 76 sub-districts within 8 districts. The division comes under rain shadow belt of Sahyadri mountain range which makes it a drought prone region. The region had faced several droughts in the past. Droughts have occurred in the years 1899, 1918, 1972, 2012, 2014, 2015 and 2018. The 1972 drought is in the recent past; which people still remember. In 1972, food and fodder were the main concerns, but now drinking water is more important. It is a multi-dimensional drought. Global climatic situation is also playing in the process, which was not so acute 50 years before

Figure No. 1 Showing Average Seasonal Rainfall Trend in Marathwada Region from 1998 to 2018

Source:http://www.krishi.maharashtra.gov.in/

Above figure 1 depicts Average Seasonal Rainfall Trend in Marathwada Region from 1998 to 2018. It is observed that the rainfall in Marathwada is showing a decreasing trend. The above figure depicts that the trend line

of average seasonal rainfall in marathwada from 1998 to 2018 is steeper than the trend line of Year wise Average Seasonal Rainfall in Maharashtra since 1998-2018 as mentioned in figure 1

#Rainfall Class	Divisions					
	Kokan	Nashik	Pune	Aurangabad	Amravati	Nagpur
Excess *Rainfall (120 & Above)	3	2	3	3	4	3
Normal Rainfall (80-120)	15	12	13	10	12	13
Deficit Rainfall (Below 80)	3	7	5	8	5	5

#Rainfall class is as per IMD website

*Raifall means seasonal rainfall

Above table 1 depicts Division Wise Seasonal Rainfall Class for the Period of 1998 to 2018. Table shows rainfall class i.e., percentage wise classification of seasonal rainfall namely excess rainfall, normal rainfall and deficit rainfall. Above table clearly shows that marathwada region has most deficit rainfall years than any other division in Maharashtra. The frequency of getting normal rainfall is less than 50 percent in last 21 years which is a major cause of concern. From above table it can be inferred that the frequency of getting normal rainfall in marathwada region is near about 50 percent. On the other hand there is a possibility of getting deficit rainfall in every three years of seasonal rainfall in marathwada region.

Figure No.2Rainfall Class Wise Classification of Divisions for the Period of 1998 to 2018

Consequences of Drought Condition in Marathwada Region

Farmers' suicide: Because of this severe drought situation continuing for the current decade, Marathwada became the graveyard of farmers. Total number of suicides in January 2016 crossed 1,000. This should be treated as the national epidemic.

Agriculture is worst affected:Jowar and Bajra, along with other kharif crops, were completely wiped out whenever monsoon failed. Along with the food crops, fruits (horticulture) also are affected. Jalna, which is known for being the biggest producer of sweet lime, has been the worst hit in the drought. Sweet limes grow in about 55,000 ha.inJalna. In 2015, there was no cultivation of sweet lime at all. Sweet lime plants require five years to bear fruits. Thus, the hard work of farmers for years together was

in vain.

Two important cash crops in Marathwada namely cotton and sugarcane are also severely affected. Cotton is not a water intensive crop as it can be cultivated in the dry area. In fact, 90 dry days are required before germination of cotton flowers. However, misfortune of the farmer began with the introduction of B.T. cotton. The capital input for cultivation increased for the farmers but the crop failed successively. Loan burden remained on the shoulders of the farmers. Sugarcane is a water intensive crop, planted in water deficient areas. Marathwada has 70 sugar mills. Total water required for Marathwada for sugarcane cultivation is 4,300 million cubic meters. This requirement is double the storage capacity of the largest dam of Godavari. Just crushing the cane will require 17 million cubic meters water, which is enough to provide drinking water to 15.85 lakh people until next monsoon.

Intensification of water politics of Maharashtra:The problems faced by drought situation in Marathwada are due to not only natural factors but also lack of appropriate political intervention. Powerful political parties played all tricks to grab local water resources. In many cases, dam water through channels has been diverted to the particular field belonging to a powerful minister. It is the false pretension of political leaders that there is no drinking water for the resident population.

Consequence of drought on cattle:Apart from the people, it is the cattle that are affected by the problem. Average cattle need more than 100 rupees per day fetching them approximately 15 kg of grass and fodder.

Conclusion: It was observed that propensity of deficient rainfall in marathwada found to be increasing compared to other divisions of Maharashtra. The rainfall statistics for the period of 1998 to 2018 showing decreasing trend not only in marathwada but Maharashtra also, but the slope of rainfall trend line was found to be steeper than the trend line showing rainfall in all over Maharashtra. Hence,drought management should be carried out through public participation and awareness to cope up with possible future droughts. Scientific improvement in breeding more drought-resistant animal and plants varieties will play a key role to balance the ecosystem. The water budgeting at all level is also very essential.

References:

1. http://www.arthapedia.in/index.php?title=Drought
2. Drought In Marathwada: Causes, Consequences And Remedies, Tapati Mukhopadhyay, PEOPLES DEMOCRACY , Vol. XLII , No.

14, 08 April, 2018
3. Vedeld, T., G. Aandahl, L. Barkved, U. Kelkar, K. de Bruin and P. Lanjekar, 2014
4. Ebid:Drought In Marathwada: Causes, Consequences And Remedies, Tapati Mukhopadhyay, PEOPLES DEMOCRACY , Vol. XLII , No. 14, 08 April, 2018
5. Impact of Drought on Environmental, Agricultural and Socio-economic Status in Maharashtra State, India, Govind Katalakute1, Vasant Wagh, Dipak Panaskar, Shrikant Mukate, Natural Resources and Conservation 4(3): 35-41, 2016
6. Mohanty, Bibhuti B. We are like the living dead': farmer suicides in Maharashtra, Western India. Journal of Peasant Studies 2005, 32.2: 243-276.
7. Mohanty, Bibhuti B. We are like the living dead': farmer suicides in Maharashtra, Western India. Journal of Peasant Studies 2005, 32.2: 243-276.
8. Education, C.B. (2016-17), Open Text Based Assessment. Delhi:Central Board of Education
9. Leena M. Tallaksen, H. A. (2004). Hydrological Drought Processes and Estimation Methods For Streamflow and Groundwater. Kidlington: Elsevier.
10. Bandyopadhyay, S. (1992). Study of drought in different parts of West Bengal and its impact on agriculture. Retrieved from Shodhganaga: http://hdl.handle.net/10603/165724
11. Drought in India. (2015). Retrieved 2017, from Wikipedia:https://en.wikipedia.org/wiki/Drought_in_India
12. Rowntree, K. M. (1989). Rainfall characteristics, rainfall reliability and the definition of drought : Baringo district, Kenya. South African Geographical Journal, 71(2), 74-80. Retrieved106,2020,fromhttps://tandfonline.com/doi/abs/10.1080/03736245.1989.971351
13. Nath, R., D. Nath, Q. Li, W. Chen, and X. F. Cui, 2017: Impact of drought on agriculture in the Indo-Gangetic Plain, India. Adv. Atmos.Sci., 34(3), 335–346, doi:10.1007/s00376-016-6102-2.

नवीन शैक्षणिक धोरण

डॉ.आरगडे अंबादास

- **नवीन शैक्षणिक धोरण (New Educational Policy)**
- डॉ.आरगडे अंबादास

- **I.S.B.N. No. : ९७८-९३-९२८६५-४९-७**

- **प्रकाशक :**

एज्युकेशनल पब्लिशर्स अँण्ड डिस्ट्रिब्युटर्स

गोकुळवाडी, औरंगपुरा, औरंगाबाद.

दूरध्वनी क्र.: ०२४-२३२९२०४

भ्रमणध्वनी : ०९९७००६७९७१

ई-मेल : educationalpub@gmail.com

Web: www.educationaldp.com

- **प्रथम आवृत्ती : मे २०२२**

- **मुद्रणस्थळ :** राजमुद्रा ऑफसेट, औरंगाबाद.

- **सूचनाः सदरील संपादित ग्रंथातील लेखकांच्या मताशी संपादक सहमत असेलच असे नाही.**

- **किंमतः** २५०/-

34) **New Education Policy 2020: Holistic and Multidisciplinary Approach towards Higher Education** 214-219
Dr. Pranita Laxmanrao Chitnis

35) **Necessity of New Educational Policy** 220-225
Jyoti R. Kharat, Anand S. Mane and Anant B. Kanagare

36) **New Education Policy of India (2020) and Language Acquisition in School Education** 226-234
Dr. Kadam Rupali Chnadrakant

37) **NEP 2020: A transition and its Implications on Indian Education System** 235-240
Dr.Nitin Dhawale

38) **Features of the National Education Policy** 241-243
Dr.Baban Amle

39) **Scope and Feature of New Education Policy** 244-247
Miss Geeta Pandharinath Kharat

NEP 2020: A transition and its Implications on Indian Education System

Dr.Nitin Dhawale

Abstract: The present Indian government has set to implement New Education Policy 2020 from academic year 2022-23.The policy document was framed by a centrally empowered committee under the chairmanship of Dr. K. Kasturirangan.There have been lot of debates on the issue that how earlier National Policy on Education of 1986 failed to achieve its objectives. Though, rather it's a well-known fact that policy document itself is not able to change the scenario. It is up to the government, which shoulders this responsibility to implement and make it happen whatever is been written in the policy document. However, it is seen that governments in India have failed to tackle the fundamental problems such as educational infrastructure and its regional misallocation, free and easy access to education to a large section of society, especially in rural India so far. This new policy has suggested several changes in the present education system. Implications of these changes only be witnessed when governments tight their shoes to bring these recommendations into reality and take their review at regular point of time. Though, the committee has put all its efforts to make this policy document more conclusive and exhaustive, certain issues are still unanswered.

Keywords: NEP 2020, SDG4,RTE, Education, ECCE, Curricular, Pedagogy

Introduction:

All round human development is largely dependent on what type of quality education is being provided to the peoples. It is also precondition to form equitable society by which promoting the national development. Quality education is necessary for India to prove its importance on the global platform in terms of economic

growth, quality and affordable higher education, equitable and just society, national integration, scientific advancement and cultural advancement. Country has enough potential in terms of demographic dividend, abundant natural resources, fertile land etc., which can be used sustainable progress not only of the nation but the world.

NEP 2020 reflected the sustainable development goal4 (SDG4), which supposed to be achieved by the end of 2030. Which seeks to ensure "ensure inclusive and equitable quality education and promote lifelong learning opportunities for all".To achieve this goal, it is required to undertake drastic changes in the current education system. And, these changes are enshrined in the policy document. The technological advancement such as big data, machine learning, artificial intelligence, internet of things etc., are taking rapid steps in the world. Hence, it becomes inevitable to cope with and be in the world order by continuously reviewing our educational setup. Our students should get skilled in these emerging fields of technology in the due course of time to fulfil the needs of the industry and society as well. By the end of 2050, India's population will be crossing 1500 million marks. Which will certainly pressurise our societal infrastructure and social order as well. Hence this problem can only be tackled by developing scientific temperament among the students and promoting innovation, research and development activities. This policy document very much focuses on nurturing the values enshrined in ancient Indian heritage, philosophy and culture. The current document pinpoints strengthening the building blocks of the Indian education system.

Key Highlights of NEP 2020:

a) NEP suggests Access, Equity, Quality, Affordability, and Accountability of the education system of the country.
b) NEP brings about major changes in the school education and in the curriculum of early childhood care and education (ECCE).
c) It will bring in students up to 18 years of age under the purview of Right to Education Act. Earlier the maximum age limit under this act was 14 years.

d) The curricular and pedagogical structure in the new policy is framed on the basis of cognitive developmental stages of the students. The structure is: Foundational Stage (age 3-8 years): 3 years of pre-primary plus Grades 1-2, Preparatory Stage (8-11 years): Grades 3-5, Middle Stage (11-14 years): Grades 6-8 and Secondary Stage (14-18 years): Grades 9-12.

e) It suggested to revamp current schooling infrastructure to schooling complexes. The idea behind this is drawn from ancient Indian universities such as Takshshila, Nalanda etc.

f) The policy emphasised on the quality of teacher education. It proposed multiple multidisciplinary programs for all round development of teachers. Good quality teachers will ultimately enhance and nurture the students in higher educational institutions.

g) Four years integrated courses are being introduced, where student has a freedom to exit at various stages such as Diploma, Advance Diploma, Degree and additional degree with one extra year.

h) The current medical and technical education system will undergo pivotal changes allowing medical students to take exit by appearing for exit examination.

i) The NEP also reiterated the importance of Indian languages and proposed it to implement from early childhood. The special emphasis is given on the ancient Indian language 'Sanskrit'.

PositiveImplications of NEP 2020:

a) 6% of GDP will be spent to implement this policy.

b) In this given education, the option of studying Sanskrit and other ancient languages of India will be kept.

c) Board examinations will also be changed as it may happen that the board examinations may be conducted twice a year to reduce the burden on the students.

d) Artificial Intelligence software will be used to impart education or to provide education easily.

e) Under the new policy, MPhil degree from higher education is being abolished.
f) Extra-Curricular Activities will be placed in Main Syllabus.
g) During this policy, 3 languages will be taught to the students, which will be decided by the state government at its level.
h) The National Curriculum Framework for School Education and National Educational Research will be prepared by this Training Council.
i) To implement the new education policy, many institutions will be established so that the operation of this policy will be run smoothly.
j) According to the new education policy, special attention will be given to children's education along with their skills.

Negative Implications of NEP 2020:

a) As this new policy has suggested that the scope of RTE be extended to 18 years from the earlier 14 years of age of free and compulsory schooling. On the other hand, the policy talks about that the 25% reservation quota under RTE be reviewed which in turn deprive vulnerable section to opt for quality education in reputed institutions. It will hamper the educational aspirations of most vulnerable sections of the society.
b) Some of the suggestions in the NEP 2020 are well drawn from the private institutional practices. It creates fear that the privatisation of education will undermine its social importance as in India majority of child's are still out of main stream of education.
c) As in new education policy, the emphasis is given to ancient Indian culture, heritage, education system etc. Apart from this the epic stories are being made part of the syllabus in the government schools. The cause of concern is that if most emphasis is given on this then it would undermine the importance of scientific thinking and temper of the students.

d) This policy document doesn't talk about the current educational imbalance prevail in the society and how we can tackle it.

e) India is far behind in terms of number of educational institutions comparing its population in comparison to western countries. Instead, policy has suggested using technology to rich out the students which again poses several challenges in terms of internet access, availability of devices, and other resources that actually contribute towards the technical feasibility.

f) The NEP proposed to open the doors of foreign universities to India. The question is that will they get the environment they expected to have a fair trade off with local setup.

g) This policy document doesn't answer that will this new education system accommodate to the poor sections of the society.

h) How will government mange to allocate the budget for educational reforms that the NEP 2020 has proposed. Because, the check on the increasing fiscal deficit is necessary and it is well said that making the promises is easy to spoke than done.

i) NEP2020 talks about the educational and financial autonomy. Rather educational autonomy, financial autonomy will severe repercussions on the society.

j) How to tackle the political interference in the Indian higher educational institutions that have become the major cause of concern. Political leaders are trying to portray their ideology on the minds of students and teachers.

Conclusion:

NEP 2020 has made very bold aspirations to make the country to walk on the footprints left behind by our ancient Indian universities centuries ago. The current educational scenario is different, new fields of education are emerging with new kind of challenges. We need to remember our ancient treasure as our pride but we need not forget to construct a new

base to create our own path to grow where our vibrant and vivid society will share equal opportunity to build the nation. We are facing several socio-economic challenges since the independence and education is at its core. Hence, quality education for all will be our utmost priority to make our country a "Vishwaguru" in the real manner.

References:

1) "National Education Policy 2020". Ministry of Human Resource Development, Government of India.
2) "New National Education Policy 2019: Key takeaways from the draft proposal –changes recommended summarized". TimesNowNews.Com. June 5, 2019. Retrived on 13th April, 2022.
3) Meenakshi S (2020). National Education Policy 1986 Vs National Education Policy 2020 – A Comparative Study, International Research Journal on Advanced Science Hub, E-ISSN: 2582-4376, Pp 127-131
4) Vinod K (2021). New Education Policy of India: Inclusive and Quality Education, International Journal of Innovative Research in Science, Engineering and Technology (IJIRSET), e-ISSN: 2319-8753, p-ISSN: 2347-6710, Pp 13913-13921
5) "Draft National Education Policy 2019: All you need to know". https://www.indiatoday.in/education-today/gk-current-affairs/story/draft-national-education-policy-2019-divd-1606269-2019-10-04 Retrieved on 14th April, 2022.

dhawale.ni3@gmail.com

Assistant Professor,

Department of Commerce,

Sunderrao Solanke Mahavidyalaya Majalgaon,

Dist. Beed

****

ISBN: 978-93-95944-16-8
AVINASH
COLLEGE OF COMMERCE
TWO DAY
NATIONAL
CONFERENCE
ON
EMERGING TRENDS IN
DIGITAL, INNOVATIONS
IN EDUCATION,
BUSINESS & ECONOMY
CONFERENCE PROCEEDINGS
ORGANISED BY: IQAC, ACC-L.B.NAGAR
DATE: 6, 7 JAN 2023

AVINASH
COLLEGE OF COMMERCE
aspire • achieve • inspire
Invitation
You are cordially invited to grace TWO DAY
NATIONAL CONFERENCE
ON
Emerging Trends in Digital, Innovations in Education, Business & Economy.
JANUARY
6 & 7
2023
AVINASH COLLEGE OF COMMERCE
Beside Ranga Reddy Dist. Court,
Siri Nagar Colony, L.B.Nagar,
Hyderabad, 500074, 040 24039944
INAUGURATION
by the august hands of
✓ SHRI. AJAY MISHRA, IAS
Director - General, RESI
CHEIF GUEST
✓ DR. AVINASH BRAHMADEVARA
Chairman, Avinash Group of Institutions
GUEST OF HONOR
✓ DR. RAMANA RAO S V
Director, SSIM
EMINENT GUEST
✓ SHRI. SHIVA THANDU
Director - Strategy & University Relations,
Educonnect
DISTINGUISHED GUEST
✓ DR. K NARENDRANATH MENON
Professor - IPE
KEYNOTE SPEAKER
SESSION CHAIR
✓ DR. P S SUBHA PRADHA
Principal - Aurora PG College
✓ DR. DEVIKA RANI SHARMA
Asst. Professor - GITAM University
VALEDICTORY
✓ SHRI. PRAVEEN KUMAR
Managing Director - Planet
Finanace Business School
CHEIF GUEST
✓ DR. KISHORE KUMAR
Professor
NALSAR University
KEYNOTE SPEAKER
acc.edu.in

56	A study on OMNI CHANNEL marketing and its implementation	39
57	Tourism Marketing Strategy in India	39
58	A study on OMNICHANNEL marketing	40
59	Impact of influential marketing on consumer's purchase and Brand awareness	40
60	A study on Impact factors of French Language in Digital Marketing	41
61	A study on Green Marketing	41
62	Aftermath of COVID 19 and its effect on E-Commerce	42
63	A study on Ethical issues in Digital Marketing	42
64	GREEN MARKETING – A Changing Concept in Changing Time	43
65	A study on rural marketing and emerging trends in rural marketing	44
66	Digital Marketing	44
67	A study on Artificial Intelligence in marketing	45
68	Electronic Commerce	45
69	Google Classroom: A cloud based collaborative digital learning platform	46
70	Importance of French in Digital Marketing	46
71	A study on predictive analysis to reduce power consumption in cloud computing	47

Google Classroom: A Cloud Based Collaborative Digitel Learning Platform

Dr. Nitin Dhawale Assistant Professor, Sunderrao Solanke Mahavidyalaya Majalgaon, Dist. Beed (MH)-**Maharashtra**

Abstract-Advancements in the web based technology and low cost of internet has brought about changes in the traditional pedagogical techniques in India. The teaching learning methodologies have been drastically shifted from traditional monotonous demonstration method of learning to new innovative, experimental technology which is capable of engaging the learners, creating interests among them, providing multimedia content on subject matter on real time basis at their own pace & time. It's never been thought of by anyone that the education system in India would evidence such a drastic change. However, it has not been well rooted in the society due to lack communication infrastructure especially in rural area. This paper elaborates that how we can use Google classroom to facilitate teaching & learning process.

Keywords: *Google Classroom, Learning Management System*

—————————***************—————————

Importance of French in Digital marketing

Mrs. Shivani Neekal, Assistant professor Geethanjali Degree College, Khammam, **Telanagana.**

Abstract-Now a days money transactions importance of world wide as the world transforms its technology day by day. All those transactions maintained by paper less digital currency move world wide. It creates the measuring of two components that effect our everyday life. One of the best ways to learn about digital marketing is by taking a course from a University. There are many universities in France that offer digital marketing courses. These courses can be in business, information technology or marketing.

France is a country with rich cultural heritage and a long tradition in higher education . This means that there is wide variety of courses available to study digital marketing. Infact one can find digital marketing courses in every college and university. First of all digital marketing is a process of creating effective strategies to reach and engage customers online. This means using channels like Social media, Email marketing and website designing to build relations with your target audience.

Keywords*: Digital Marketing, University, French.*

II EDITION

Anora

Aeon of New Organised Research and Academics

75 YEARS OF INDIAN INDEPENDENCE AN OVERVIEW

भारतीय स्वातंत्र्याच्या ७५ वर्षांचे अवलोकन

Chief Editor

Dr. Sandip Vanjari

Anand Prakashan

Anora II : Aeon of New Organised Research and Academics

Author : Dr. Sandip Vanjari

Publisher : Anand Prakashan
Jaisingpura Near, Dr. B.A.M.University
Aurangabad. (M.S)
Email : anandprakashan7@gmail.com
Phone : 0240-2400371, 9970148704

© : Author

Typeset at : Anand Computer. A.bad

Edition : Ist Edition

Date : 20 December 2021

ISBN : 978-93-91204-31-0

Cover Design : Aurora Design, Mumbai.

Printed At : Om Offset, Aurangabad

Price : 500 /-

Anora IInd :

Aeon of New Organised Research and Academics

INDEX

Sr.No	Title of Chapter / Author	Page. No
1.	Opportunities and Challenges in E-commerce in India. - **Dr. P. Rizwan Ahmed, - A. Zakiuddin Ahmed**	09
2.	Adoption of E- Commerce over Traditional Commerce. - **Deepa Nathwani**	13
3.	Social Welfare Programs and unsolved problems of Downtrodden Sections of the Society in Tamil Nadu. – A Theoretical Perspectives - **Dr. G. Yoganandham**	21
4.	Role of Commercial Banks in Agricultural and Rural Development. - **Dr. B.R. Dahe**	45
5.	A Study of Cashless Economy in India- Present Scenario and their Challenges. - **Dr. Vitthal Dhondiba Jadhav**	50
6.	Impact of Online Learning on Students. - **Dr. P. L. Chitnis**	57
7.	Micro Industries Pillar of Economic Development. - **Dr. Sudhir V. Mane**	63
8.	Agri Tourism – A Business Model of Agri Tourism Development Corporation. - **Smt. Vaidya Punam Revnnath**	68
9.	Adoption of E – Commerce Over Traditional Commerce. - **Naim Husen Khatik**	74
10.	A Theoritical Perspective on Unemployment in India. – An Evaluation.- **Mr.E.Mohammed Imran Khan, Dr.G.Yoganandham**	79
11.	The Role of Taxation System for Development of Indian Economy. - **Dr. B. S. Kale**	95
12.	Pandit Nehru's Economic Ideology: Its Relevance in the 21st Century. - **Mr. Shrikant Tandale**	103
13.	Study of Social Media Marketing. - **Prof. Dr. Ratnaparkhe S.D.**	108

11

The Role of Taxation System for Development of Indian Economy

■ Dr. B. S. Kale
Assistant Professor,
Department of Commerce,
Sunderrao Solanke Mahavidyalaya, Majalgaon - 431 131.

Abstract:

Tax is the major source of revenue for the every government for the development of their economy largely depends on the structure it has implemented. A taxation system which facilities easy of doing business and having no chance for tax evasion brings prosperity to an economy of the country. On the other hand taxation system which has provisions for tax evasion and the one which does not facilitate ease of doing business slows sown the growth of country's economy. Therefore as taxation system plays an important role in country's development. India has a well-developed tax system. The power to levy taxes and duties is distributed among the three tiers of government. Indian taxation system has gone through many reforms and still it is very far ahead from being an ideal taxation system. Many problems like tax evasion, reliance on indirect taxes, Black money, and existence of parallel economy show that Indian taxation system requires some major reforms in the future ahead to address all this problems. In this research study is based on secondary data. Various figures are obtained from the different websites of government of India. It is seen that there are various number of taxes and indirect taxes for the tax collection authorities in India. Also it is seen that there is major dependence on indirect taxes for tax collection than the direct taxes.

Keywords: Direct Tax, GST, VAT, CST, CAD, SAD

Introduction:

The major source of revenue for any nation is the tax, so for economic development of the nation, it is compulsory to have good taxation system. India started its journey tax system in the year 1980. GST would be a major move towards India economy as since independence India has faced some of the issues

because of complex indirect tax system, this complexity is assumed to be resolved by present GST structure replacing all state and central indirect taxes in to one simple unique tax. GST is a comprehensive indirect t tax on manufacture, sale and consumption of goods and services at national level. One of the biggest taxation reforms in India is the (GST) all set to integrate state economies and boost overall growth. Currently companies and business pay lot of indirect taxes such as VAT, Service tax, sales tax, entertainment tax, octroi and luxury tax. There would be only on tax, that too at the national level, monitored by the central government. Under this system the consumer pays the final tax but an efficient input tax credit system ensures that there is no falling to taxes. The concept behind this tax was invested by a French tax official in the 1950s. France is the first country in the world which has implemented GST in 1954. Todays, more than 160 nations including the European Union and Asian countries such as Srilanka, Singapore and China practice this form of taxation. In Indian the taxes are classified into two types' direct taxes and indirect taxes.Direct taxes are those which are paid directly by the individual or organization to the imposing authority. They are levied on income and profits. Indirect taxes are those which are not paid directly by the individual or organization to the imposing authority. They are levied on goods and services and not on income and profit.

Direct Taxes:

1. Corporate tax
2. Taxes on Income
3. Estate duty
4. Interest Tax
5. Wealth tax
6. Gift tax
7. Land Revenue
8. Agricultural tax
9. Hotel Receipts tax
10. Expenditure tax
11. Others

Indirect Tax :

1. Customs
2. Union excise duties

3. Service tax
4. State Excise duty
5. Stamp and Registration fees
6. General sales tax
7. Taxes on vehicle
8. Entertainment tax
9. Taxes on goods and passengers
10. Taxes and duties on electricity
11. Taxes on purchase of sugarcane
12. Others

Significance of the study:

The development of any country's economy depends directly on the country's taxation system. A taxation system which facilitates easy of doing business and having no chance for tax evasion brings prosperity to a country's. On the hand taxation structure which has provisions for tax evasion and the one which does not facilitate ease of doing business slows down the growth of country's economy. Therefore as taxation system plays an important role in country's development. There is always need for study of the taxation system to make the taxation system more simple that earlier.

Statement of the Problem:

Indian taxation system has gone through many reforms and still it is very far ahead being an ideal taxation system. Many problems like tax evasion, Reliance on indirect taxes, Black money, Existence of parallel economy show that Indian taxation system requires some major reforms in the future ahead to address all this problems.

Literature Review:

Songara, M. (2019)concluded that the implementation of GST would cover way fro a simple and understandable tax system and would also help in avoiding any evasion taking place at any level. Thus, lot being said and down, an appropriate implementation would lead to actually understand whether "GST" is a boon or curse. All sectors in India manufacturing, service, telecom, automobile etc. will bear the impact of GST. While comparing challenges with its advantages, it is clearly visible that its advantages are more compared to challenges; GST will give Indian economy a strong and smart tax system for economic development. But for gaining those benefits, country will need to build

strong mechanism. Kaur, A. (2018) noted that the end we can say clearly with no doubt that it is the biggest ever change in tax system of India. There is a fall in prices of Auto Commercial vehicle, two wheeler, Small cars, midsized cars and SUV, essential items, Footwear, Building Material etc. and education, healthcare are going to be exempted from GST but on the other hand price of some other goods and service increased after the GST like Hotel room rental, Restaurants & fine dining and Branded Clothes. There was threat of inflation before GST rolled out. It can be concluded that GST has been going to be an historical record for its full fledge implementation and hopefully this biggest historical reform will result in ease of doing to business in India. Dani, S. (2006) pointed that the proposed GST regime is a half -hearted attempt to rationalize indirect tax system. More than 150 countries have implemented GST. The government of India should study the GST regime set up by various countries and also their fallouts before implementing it. At the same time, the government should make an attempt to insulate the vast poor population of India against the likely inflation due to implementation of GST. No doubt GST will simplify existing indirect tax system and will help to remove inefficiencies created by the existing current heterogeneous taxation system only if there is a clear consensus over issues of edge limit, revenue rate and inclusion of petroleum products, electricity, liquor and real estate. Until the accord is reached the government should resist from implementing such system. Kumat, H. (2014) found that the overview of Indian tax system and challenges ahead. He thinks that there should be a coordinated consumption tax system. He also states that improving the productivity of Indian tax system continuous to be a major challenges in India. Rao, G.M. (2005) noted that his research paper on tax system reforms in India: achievement and challenges ahead focuses on the union and state level reforms. He state that the reforms are just the beginning and considerable distance in reforming that tax system is yet to be covered.

Objectives of the study:

- To study the Taxation System of India
- To identify the amount of revenue which is collected from different types of taxes
- To examined the benefits of India tax system.
- To understand the impact of GST on service sector.

 ISBN-978-93-91204-31-0

Research Methodology:

The study attempt at descriptive analysis based on the secondary data sourced from Articles Research papers, newspapers, governmental and non-governmental reports, magazines etc. Available secondary data was extensively used for the research study.

Share of Direct Tax and Indirect Tax to total tax revenue from 2007-08 to 2019-20

Financial Year	Direct Taxes	Indirect Taxes	Total Taxes	Direct Tax %	Indirect tax %
2007-08	314330	279031	593361	52.97	47.03
2008-09	333818	269433	603251	55.34	44.66
2009-10	378063	243939	622002	60.78	39.22
2010-11	445995	343716	789711	56.48	43.52
2011-12	493987	390953	884940	55.82	44.18
2012-13	558989	472915	1031904	54.17	45.83
2013-14	638596	495347	1133943	56.32	43.68
2014-15	695792	543215	1239007	56.16	43.84
2015-16	741945	711885	1453830	51.03	48.97
2016-17	849818	861515	1711333	49.66	50.34
2017-18	1002741	911466	1914207	52.38	47.62
2018-19	1136575	1116000	2252575	50.46	49.54
2019-20	1335000	1119000	2454000	54.40	45.60

Source: CBDT

The table shows the share of direct tax & indirect tax revenue to total tax revenue of India in last 13 years. Above table depicts that both the taxes shows increasing trend & contributing more towards combined tax revenue of country. But collection of indirect tax shows decreasing trend in last three years due to introduction of new tax regime i.e., Goods & Service Tax. On the other hand, it is observed that share of direct tax in total tax revenue has been increased as government strived to enlarge taxpayers base in last few years & focused towards making tax compliance as simpler as possible for the taxpayers as a result no. of people filing IT Return has been increased.

Benefits of GST to the Indian Economy:

- Removal of bundled indirect taxes such as VAT, CST, Service Tax, CAD, SAD and Excise.
- Less tax compliance and a simplified tax policy compared to current tax system.
- Removal of cascading effect of taxes i.e. removes tax on tax.
- Reduction of manufacturing costs due to lower burden of taxes on the manufacturing sector. Hence prices of consumer goods will be likely to come down.
- Lower the burden on the common man i.e. public will have to shed less money to buy the same products that were costly earlier.
- Increased demand and consumption of goods
- Increased demand will lead to increase supply. Hence, this will ultimately lead to rise in the production of goods.
- Control of black money circulation as the system followed by traders and shopkeepers will be put to a mandatory check.
- Boost to the Indian economy in the long run.

Positive growth of Economy:

The introduction of the Goods and Services Tax will be a very noteworthy step in the field of indirect tax reforms in India. By merging a large number of central and state taxes into a single tax, GST is expected to significantly ease

double taxation and make taxation overall easy for the industries. For the end customer, the most beneficial will be in terms of reduction in the overall tax burden on goods and services. Industries of GST will also make Indian products competitive in the domestic and international markets. Once implemented, the proposed taxation system holds great promise in terms of sustaining growth for the Indian Economy.

Impact of GST on Service Sector:

GST will impact the overall taxation system of the Indian economy. It will improvise the country's GDP ratio and also will control inflation to a certain extent. However, the reform will mainly be advantageous to the manufacturing industry but will make some things challenging for the service sector industry. There has been a fall in the cost of production in the domestic market after the introduction of GST, which is a positive influence to increase the competitiveness towards the international market. GST is expected to raise the GDP growth from 1% to 2% but these figures can only be analyzed after successful implementation. GSY is also different in the way it is levied at the final point of consumption and not at the manufacturing stage.

At present, separate tax rates are applied to goods and services. Some countries have faced a mixed response in growth like New Zealand saw a higher GDP as compared to counties like China, Thailand, Australia and Canada. The GST rate is implemented in various slabs like, 5%, 12%, 18% and 28%, which will automatically provide great tax increments to the government and the manufacturing sector will face immense growth with reduction in tax rate. There is definitely something good for everyone. Various unorganized sector which enjoy the cost advantage equal to tax rate will be brought under GST. This will make various sectors like Hardware, Plaint and Electronics etc. under the tax slab. Impact of GST on Various Sectors as follows: Real Estate, Effect on Transportation, Construction Material, FMCG Goods and Cement Industry etc.

Conclusion:

The implementation of GST would pave way for a simple and understandable tax system and would also help in avoiding any evasion taking place at any level. Thus, lot being said and done, an appropriate implementation would lead to actually understand whether GST is a boon or curse.

All sections in India - Manufacturing, service, telecom, automobile etc. will bear the impact of GST. While comparing challenges with its advantages are more compared to challenges; GST will give Indian economy a strong and smart tax system for economic development. But for gaining those benefits, country will need to build strong mechanism.

Suggestions:

Government should focus more on structural reforms than policy reforms. GST should be implemented soon to reduce the number of indirect taxes and facilities ease of doing business in India. There should be effective implementation of Anti-Tax evasion bill. Innovation tax system like banking transaction tax system by Arti kranti pratisthan.

References:

1. Songara, M. (2019) Goods and Services Tax (GST) in India- An overview and impact, Advances in management, Vol.12 (1), pp -59-61.
2. Kaur, A. (2018) A Research paper on impact of GST on Indian Economy, Inter national Journal of Advance Research in Science and Engineering, Vol. 07, Issue 4, pp 534-539.
3. Dani, S. (2006) A Research paper on an impact of goods and service tax (GST) on Indian Economy, Business and Economics Journal, Vol. 07, Issue 4, pp-1-2.
4. Jha, A. (2013) Tax structure in India and effect on corporates, International Journal of Management and Social Science research (IJMSSR), vol. 2 (10), pp 80-82.
5. Kumat, H. (2014) Taxation Laws of India - An overview and fiscal analysis, Indian Journal of Applied Research, Vol. 4 (9), pp 82-84.
6. Rao, G.M. (2005) Tax system Reforms in India: Achievement and Challenges ahead Journal of Asian Economics, Vol. 16 (6) pp 993-1011.

New Education Policy 2020: A Review

Dr. Bilas S. Kale

Abstract:

Education is playing vital role in the development of society as well as nation. So, well defined

well-planned, determined, transparent and futuristic educational policy is needed for the development of country at school and college levels due to reason that education enhance to economic and social progress. Education is fundamental to achieve national development. A better education system develops good human resources. These human resources bring prosperity and equity and transform society by utilizing their potential. Better education relies on the education policies framed by its government and bringing changes in them from time to time. India has so far three education policies after independence (Like NEP 1968, NEP 1986 and NEP 2020 etc).Various innovations and predicted implications of NEP 2020 on the Indian higher education system along with its merits are discussed. Finally, some suggestions are proposed for its effective implementation towards achieving its objectives.

Keywords: - Education, New Education Policy 2020,

Introduction:

The National Policy on Education (NPE) is a policy formulated by the Government of India to promote education amongst India's people. The policy covers elementary education to colleges in both rural and urban India. The first NPE was promulgated by the Government of India by Prime Minister Indira Gandhi in 1968, the second by Prime Minister Rajiv Gandhi in 1986, and the third by Prime Minister Narendra Modi in 2020. The National Education Policy 2020 (NEP 2020), which was approved by the Union Cabinet of India on 29 July 2020, outlines the vision of India's new education system. The new policy replaces the previous National Policy on Education, 1986. The policy is a comprehensive

framework for elementary education to higher education as well as vocational training in both rural and urban India. The policy aims to transform India's education system by 2021. The language policy in NEP is a broad guideline and advisory in nature; and it is up to the states, institutions, and schools to decide on the implementation. The NEP 2020 enacts numerous changes in India's education policy. It aims to increase state expenditure on education from around 4% to 6% of the GDP as soon as possible

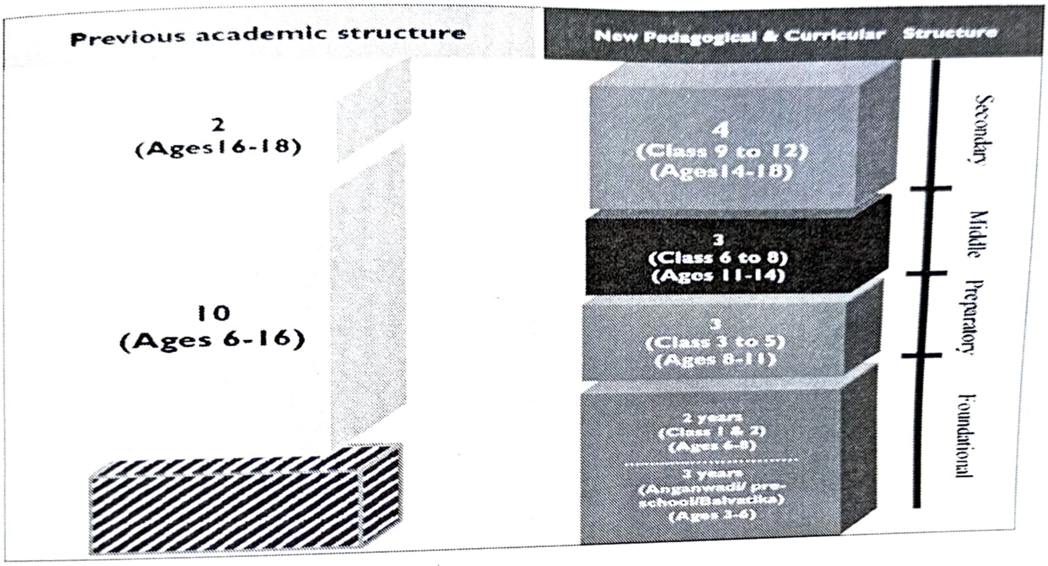

Objectives of the study:

1) To review the New Education Policy 2020.
2) To study the significance of education from Indian perspective.
3) To understand previous academic structure and new academic structure in Indian context.

Research Methodology:

The study is based on secondary data. The secondary data collected from the different sources of published research articles and reports by the government.

Significance of Education from Indian Perspective:

Education is not a new phenomenon, it has continued to evolve, diversify and extend its domain since dawn of human history. Man starting learning from the nature; hence we always say that, nature is our first teacher. Nature has taught very good lessons and

the human race should not neglect the lessons, instructions and indications giving by the nature since time immemorial. India is a land of vast culture, resources, capabilities and knowledge bank that has created a landmark by many personalities.Education is not an end in itself, it is a never-ending activity to be taken, and as we, all are lifelong learners. The Kings regime of Mauryas, Cholas, and Kakatiyas gave prominence to education, encouraged Gurkulas, and send their wards to study along with students of all communities. Equality and Justice in education in India was promoted since ancient period. In their period, the kings gave prominence to commerce, trade, arts and sciences. Kings have spent good amount of revenue in promoting and developing education in India.

Review of literature:

A number of research scholars have studied New Education policy 2020. Some of the important previous research literatures covering various dimensions of education policy.**Venkateshwarlu.B (2021)** noticed that National Education Policy of India 2020 is marching towards achieving such objective by making innovative policies to improve the quality, attractiveness, affordability, and increasing the supply by opening up the higher education for the private sector and at the same time with strict controls to maintain quality in every higher education institution.**Pandey, P. and Singh A. (2021)**expressed the Creativity, diversity, research all required in today's environment and it should be taken into the education policy, as seen in this policy. In this modern era, the world has become very small and competition has increased. For the development of the country, it is very important for the policy of education to be transparent and with that it should be fully implicated. After analyzing the data, it is concluded that the policy is very good, some features are looks good in nature it has been seen how it is being implemented. It is to be seen how it is implemented in future as it is useful only when it is fully integrated and should be implemented in the same way.**Kaurav, R. (2020)** NEP 2020 makes ready ahead for some youthful, hopeful understudies to be furnished with the privilege skill set. Its appropriate execution will be the way into its

prosperity. It will be carried out till grade V. With NEP 2020, it is expected to revolutionize the education scenario in the coming future and this will certainly push India's claim towards becoming a superpower in the future.**Gopalan, K.R. (2022)** these changes will begin from the scholastic year 2021-22 and will proceed until the year 2030 where the main degree of change is required to noticeable. Subsequently, the Indian advanced education framework is moving from educator driven to understudy driven, datadriven to information driven, marks driven to abilities driven, assessment driven to exploratory driven, learning driven to investigate driven, and decision driven to competency driven. **Sawant, P and Sapkal U. (2021**)The success of NEP 2020 and the pace of its implementation depend to a large extent on how successfully the government, universities and schools can tide over the practical challenges facing it. To realize the dreams it contains, we Indians must overcome substantial execution challenges in a sustained manner for years and decades to come. Lastly, to say, "National Education Policy (NEP 2020) brings in ambitious changes that could transform the education system. But the key here is good implementation and execution". **Atthal, S. (2020)**These transformations will start from the academic year 2021-22 and will continue until the year 2030 where the first level of transformation is expected to visible. Hence, the Indian higher education system is moving from teacher centric to student centric, information centric to knowledge centric, marks centric to skills centric, examination centric to experimental centric, learning centric to research centric, and choice centric to competency centric.**Verma, H. and Kumar, A. (2021)** equivalent Under the new education policy, 2020, children from 3 years to 18 years have been placed under the Right to Education Act, 2009. The aim of this new education policy, which came after 34 years, is to provide higher education to all students, which aims to universalize pre-primary education (age range of 3-6 years) by 2025.**Kumar, A. (2021)** NEP 2020 will give big thrust to skilling in India as it provides multiple entry and exit option to student and to purse their higher education after taking break for employment. Overall, NEP 2020 is largely a

very progressive document, with a firm grasp on the current socio-economic landscape and the prospect to meet future challenges. Well, no policy bears any fruit if that is not implemented in an appropriate way. Anyways, this proposal seems to be well thought and genuine attempt to remodel Indian Educational system.**Subhada, M.R. (2021)**The NEP , which is designed to ease the burden of classroom teaching and examination on students, will play an important role in creating the future of the country. Its success, however, lies in uniform and transparent implementation at all levels, with an equitable distribution of resources. This mammothic task can be realized only when there is 100% co-operation and collaboration between all the stakeholders backed by institutional mechanisms.

Conclusion: -

The observations and recommendations of NEP 2020 are indeed progressive in nature. It gives a fresh look to the educational system which is inbuilt with flexibility and mark of quality that is capable of molding India to a vibrant society which matches our rich cultural heritage. The NPE 1986, which created a pool of educational system and trained human resources who contributed to the value chain of development but NEP 2020 aspires of creating human resources who will generate value propositions. With the implementation of the new NEP 2020, the Indian education system is poised to become closer to international standards.Higher education institutions were not given some rights in the old policies, this right was limited only to the university, which has been taken care of in this policy and decentralized the rights. Many changes have been made in this, keeping in mind the status or condition of the students, there has been a provision of multiple entry and exit in the program for example, if the any student has to leave in middle of the study for some reason, then he gets something like certificate, diploma or degree accordingly that none of the provisions were in the old education policy. In this education policy a lot of emphasis has been laid on research and in the undergraduate program, emphasis has also been laid on making provisions for research.

Reference:

1) Venkateshwarlu.B (2021) A Critical Study of NEP 2020: Issues, Approaches, Challenges, Opportunities and Criticism, International journal of Multidisciplinary educational research, pp (291-296).
2) Pandey, P. and Singh A. (2021) Turkish Journal of Computer and Mathematics Education, Turkish Journal of Computer and Mathematics Education, Vol.12 No.10 , pp 3866-3871.
3) Kaurav, R. (2020) New Education Policy: Qualitative (Contents) Analysis and Twitter Mining (Sentiment Analysis) Journal of Content, Community & Communication, pp, 4-13.
4) Gopalan, K.R. (2022) Public Opinion on the New Education Policy 2020, Journal for Educators, Teachers and Trainers, Vol. 13 (1), pp 183-192.
5) Sawant, P and Sapkal U. (2021) National Education Policy 2020 And Higher Education: A Brief Review, International Journal of Creative Research Thoughts, Volume 9, Issue 1, pp, 3456-3460.
6) Atthal, S. (2020) Analysis of the Indian National Education Policy 2020 towards Achieving its Objectives, pp 1-21.
7) Verma, H. and Kumar, A. (2021) New Education Policy 2020 of India: A Theoretical Analysis, International Journal of Business and Management Research (IJBMR), Volume 9, Issue 3, pp, 302-306.
8) Kumar, A. (2021) New Education Policy (NEP) 2020: A Roadmap for India 2.0, Advances In Global Education And Research: Volume 4, pp 1-8.
9) Subhada, M.R. (2021) International Journal of Research and Analytical Reviews (IJRAR), Volume 8, Issue 2, pp, 665-675.

kalebilas@gmail.cpm

Assistant Professor in Commerce

Sunderrao Solanke Mahavidyalaya, Majalgaon

****

नवीन शैक्षणिक धोरण

-संपादक-

डॉ.आरगडे अंबादास
लोकप्रशासन विभाग,
देवगिरी महाविद्यालय, औरंगाबाद

एज्युकेशनल पब्लिशर्स ॲण्ड डिस्ट्रिब्युटर्स
औरंगपुरा, औरंगाबाद

- **नवीन शैक्षणिक धोरण (New Educational Policy)**
- डॉ.आरगडे अंबादास

- **I.S.B.N. No. : ९७८-९३-९२८६५-४९-७**

- **प्रकाशक :**

एज्युकेशनल पब्लिशर्स ॲण्ड डिस्ट्रिब्युटर्स

गोकुळवाडी, औरंगपुरा, औरंगाबाद.

दूरध्वनी क्र.: ०२४-२३२९२०४

भ्रमणध्वनी : ०९९७००६७९७१

ई-मेल : educationalpub@gmail.com

Web: www.educationaldp.com

- **प्रथम आवृत्ती : मे २०२२**

- **मुद्रणस्थळ :** राजमुद्रा ऑफसेट, औरंगाबाद.

- **सूचना: सदरील संपादित ग्रंथातील लेखकांच्या मताशी संपादक सहमत असेलच असे नाही.**

- **किंमत:** २५०/-

ISBN: 978-93-95944-16-8
AVINASH
COLLEGE OF COMMERCE
TWO DAY
NATIONAL
CONFERENCE
ON
EMERGING TRENDS IN
DIGITAL, INNOVATIONS
IN EDUCATION,
BUSINESS & ECONOMY
CONFERENCE PROCEEDINGS
ORGANISED BY: IQAC, ACC-L.B.NAGAR
DATE: 6, 7 JAN 2023

AVINASH
COLLEGE OF COMMERCE
aspire • achieve • inspire
Invitation
You are cordially invited to grace TWO DAY
NATIONAL CONFERENCE
ON
Emerging Trends in Digital, Innovations in Education, Business & Economy.
JANUARY
6 & 7
2023
AVINASH COLLEGE OF COMMERCE
Beside Ranga Reddy Dist. Court,
Siri Nagar Colony, L.B.Nagar,
Hyderabad, 500074, 040 24039944
INAUGURATION
by the august hands of
✓ SHRI. AJAY MISHRA, IAS
Director - General, RESI
CHEIF GUEST
✓ DR. AVINASH BRAHMADEVARA
Chairman, Avinash Group of Institutions
GUEST OF HONOR
✓ DR. RAMANA RAO S V
Director, SSIM
EMINENT GUEST
✓ SHRI. SHIVA THANDU
Director - Strategy & University Relations, Educonnect
DISTINGUISHED GUEST
✓ DR. K NARENDRANATH MENON
Professor - IPE
KEYNOTE SPEAKER
SESSION CHAIR
✓ DR. P S SUBHA PRADHA
Principal - Aurora PG College
✓ DR. DEVIKA RANI SHARMA
Asst. Professor - GITAM University
VALEDICTORY
✓ SHRI. PRAVEEN KUMAR
Managing Director - Planet Finanace Business School
CHEIF GUEST
✓ DR. KISHORE KUMAR
Professor
NALSAR University
KEYNOTE SPEAKER
acc.edu.in

24	A study on critical success factors of Virtual Teams in IT sector	17
25	A study on awareness and perception of public towards generic medicine	17
26	Remote working –New HR Trend	18
27	A study on mobile friendly Recruitment	19
28	A study on impact of green HRM on organization	19
29	Mobile Friendly Recruitment	20
30	Employee engagement in a virtual work environment	20
31	Technology that can encourage collaborative learning in education sector	21
32	A study on the perception of academicians in relation to digitalization in education sector	21
33	A study on “Un-entitlement of Indian Working Women- a Woman’s perspective”	22
	INFORMATION TECHNOLOGY	25-32
34	A study on Electronic Commerce	25
35	The effect of Revolutionized Teaching Technologies in academics enhance	25
36	Reshaping and Transforming Agricultural sector using cloud computing.	26
37	Student learning in Digital Era	26
38	Cyber security Mesh	27
39	Recent Trends in Electronic Commerce- A- Review	27
40	Digitalization of Education –Facts & Figures	28
41	An evaluation of digitalization as an anti-corruption strategy in India.	28
42	The Role of Information and Digital Communication Technology in Improving the Teaching and Learning of English language.	29
43	Storing the organization’s data in cloud	29
44	A study on cyber security	30
45	An Analysis on Cyber Security	30
46	A study on block chain technology	31
47	Artificial Intelligence for development	31
48	A study on Artificial Intelligence	32
49	Cyber-Security Mesh	32
	MARKETING	35-46
50	Recent Trends in Rural Marketing in India	35
51	A study of perception of Cashless payment among Retail customers in Marathwada Region	35
52	Consumer behaviour towards green products of FMCG sector- A special emphasis on food products.	36
53	A study on consumer awareness on online shopping	37
54	Recent Trends in Rural Marketing	38
55	A study of Customers satisfaction to the Investment Product Provided HDFC Bank in Maharashtra.	38

CYBER SECURITY MESH

*SAI AKSHITHA1(student) Avinash college of commerce,LB nagar.
*SAI LALITHA2(student) Avinash college of commerce,LB nagar.

Abstract -Cyber is a prefix derived from the word Cybernetics and has acquired the general meaning of through the use of a computer which is also termed as Cyberspace. The word security in general is synonymous with being safe, but as technical term security means not only that something is secure, but that it has been secured. Cyber security mesh is a collaborative ecosystem of tools and controls to secure a modern distributed enterprise. It is a building block of a "Zero trust security strategy" where devices, services, data, applications are accessed securely from anywhere by humans (or) machines with strict identity verification and authorisation. The Cyber Security Grand Challenge was launched jointly by Ministry of Electronics and IT (MeitY) on 15th January, 2020 with a total price money of INR 3.2 crore and a goal to promote a culture of innovation and entrepreneurship spirit. Cyber security standards, services, products, consultancy services, risk management with the security architecture has also been discussed.Cyber Security is an important tool in protecting and preventing unauthorised surveillance. The Cyber Security research initiative is an attempt to define a national R&D agenda that is required to enable the country to get ahead of adversaries and produce the technologies.

***Keywords** : Cybernetics, Cyberspace, Cyber Security Mesh, Zero Trust security strategy, Cyber security Grand, Ministry of Electronics and IT.*

****

Recent Trends in Electronic Commerce – A Review

Dr. Bilas S. Kale Assistant Professor in Commerce, Sunderrao Solanke Mahavidyalaya, Majalgaon ,**Maharashtra**

Abstract-E-commerce, often known as electronic commerce, is the buying and selling of goods and services as well as the sending of money or information over an electronic network, most notably the internet. E-commerce is active in four key market sectors and could include carried out using computers, mobile devices, tablets, and other technological equipment. E-commerce transactions make almost every good or service imaginable accessible, including publications, music, airline tickets, and financial services like stock trading and online banking. There are six possible ways to conduct these business dealings: Business to Business (B2B), Business to Customer (B2C), Customer to Business (C2B), (C2B) Consumer-to-Administration (C2A) and Business-to-Administration (B2A) opportunities, as well as ones similar to these, help markets and consumers establish electronic infrastructure to meet long-term difficulties. An online business transaction is what is meant by the term "e-commerce." Examples of e-commerce websites include Amazon, Flipkart, eBay, Quikr, and Olx. Online marketing, electronic markets, and online auctions are the three e-commerce topics mentioned in this article. Electronic business provides a foundation for e-commerce. Nowadays, almost anything can be bought through online commerce. The primary objectives of the current paper are to examine the advantages of e-commerce and upcoming trends in e-commerce.

***Keywords:** - E-Commerce, Electronic Device, online Market.JES Classification: L81, L89,*

THE FLAVONES

THE FLAVONES

Ipper

THE FLAVONES

Shankar Nagnath Ipper

THE AUTHOR

Dr. Shankar Nagnath Ipper is working as an Assistant Professor in Department of Chemistry at Sunderrao Solanke Mahavidyalaya, Majalgaon Dist. Beed. He has completed his M.Sc. (Organic Chemistry) from Yeshwant College Nanded affiliated to Swami Ramanand Teerth Marathwada University Nanded in 2004. He has qualified SET in August 2006. He has completed his Ph.D. under the guidance of Dr. G. K. Kakade, Research Guide, ACS College Kille-Dharur, Dist Beed. He has more than 13 years experience of teaching. He has published more than 20 research papers in various reputed International Journals and also attended more than 50 Conferences, Seminar and Workshop. Dr. Shankar Ipper has honoured with "Best Researcher Award" International Best Scientist Awards, VDGOOD Professional Association, New Delhi on 18 & 19th Jan-2020.

The Flavones

Shankar Nagnath Ipper
Assistant Professor
Head, Department of Chemistry,
Sunderrao Solanke Mahavidyalaya,
Majalgaon Dist. Beed (M.S.)

2021
Daya Publishing House®
A Division of
Astral International Pvt. Ltd.
New Delhi – 110 002

For further details, contact

Conference Secretariat : ICONN 2021
Phone : +91-044-27417835 Extn : 7831, 7875
E-mail : iconn.2021@srmist.edu.in
Website : http://www.srmist.edu.in/iconn-2021/

ISBN-13: 978-93-90614-46-2

ICONN 2021

6th International Conference on Nanoscience and Nanotechnology

ICONN 2021

SRM INSTITUTE OF SCIENCE & TECHNOLOGY (Deemed to be University u/s 3 of UGC Act, 1956)

ICONN 2021

6th International Conference on Nanoscience and Nanotechnology

(Virtual Conference)

February 01-03, 2021

ABSTRACTS

Organized by

Department of Physics and Nanotechnology
SRM Institute of Science and Technology, Kattankulathur.

In association with

Shizuoka University, Japan
National Chiao Tung University, Taiwan
GNS, New Zealand
University of Rome Tor Vergata, Italy
RMIT University, Australia
Tata Institute of Fundamental Research, India
Asian Consortium on Computational Materials Science (ACCMS)
Indian Physics Association (IPA)
Material Research Society of India (MRSI)
Indian Carbon Society
Indian Science Congress Association (ISCA), Chennai chapter in celebration of the DST, Government of India Golden Jubilee year 2020-2021
Springer Nature

Co-Sponsored by

Council of Scientific and Industrial Research (CSIR), Govt. of India

6th International Conference on Nanoscience and Nanotechnology

1 - 3 February 2021

ABSTRACTS

Organized by

Department of Physics and Nanotechnology
SRM Institute of Science and Technology
Kattankulathur, India

In association with

Shizuoka University, Japan
National Chiao Tung University, Taiwan
GNS, New Zealand
University of Rome Tor Vergata, Italy
RMIT University, Australia
Tata Institute of Fundamental Research, India
Asian Consortium on Computational Materials Science
Indian Physics Association
Material Research Society of India
Indian Carbon Society
Indian Science Congress AssociationISCA), Chennai chapter in celebration of the DST, Government of India Golden Jubilee year 2020-2021.
Springer Nature

Co-sponsored by

Council of Scientific and Industrial Research (CSIR), Govt of India

455	Graphene quantum dots decorated on spinel nickel cobaltite nanocomposite for boosting the supercapacitor electrode material performance	327
456	Thermo-physical and acoustical properties of SnO2 nanofluids for solar applications	328
457	Understanding role of interfaces in DNTT transistors using TCAD simulation	329
458	Laser Dressed Magnetic Polaron in Semimagnetic Core/ Shell Nanostructure	329
459	Investigation on synthesis, growth and characterization of propoxy based chalcone single crystals for nonlinear optical applications	330
460	Photocatalytic Degradation Properties of DC Magnetron Reactively Sputtered TiO2 Thin Films: Effect of Annealing	331
461	Sol-gel coated WO3 thin films based complementary electrochromic smart windows	332
462	Biomass derived Activated carbon sphere /TiO2 nanocomposites as noble photocatalyst for Enhanced Hydrogen Production	333
463	Interconnected porous structured carbon derived from Casuarina Savukku Seeds cones for enhanced electrochemical performance	334
464	Synthesis, Characterization and Phosphate Adsorption studies of Nano Mesoporous Lanthanum oxide	335
465	Natural waste derived activated carbons as counter electrodes for dye-sensitized solar cells	335
466	Study of magnetocaloric effect on nanosized dysprosia via Gd doping	336
467	Bio Mass Derived Porous Carbon Materials as Counter Electrode for Dye Sensitized Solar Cells	337
468	A series of Pd-doped MIL-101 for enhanced Hydrogen storage	338
469	Synthesis and Characterization of Prosopis Juliflora Derived Carbons for Supercapacitor Anode	338
470	Copper Oxide Nanoparticles Incorporated Nanofiber for Wound Healing Applications	339
471	Enhancing the field emission performance of graphene wrapped flower-like Co3O4 nanoflake nanocomposite	340
472	Structural and Opto-Electronic Properties of Spray Deposited Tungsten Doped SnO2 Thin Films	341
473	High rate performance of Lithium Nickel Manganese Cobalt Oxide (LNMC) electrode material for supercapacitor applications	341
474	Electrochemical evaluation of rGO@Sm/V2O5 nanostructures for supercapacitor applications	342
475	Stabilization of Cubic Phase at Room Temperature and Optical Studies in Pr doped HfO2 Nanoparticles	342
476	One Pot Polyol Synthesis of Feo-Fe3o4 Nano Composites and Their Structural, Optical, Property Studies	343
477	Green synthesis and characterisation of silver and cadmium nanoparticles employing fruit extract of Artemisia maritima	344
478	Plasmon assisted resonance energy transfer between laser dyes and silver nano particles	344
479	Sol-gel Synthesis of Copper Oxide Nanoparticles and its Structural Study through Rietveld	345
480	Unveiling New Cathode for High Power Li-ion Battery Systems	345
481	Synthesis and morphological analysis of Bismuth sulfide with Copper for Photovoltaic Applications	346
482	Efficient Photocatalytic Degradation of Crystal Violet and Rhodamine b dyes using RGO@ZnFe2O3 Nanocomposite Against Organic Pollutants Prepared by Hydrothermal Method	346
483	Structural and optical properties of hydrothermally prepared nanocrystalline multiferroic GaxFe1-xO3	347
484	Facile hydrothermal synthesis of molybdenum disulfide nanoparticles and its supercapacitor applications	348
485	In silico drug development for COVID-19 from plant derived compounds	349
486	“Multifunction Folic acid coated Mesoporous Silica and Doxorubicin Encapsulated Nanocomposites (FA/DOX@Silica)for Superior Active Targeting Cancer Therapeutics, Bioimaging and in vitro Studies”	349

1. Das D, SamalDP and Meikap BC2015 Preparation of activated carbon from green coconut shell and its characterization Journal of Chemical Engineering and Process Technology 6 1 -7.
2. Singh LKand Koiry B P 2018 Natural dyes and their effect on efficiency of TiO2 based DSSCs: A Materials Today Proceedings Part 2 52112–2122.
3. Kumar R, Nemala SS, Mallick S and Bhargava P 2017 Synthesis and characterization of carbon based counter electrode for dye sensitized solar cells (DSSCs) using sugar free as a carbon material Solar Energy 144 215–220.

A series of Pd-doped MIL-101 for enhanced Hydrogen storage

Shrinivas C. Motekar *[,1,2], Sudhir S. Arbuj *[,1]

[1]Centre for Materials for Electronics Technology, Off Pashan Road, Panchwati, Pune, Maharashtra, India, 411008

[2]Department of Chemistry, Sunderrao Solanke Mahavidyalaya, Majalgaon, Beed, Maharashtra, India,431131

Abstract

MIL-101, $Cr_3OF(BDC)_3$ is a water stable mesoporous metal-organic framework constructed from benzene-1,4-dicarboxylate linkers and trimeric Cr(III) octahedral clusters to reveal the supertetrahedral clusters, instead of single metal ion vertex or small clusters. Herein, we synthesized the series of Pd-doped MIL-101 through solvothermal route with varying the Pd concentration. MIL-101 and its Pd composites (Pd/MIL-101) have been characterized by powder X-ray diffraction (PXRD), scanning electron microscopy (SEM), transmission electron microscopy (TEM) and specific surface area (BET) analysis. The Pd/MIL-101 nanocomposites were found microporous and maintained the three-dimensional topology of MIL-101 with reduced specific surface areas. The parent material and all Pd/MIL-101 nanocomposites were investigated for H_2 adsorption capacity. The loaded Pd lowered the hydrogen absorption enthalpy of MIL-101, and exhibited enhanced hydrogen storage capacity compared with MIL-101, which were found to depend on the Pd nanoparticle size and loading amount.

References:

1. G. Ferey, C. Mellot-Draznieks, C. Serre, F. Millange, J. Dutour, S. Surble, I. Margiolaki, Science, 309 (2005) 2040.
2. Y. E. Cheon, M. P. Suh, Angewandte Chemie International Edition, 48 (2009) 2899.
3. B. Li, J. G. Ma, P. Cheng, Small, 15 (2019), 1804849.

Synthesis and Characterization of Prosopis Juliflora Derived Carbons for Supercapacitor Anode

B.H .Poornima[a], T. Gajalakshmi[a], G. Murali[b], R.Gopalakrishnan[a,*],M.Navaneethan[a,b].

[a]Department of Physics and Nanotechnology, SRM Institute of Science and Technology, Kattankulathur, Chennai – 603203, Tamil Nadu, India.

[b]Nanotechnology Research Centre (NRC), SRM Institute of Science and Technology, Kattankulathur, Chennai – 603203, Tamil Nadu, India.

Corresponding author: gopalakr@srmist.edu.in.

Abstract : The past decade the research and development in supercapacitor technology. Several electrochemical properties of the electrode material and electrolyte have been reported in the literature. Supercapacitor electrode materials such as carbon and carbon-based materials have received increasing attention because of their high specific surface area, good electrical conductivity and excellent stability in harsh environments etc. In recent years,

Green Chemistry and Sustainable Technology

Biological, Pharmaceutical, and Macromolecular Systems

Satish A. Dake | Ravindra S. Shinde | Suresh C. Ameta | A. K. Haghi

Editors

AAP APPLE ACADEMIC PRESS

CRC Press
Taylor & Francis Group

GREEN CHEMISTRY AND SUSTAINABLE TECHNOLOGY

Biological, Pharmaceutical, and Macromolecular Systems

Edited by
Satish A. Dake, PhD
Ravindra S. Shinde, PhD
Suresh C. Ameta, PhD
A. K. Haghi, PhD

AAP | APPLE ACADEMIC PRESS

Apple Academic Press Inc.
4164 Lakeshore Road
Burlington ON L7L 1A4
Canada

Apple Academic Press, Inc.
1265 Goldenrod Circle NE
Palm Bay, Florida 32905
USA

© 2021 by Apple Academic Press, Inc.

Exclusive worldwide distribution by CRC Press, a member of Taylor & Francis Group

No claim to original U.S. Government works

International Standard Book Number-13: 978-1-77188-862-2 (Hardcover)
International Standard Book Number-13: 978-0-36780-831-0 (eBook)

All rights reserved. No part of this work may be reprinted or reproduced or utilized in any form or by any electric, mechanical or other means, now known or hereafter invented, including photocopying and recording, or in any information storage or retrieval system, without permission in writing from the publisher or its distributor, except in the case of brief excerpts or quotations for use in reviews or critical articles.

This book contains information obtained from authentic and highly regarded sources. Reprinted material is quoted with permission and sources are indicated. Copyright for individual articles remains with the authors as indicated. A wide variety of references are listed. Reasonable efforts have been made to publish reliable data and information, but the authors, editors, and the publisher cannot assume responsibility for the validity of all materials or the consequences of their use. The authors, editors, and the publisher have attempted to trace the copyright holders of all material reproduced in this publication and apologize to copyright holders if permission to publish in this form has not been obtained. If any copyright material has not been acknowledged, please write and let us know so we may rectify in any future reprint.

Trademark Notice: Registered trademark of products or corporate names are used only for explanation and identification without intent to infringe.

Library and Archives Canada Cataloguing in Publication

Title: Green chemistry and sustainable technology : biological, pharmaceutical, and macromolecular systems / edited by Satish A. Dake, PhD, Ravindra S. Shinde, PhD, Suresh C. Ameta, PhD, A. K. Haghi, PhD.
Names: Dake, Satish A., editor. | Shinde, Ravindra S., 1979- editor. | Ameta, Suresh C., editor. | Haghi, A. K., editor.
Description: Includes bibliographical references and index.
Identifiers: Canadiana (print) 20200224263 | Canadiana (ebook) 20200224328 | ISBN 9781771888622 (hardcover) | ISBN 9780367808310 (ebook)
Subjects: LCSH: Green chemistry. | LCSH: Technology—Environmental aspects.
Classification: LCC TP155.2.E58 G74 2020 | DDC 660.028/6—dc23

CIP data on file with US Library of Congress

Apple Academic Press also publishes its books in a variety of electronic formats. Some content that appears in print may not be available in electronic format. For information about Apple Academic Press products, visit our website at **www.appleacademicpress.com** and the CRC Press website at **www.crcpress.com**

Contents

Contributors .... *xi*

Abbreviations .... *xv*

Preface .... *xxi*

1. **Ionic Liquid as Green Solvents** **1**
   Avinash Kumar Rai, Seema Kothari, Rakshit Ameta, and Suresh C. Ameta
2. **Interpenetrating Network on the Basis of Methylsiloxane Matrix** **37**
   O. Mukbaniani, W. Brostow, J. Aneli, T. Tatrishvili, E. Markarashvili, and N. Jalagonia
3. **Design and Synthesis of Thiaolidinone-Based Triazines Derivatives as a New Potential Anti-Inflammatory and Anti-Microbial Agent** **51**
   Ravindra S. Shinde and Poonam Khullar
4. **Effects of N-Acetylcysteine, Glutathione, and Glutathione Disulfide on NIH 3T3, VH10 and MCF-7 Cells Exposed to Ascorbate and Cu(II) Ions** **77**
   Katarína Valachová, Ivana Šušaníková, Dominika Topoľská, Eszter Bögi, and Ladislav Šoltés
5. **Environmentally Friendly Approach: Synthesis and Biological Evaluation of α-Aminophosphonate Derivatives** **95**
   Satish A. Dake
6. **An Overview of Polyelectrolyte-Based Nanoplex** **137**
   Swati G. Talele, Shweta S. Gedam, and Akshada A. Bakliwal
7. **Frontiers of Applications of Nanotechnology in Biological Sciences and Green Chemistry** **157**
   Sukanchan Palit
8. **Ecofriendly Polymers: A Need of the Day** **183**
   Jayesh Bhatt, Monika Jangid, Rakshit Ameta, and Suresh C. Ameta
9. **An Environmentally Benign Synthesis of 2,4,5-Triaryl-1*H*-Imidazoles via Multi-Component Reactions and Its Medicinal Importance** **213**
   Nana V. Shitole

10. Microwave-Assisted Synthesis: Revolution in Synthetic Chemistry......235
Vikas V. Borgaonkar

11. Green Synthesis, Characterization, and Biological Studies of 1,3,4-Thiadiazole Derived Schiff Base Complexes....................................261
Ajay M. Patil, Ravindra S. Shinde, B. R. Sharma, and Sunil R. Mirgane

12. Study on the Effect of Global Warming and Greenhouse Gases on Environmental System 275
Onkar K. Jogdand

Index*...*307

CHAPTER 5

Environmentally Friendly Approach: Synthesis and Biological Evaluation of α-Aminophosphonate Derivatives

SATISH A. DAKE

Department of Engineering Chemistry, Deogiri Institute of Engineering and Management Studies, Station Road, Aurangabad–431005, Maharashtra, India, E-mail: satish_dake57@yahoo.com

ABSTRACT

Synthesis of α-aminophosphonates and their derivatives existing vital role in medicinal and pharmaceutical fields. Green chemistry has become a powerful tool in research field of chemistry and recent areas of interest are the synthesis of bioactive organic molecules *via* multi-component reactions with environmental friendly approach. Multi-component reactions are contribute remarkable advantages such as nontoxic and environmental friendly, atom economy and cost effective. The present chapter expresses various synthetic methodology of α-aminophosphonate derivatives and bioactivity studies of α-aminophosphonates such as antiproliferative, antifungal, anti-allergy agents, anti-inflammatory, antibacterial, inhibitors of HIV protease, potent antibiotics, anti-cancer etc.

5.1 INTRODUCTION

Synthesis of α-aminophosphonates and their derivatives offered important biological and pharmaceutical applications. In the last decade, Green chemistry has become a powerful tool in research field of chemistry and recent areas of interest are the synthesis of bioactive organic molecules *via* multi-component reactions (MCRs) with environmental friendly approach. MCRs methodologies contribute remarkable advantages such as short reaction

Green Chemistry and Sustainable Technology

Biological, Pharmaceutical, and Macromolecular Systems

Satish A. Dake | Ravindra S. Shinde | Suresh C. Ameta | A. K. Haghi
Editors

APPLE ACADEMIC PRESS
CRC Press
Taylor & Francis Group

GREEN CHEMISTRY AND SUSTAINABLE TECHNOLOGY

Biological, Pharmaceutical, and Macromolecular Systems

Edited by

Satish A. Dake, PhD

Ravindra S. Shinde, PhD

Suresh C. Ameta, PhD

A. K. Haghi, PhD

AAP | APPLE ACADEMIC PRESS

Apple Academic Press Inc.
4164 Lakeshore Road
Burlington ON L7L 1A4
Canada

Apple Academic Press, Inc.
1265 Goldenrod Circle NE
Palm Bay, Florida 32905
USA

© 2021 by Apple Academic Press, Inc.

Exclusive worldwide distribution by CRC Press, a member of Taylor & Francis Group

No claim to original U.S. Government works

International Standard Book Number-13: 978-1-77188-862-2 (Hardcover)
International Standard Book Number-13: 978-0-36780-831-0 (eBook)

All rights reserved. No part of this work may be reprinted or reproduced or utilized in any form or by any electric, mechanical or other means, now known or hereafter invented, including photocopying and recording, or in any information storage or retrieval system, without permission in writing from the publisher or its distributor, except in the case of brief excerpts or quotations for use in reviews or critical articles.

This book contains information obtained from authentic and highly regarded sources. Reprinted material is quoted with permission and sources are indicated. Copyright for individual articles remains with the authors as indicated. A wide variety of references are listed. Reasonable efforts have been made to publish reliable data and information, but the authors, editors, and the publisher cannot assume responsibility for the validity of all materials or the consequences of their use. The authors, editors, and the publisher have attempted to trace the copyright holders of all material reproduced in this publication and apologize to copyright holders if permission to publish in this form has not been obtained. If any copyright material has not been acknowledged, please write and let us know so we may rectify in any future reprint.

Trademark Notice: Registered trademark of products or corporate names are used only for explanation and identification without intent to infringe.

Library and Archives Canada Cataloguing in Publication

Title: Green chemistry and sustainable technology : biological, pharmaceutical, and macromolecular systems / edited by Satish A. Dake, PhD, Ravindra S. Shinde, PhD, Suresh C. Ameta, PhD, A. K. Haghi, PhD.
Names: Dake, Satish A., editor. | Shinde, Ravindra S., 1979- editor. | Ameta, Suresh C., editor. | Haghi, A. K., editor.
Description: Includes bibliographical references and index.
Identifiers: Canadiana (print) 20200224263 | Canadiana (ebook) 20200224328 | ISBN 9781771888622 (hardcover) | ISBN 9780367808310 (ebook)
Subjects: LCSH: Green chemistry. | LCSH: Technology—Environmental aspects.
Classification: LCC TP155.2.E58 G74 2020 | DDC 660.028/6—dc23

CIP data on file with US Library of Congress

Apple Academic Press also publishes its books in a variety of electronic formats. Some content that appears in print may not be available in electronic format. For information about Apple Academic Press products, visit our website at **www.appleacademicpress.com** and the CRC Press website at **www.crcpress.com**

Contents

Contributors .... *xi*

Abbreviations .... *xv*

Preface .... *xxi*

1. **Ionic Liquid as Green Solvents** **1**
Avinash Kumar Rai, Seema Kothari, Rakshit Ameta, and Suresh C. Ameta

2. **Interpenetrating Network on the Basis of Methylsiloxane Matrix** **37**
O. Mukbaniani, W. Brostow, J. Aneli, T. Tatrishvili, E. Markarashvili, and N. Jalagonia

3. **Design and Synthesis of Thiaolidinone-Based Triazines Derivatives as a New Potential Anti-Inflammatory and Anti-Microbial Agent** **51**
Ravindra S. Shinde and Poonam Khullar

4. **Effects of N-Acetylcysteine, Glutathione, and Glutathione Disulfide on NIH 3T3, VH10 and MCF-7 Cells Exposed to Ascorbate and Cu(II) Ions** **77**
Katarína Valachová, Ivana Šušaníková, Dominika Topoľská, Eszter Bögi, and Ladislav Šoltés

5. **Environmentally Friendly Approach: Synthesis and Biological Evaluation of α-Aminophosphonate Derivatives** **95**
Satish A. Dake

6. **An Overview of Polyelectrolyte-Based Nanoplex** **137**
Swati G. Talele, Shweta S. Gedam, and Akshada A. Bakliwal

7. **Frontiers of Applications of Nanotechnology in Biological Sciences and Green Chemistry** **157**
Sukanchan Palit

8. **Ecofriendly Polymers: A Need of the Day** **183**
Jayesh Bhatt, Monika Jangid, Rakshit Ameta, and Suresh C. Ameta

9. **An Environmentally Benign Synthesis of 2,4,5-Triaryl-1*H*-Imidazoles via Multi-Component Reactions and Its Medicinal Importance** **213**
Nana V. Shitole

10. Microwave-Assisted Synthesis: Revolution in Synthetic Chemistry......235
Vikas V. Borgaonkar

11. Green Synthesis, Characterization, and Biological Studies of 1,3,4-Thiadiazole Derived Schiff Base Complexes.....................................261
Ajay M. Patil, Ravindra S. Shinde, B. R. Sharma, and Sunil R. Mirgane

12. Study on the Effect of Global Warming and Greenhouse Gases on Environmental System 275
Onkar K. Jogdand

Index*...*307

Book Chapter

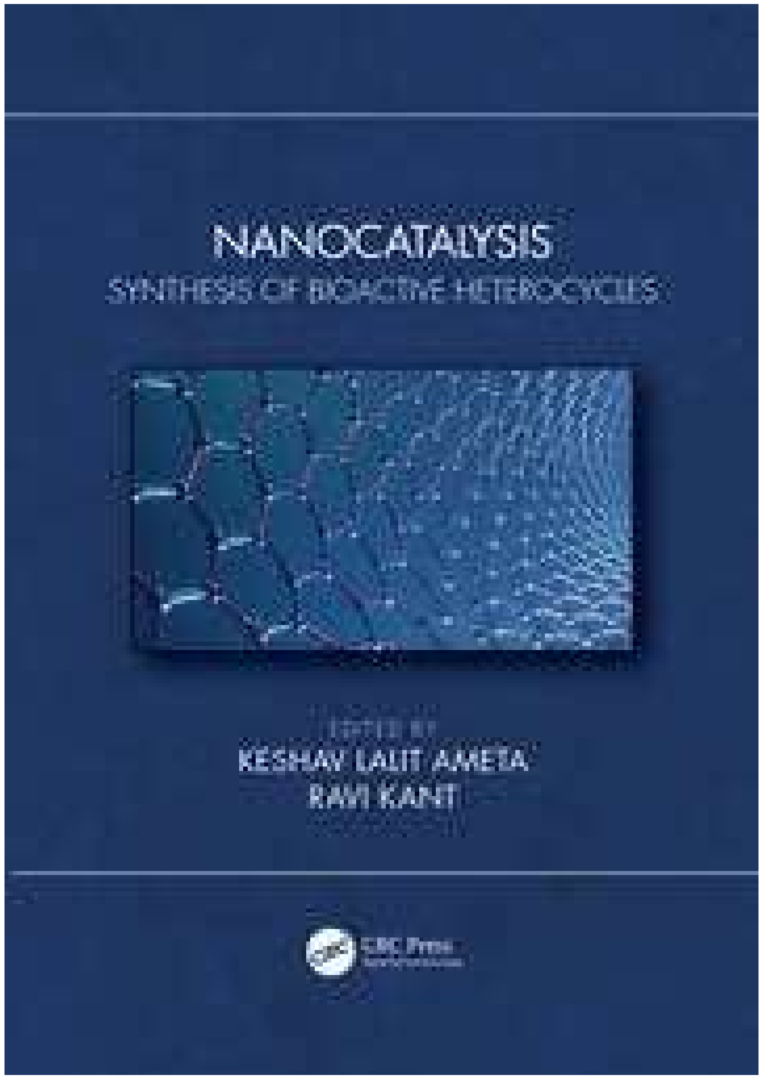

Book Chapter

Nanocatalyzed Synthesis of Bioactive Pyrrole, Indole, Furan, and Benzofuran Derived Heterocycles

S. U. Deshmukh, Ajit K. Dhas, Vidya D. Dofe, ***Satish A. Dake,*** *Jaiprakash N. Sangshetti, Keshav Lalit Ameta, R. P. Pawar*

Book **Nanocatalysis**

Edition **1st Edition**

First Published **2022**

Imprint **CRC Press**

Pages **20**

eBook ISBN9781003141488

ABSTRACT

This chapter describes nanocatalyst and their application in the organic transformation of biological activated heterocyclic compounds, such as pyrrole, indole, furan, and benzofuran derivatives. The advantages of nanocatalysts are the required small quantity, decreased size of the nanocatalyst, more surface area, exposure to the reactant, and non-toxic. Using a nanocatalyst, a minimum time is required for the formation of the desired product. The chemistry of pyrroles heterocyclic compounds are more reactive at the second carbon atom. The pyrrole derivatives have new structures and exhibit a broad range of biological activities. The high catalytic potential of nanocatalysts is recovery, and the recycling of expensive nanocatalysts is an important process in modern nanocatalysts. Furan is a significant heterocyclic compound that exhibits outstanding biological activities during the synthesis of natural products. Nanocatalysts have gained significant attention due to their high reactivity, low cost, and they are non-toxic and can be applied in coupling reactions.

Effects of Drugs on Bivalve Molluscs

Dr. Deshpande P.A.
Dr. Pawar R.T.

Effects of Drugs on Bivalve Molluscs

Dr. Deshpande Pravin A.

Dr. Pawar Rajkumar T.

Reg.No.U74120 MH2013 PTC 251205
Harshwardhan Publication Pvt.Ltd.
At.Post.Limbaganesh,Tq.Dist.Beed
Pin-431126 (Maharashtra) Cell:07588057695,09850203295
harshwardhanpubli@gmail.com, vidyawarta@gmail.com
All Types Educational & Reference Book Publisher & Distributors www.vidyawarta.com

Effects of Drugs on Bivalve Molluscs

© **Dr. Deshpande Pravin A.**
Dr. Pawar Rajkumar T.

❖ **Publisher :**
Harshwardhan Publication Pvt.Ltd.
Limbaganesh, Dist. Beed (Maharashtra)
Pin-431126, vidyawarta@gmail.com

❖ **Printed by :**
Harshwardhan Publication Pvt.Ltd.
Limbaganesh, Dist. Beed, Pin-431126
www.vidyawarta.com

❖ **Page design & Cover :**
Shaikh Jahuroddin, Parli-V

❖ **Edition:** June 2021

ISBN 978-93-90618-88-0

❖ **Price : 200/ -**

All Rights Reserved, No part of this publication may be reproduced, or transmitted, in any form or by any means, electronic mechanical, recording, scanning or otherwise, without the prior written permission of the copyright owner. Responsibility for the facts stated, opinions expressed. Conclusions reached and plagiarism, If any, in this volume is entirely that of the Author. The Publisher bears no responsibility for them. What so ever.Disputes, If any shall be decided by the court at **Beed** (Maharashtra, India)

Dr. Deshpande Pravin A. is presently working as a Associate Professor, Department of Zoology, M.S.P. Mandal;s- Sunderrao Solanke Mahavidyalaya, Majalgaon, Dist. Beed, Maharashtra, India. He has completed his M.Sc. and Ph.D Degree from Dr. Babasaheb Ambedkar Marathwada University, Aurangabad. He has more than 22 years research experience and 20 years teaching experience. He has published more than 14 research paper in reputed National and International Journals. He has credited many awards.

Dr. Pawar Rajkumar T. is presently working as a Head and Associate Professor, Department of Zoology, M.S.P. Mandal's- Sunderrao Solanke Mahavidyalaya, Majalgaon, Dist. Beed, Maharashtra, India. He has completed his M.Sc. and Ph.D Degree from Dr. Babasaheb Ambedkar Marathwada University, Aurangabad. He has more than 14 years teaching experience and 17 years research experience. He has published more than 32 research paper in reputed National and International Journals. He also published 4 books by national and International publisher. He has got one National and one International Award as best Researcher. Also he has honoured with fellowship of Association of Zoologist, India (FAZI) and fellowship of Asian Biological Research Foundation (FABRF). He has worked as an IQAC Coordinator for IIIrd Cycle Accreditation and got "A" Grade with CGPA-3.21 from NAAC.

Harshwardhan Publication Pvt.Ltd.
At.Post.Limbaganesh, Tq.Dist.Beed-431 126
(Maharashtra) Mob.09850203295
E-mail: vidyawarta@gmail.com
www.vidyawarta.com

ISBN : 978-93-90618-88-0

Effects of Drugs on
Bivalve Molluscs

Dr. Deshpande P.A.
Dr. Pawar R.T.

Effects of Drugs on Bivalve Molluscs

Dr. Deshpande Pravin A.

Dr. Pawar Rajkumar T.

Reg.No.U74120 MH2013 PTC 251205

Harshwardhan Publication Pvt.Ltd.

At.Post.Limbaganesh,Tq.Dist.Beed

Pin-431126 (Maharashtra) Cell:07588057695,09850203295

harshwardhanpubli@gmail.com, vidyawarta@gmail.com

All Types Educational & Reference Book Publisher & Distributors www.vidyawarta.com

Effects of Drugs on Bivalve Molluscs

© **Dr. Deshpande Pravin A.**
Dr. Pawar Rajkumar T.

❖ **Publisher :**
Harshwardhan Publication Pvt.Ltd.
Limbaganesh, Dist. Beed (Maharashtra)
Pin-431126, vidyawarta@gmail.com

❖ **Printed by :**
Harshwardhan Publication Pvt.Ltd.
Limbaganesh, Dist. Beed, Pin-431126
www.vidyawarta.com

❖ **Page design & Cover :**
Shaikh Jahuroddin, Parli-V

❖ **Edition:** June 2021

ISBN 978-93-90618-88-0

❖ **Price : 200/ -**

All Rights Reserved, No part of this publication may be reproduced, or transmitted, in any form or by any means, electronic mechanical, recording, scanning or otherwise, without the prior written permission of the copyright owner. Responsibility for the facts stated, opinions expressed. Conclusions reached and plagiarism, If any, in this volume is entirely that of the Author. The Publisher bears no responsibility for them. What so ever.Disputes, If any shall be decided by the court at **Beed** (Maharashtra, India)

Dr. Deshpande Pravin A. is presently working as a Associate Professor, Department of Zoology, M.S.P. Mandal;s- Sunderrao Solanke Mahavidyalaya, Majalgaon, Dist. Beed, Maharashtra, India. He has completed his M.Sc. and Ph.D Degree from Dr. Babasaheb Ambedkar Marathwada University, Aurangabad. He has more than 22 years research experience and 20 years teaching experience. He has published more than 14 research paper in reputed National and International Journals. He has credited many awards.

Dr. Pawar Rajkumar T. is presently working as a Head and Associate Professor, Department of Zoology, M.S.P. Mandal's- Sunderrao Solanke Mahavidyalaya, Majalgaon, Dist. Beed, Maharashtra, India. He has completed his M.Sc. and Ph.D Degree from Dr. Babasaheb Ambedkar Marathwada University, Aurangabad. He has more than 14 years teaching experience and 17 years research experience. He has published more than 32 research paper in reputed National and International Journals. He also published 4 books by national and International publisher. He has got one National and one International Award as best Researcher. Also he has honoured with fellowship of Association of Zoologist, India (FAZI) and fellowship of Asian Biological Research Foundation (FABRF). He has worked as an IQAC Coordinator for IIIrd Cycle Accreditation and got "A" Grade with CGPA-3.21 from NAAC.

Harshwardhan Publication Pvt.Ltd.
At.Post.Limbaganesh, Tq.Dist.Beed-431 126
(Maharashtra) Mob.09850203295
E-mail: vidyawarta@gmail.com
www.vidyawarta.com

ISBN : 978-93-90618-88-0